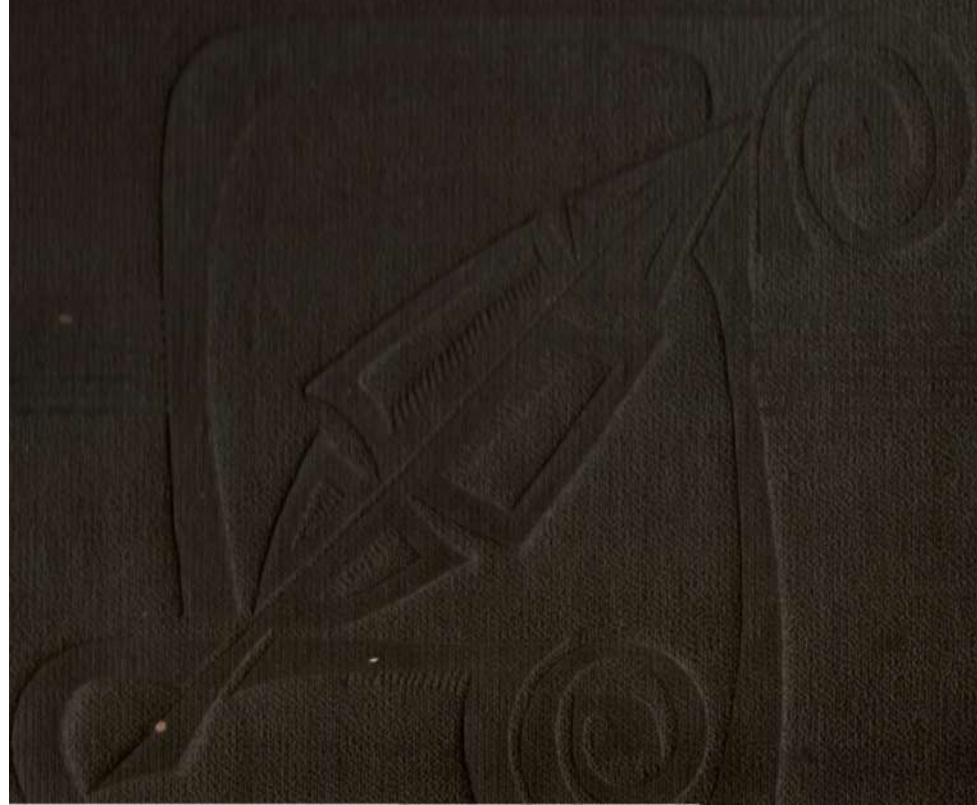

1917

Г. Силанов

Г. Силанов

Таржима
назарияси
асослари

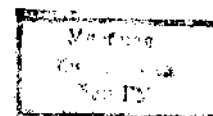

950.3
208
C-74
F. САЛОМОВ

ТАРЖИМА НАЗАРИЯСИ АСОСЛАРИ

Университетларнинг филологик йўналишдаги
гуманитар факультетлари юқори курс
студентлари учун ўқув қўлланмаси

*ЎзССР Олий ва махсус ўрта таълим
министрлиги тасдиқлаган*

ТОШКЕНТ — ЎҚИТУВЧИ — 1983

Таъризчилар:

филология фанлари доктори, профессор *С. Мамажонов*,
филология фанлари доктори, профессор *У. Норматов*

Филология фанлари кандидати, доцент *Н. Комилов*
жамоатчилик асосида таъхир қилган

Ушбу қўлланмада таржима тарихи илмий ва адабий юксалиш, ғарб ва шарқ адабий ҳамкорлиги жараёнлари билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Асосий таҳлил методикаси факт ва далилларни қиёсий-типология ва услубий текширишдан иборат. Муаллиф адекват таржима яратишнинг восита, талаб ва принципларини кенг аспектда услубий-миллий ҳосилиқ, жанр спецификаси, шеърин таржимада вазнини ифодалаш, давр колорити, шакл билан мазмун бирлигини сақлаш сингари махсус масалалар бағридан қидириб топишга интилади. Китоб университетлар ва педагогика институтларининг адабий-лингвистик йўналишдаги гуманитар факультетлари студентлари ва таржима санъати проблематикаси билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

На узбекском языке

САЛЯМОВ ГАЙБУЛЛА ТАДЖИДДИНОВИЧ

ОСНОВЫ ТЕОРИИ ПЕРЕВОДА

Учебное пособие для студентов старших курсов
гуманитарных факультетов университетов

Ташкент — „Ўқитувчи“ — 1983

Редактор *С. Аҳмедов*

Мукова расмони *П. А. Фёдоров* Техн. редактор *Т. И. Грешникова*
Бадний редактор *П. А. Бродский* Корректор *Г. Қорабоева*

ИБ 2579

Териниға берилди 23. 12. 1982 й. Босишға рухсат этилди 28.06. 1983 й. Формат 60×90¹/₁₆. Тип. қоғози № 1. „Литературная“ гарн. Кетли 10, 8 иллониз. Юқори босма усулида босилди. Шартан 6. л. 14,5. Нашр. я. 13,99. Тиражи 4000. Зак. 762. Баҳоси 80 т.

„Ўқитувчи“ нашриёти, Тошкент, Наровий кўчаси, 30. Шартнома 13—291—82.

Ўзбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитети Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 1-босмехона. Тошкент, Хамза кўчаси, 21. 1983 й.

Типография № 1 ТППО „Матбуот“ Государственного комитета УзССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, ул. Хамзы, 21.

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1983.

4602000000—201
С 353(04)—83 157—83

КИРИШ

«Таржима назарияси асослари» қўлланмаси университетларнинг филологик йўналишдаги гуманитар факультетларининг таржимачилик ихтисоси юзасидан дастлабки тайёргарлик даврини ўтган юқори курслар студентларига мўлжалланган. Чунки бу қўлланмада «Таржима назариясига кириш» таҳсилида олинган асосий билимлар янада чуқурлаштирилади, таржиманинг услуб, миллий хослик, жанр спецификаси билан боғлиқ мураккаб, махсус масалаларини ойдинлаштиришга ҳаракат қилинади. Бинобарин, мазкур «Асослар» таржима таҳсилидаги иккинчи, юқори босқич ҳисобланадики, ҳар иккала қўлланма билан танишган, уни ўзлаштирган киши бу соҳада тугал бир циклни нихоясига етказган бўлади.

Ушбу китобда таржимага комплекс тадқиқот объекти ва таҳсил предмети деб қаралади. Унда таржима шунчаки текстлар чоғиштирмасидан иборат лексик-грамматик тавсиф эмас, балки қиёсий-услубий ва типологик аспектда таҳлил этилиб, қайта яратишдан иборат мураккаб жараённинг бирдан-бир асосий воситаси деб талқин этилади.

Таржима санъати билан яқиндан таниш бўлган кишида: ҳар бир таржима таржимоннинг таржимани қандай тушуниши маҳсулидан иборат, деган таассурот туғилади. Ҳақиқатан ҳам, айни бир адиб асарининг бир нечта таржимон қаламига мансуб таржималари бир-биридан жиддий тарзда фарқланади. Бошқача айтганда, муайян бир объектнинг бир нечта таржимаси ҳеч қачон бир-бирига мутлақ тенг бўлиши мумкин эмас. Ҳатто айни бир шахс маълум бйр асарни ўз ҳаётининг турли даврларида (мавсумларида) таржима қилганида ҳам, унинг таржималари бир-биридан тафовут қилиши мумкин. (Бу ҳодиса ушбу сатрлар муаллифининг «Таржима назариясига кириш» китобида ленинча инъикос назарияси билан боғлаб тушунтирилган эди.) Шундай экан, таржимада, хусусан, бадиий таржимада субъектив омил жуда муҳим аҳамият касб этади. Бироқ бундай субъективлик таржима қоришмасини «назарий» оклаш, оригинални (асл нусха) хоҳлаганча талқин қилишга асос бўла олмайди. Таржимадаги субъективлик санъат ва ижодий яратувчиликка хос субъективликдир.

Юқорида айтилганлардан таржима жараёнининг объектив қонуниятлари, таржима принциплари, унинг назарий талаблари, қоидалари, шарт-шароитлари йўқ, деган хулоса келиб чиқади-ми? Асло. Чунончи, бунда маълум бир давр адабий ҳаракати, адабий оқимлар ва майллар, муайян бир адиб ва унинг бирон асари доирасида - ва шулар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда қатъий бир талаб, концепция, принциплар ишлаб чиқилиши муқаррар. Айтайлик, классицизм, романтизм, реализм талаблари асосида яратилган адабиётлар таржимасининг талаб ва принциплари мазкур адабий ҳодисаларнинг табиатидан келиб чиқади. Турли даврлар, адабий тур, жинс ва жанрларга мансуб асарлар таржимасининг ҳам ўз қонун-қоидалари бор. Ниҳоят, услубий ва миллий ҳослик, шеърӣй вазнлар тақозоси билан туғиладиган қонуниятлар ҳам мавжуд. Қўлингиздаги «Таржима назарияси асослари» китоби адекват таржима яратиш жараёнининг ана шу назарий жиҳатларини қиёсий-услубий ва типологик аспектда ойдинлаштиришга бағишланган. Эҳтимол, ўзининг ана шу жиҳатлари билан ушбу дарслик ҳозиргача яратилган шундай типдаги бошқа ишлардан фаркланса керак.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- ҚОС — Қирғизча-орусча сўздук. М., 1965.
НАЛ — Навоӣй асарлари луғати. Тошкент, 1972.
РУЛ — Русча-ўзбекча луғат.
ТНК — Таржима назариясига қириш. Тошкент, 1978.
УРЛ — Ўзбекча-русча луғат, М., 1959.
УТИЛ — Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М., 1981.

I Б О Б

МАДАНИЙ-ИЛМӢЙ ҲАМКОРЛИК ВА ТАРЖИМА

„нчиоГл^{су} му^л ш^т а^к-^{ва} раклик туйғуси XII аср Шарқ классик адабиётининг буюк намояндаси Жалолоддин Румийда (1207—1273) шундаи масал бор: турли шаҳарлардан келиб қолган тўрт киши учрашиб, иттифоқо бир дирам пулни топиб оладилар. Улар форс, турк, рум фуқароси (грек) ва араб эдилар. Ҳалиги бир дирамга нима харид қилиш масаласида тўртовлон довлашиб қоладилар.

Форси гуфто: «Аз ин чун вораҳем,
Ҳам биё, к-инро ба ангуре диҳем».
Он араб гуфто: «Маозоллоҳ ло,
Ман инаб хоҳам, на ангур, эй дағо».
Он яке к-аз турк буд, гуфт: «Эй кўзум,
Ман намехоҳам инаб, хоҳам узум».
Он ки руми буд, гуфт: «Ин килро¹
Тарк кун, хоҳам ман истофилро».

Мазмунни шундайки, форс «ангур» олмоқчи, араб — «инаб», турк — «узум», грек эса «истофил» харид қилишни истайди. Бу ғалва сабабидан хабардор бўлган юз тилни билувчи бир полиглот томонларни мурасага келтириб, ўша бир дирамга узум олиб беради. Бас, маълум бўладикки, форс, араб, турк, грек тўртталаси ҳам, ҳар бири ўзича **айни бир нарсани** олмоқчи бўлишибди-ю, лекин уларнинг тилларида ўша **нарсанинг номи** ҳар **хил** бўлганидан, бир-биривишиг тилига тушунмай, ўзаро жанжаллашаётган эканлар!

Бу лисоний муштараклик эмас, балки тиллар «парокандалиги» самарасидир. Инсоният ягона тушунча, лекин у турли-туман уруғлар, қабилалар, қавмлар, халқлар, миллатларга бўлинган, улар эса бир неча минглаб тилларда сўзлашадилар. Бунинг сабабини маълум ва машҳур бир ривоят қуйидагича шарҳлайди.

«Бобил минораси» ҳақидаги қадимги яҳудий афсонасига кўра, бутун ер юзини сув босгандан кейинги даврда Месопотамия-

¹ Жалолоддин Руми. Аз китоби «Ҳикоятҳои халқии «Маснави». Нашриёти давлатии Тоҷикистон. Душанбе, 1963.

даги Сенаар мулкида одамлар тўпланиб, шаҳар ҳамда баландлиги кўк гумбазига туташиб кетадиган минора қуришга аҳд қилганлар. Тавротда айтилишича, одамзод наслининг бундай шаккоклигидан дарғазаб бўлган тангри таоло уларнинг тилларини шу қадар «аралаш-куралаш» қилиб юборганки, оқибатда кишилар бир-бирларини тушунмайдиган бўлиб қолганлар. Сўнгра ҳудод одамзод авлодларини бир-биридан жудо қилиб, уларга Ер қуррасининг турли-туман бурчакларидан маъво (макон) ато этган. Қурилмай чала қолган шаҳарга «Бобил» номи берилган (ривоятга кўра, бу қадимги яҳудий тилидаги «балал»—«аралаш-куралаш» феълидан олинган). «Бобил минораси» ҳақидаги афсонада Бобил мулкида (Вавилонияда) зиккуратлар (баҳайбат диний ибодатхоналар) бунёд этилиши ва қурилишларда жуда кўплаб эл-юртлар, қавмлар, турли-туман этник ғурухларнинг иштирок этганлиги ўз аксини топган. »

«Бобил минораси қурилиши» (*Вавилонское столпотворение*) деганда оломоннинг алғов-далғовлари, ғала-ғовур, «ит эгасини танимайдиган» ҳолат тушунилади¹.

Мазкур икки манба — масал ва ривоятда инсониятни азалдан банд этиб келаётган тил билан боғлиқ икки ҳодиса — лисоний муштараклик туйғуси ва тиллар «парокандалиги» ходисаси ўз аксини топган. Чунончи, «Бобил минораси»да инсоният ихтиёрида азалда ягона тил — муштарак алоқа воситаси мавжуд бўлиб, сўнгра тиллар «парчаланиб», тармоқланиб кетганлиги воқеалари ҳикоя қилинса, Жалолиддин Румий масалида гўё ана шундан кейин кечмиш ходисалар, яъни тиллар парокандалиги ходисасининг чигалликлари «конкрет» манзара — форс, араб, турк, грек тилларининг тўқнашувидан келиб чиққан бами-соли «киссадан-ҳисса» қаламга олинган.

Тил синфий ҳодиса эмаслиги маълум, бошқача айтганда, тил синфларга нисбатан бефарқ. Лекин яна шу нарса ҳам маълумки, синфлар тилга ёки тилларга нисбатан асло бефарқ эмас. Акс ҳолда, синфий жамиятда, капиталистик тенгсизлик ва қулик шароитида, кўп тиллилик ҳукм сурган жамиятда, муайян бир тилга ёки бир ғуруҳ тилларга алоҳида имтиёзлар берилган ҳолда, бошқа тилларнинг таъсир доираси чеклаб қўйилмас, уларда сўзлашувчилар таҳқирланмас эдилар. Чунончи, феодализм даврида икки тиллилик формалари ҳар хил кўринишга эга бўлади. Христианлик, ислом, иудаизм, буддизм бу даврда жуда кўп кишиларга таъсир ўтказди. Айни вақтда черков диний китоблар, рисоалар, авлиё-анбиёлар ҳақида асарлар яратиладиган тилни расмий ҳукмрон тил деб эълон қилади. Масалан, Ғарбий ва Марказий Европа халқлари орасида латин тили расмий черков, фан ва маданият тили деб шоён қилинган. Жанубий ва шарқий славянлар яшайдиган территорияларда эса эски славян тили тарқалган. Жануби-ғарбий, Жанубий, Жануби-шарқий Осиёда, Африкада бир қанча мамлакатларда ҳукм-

¹ Большая Советская Энциклопедия. Издание третье, т. IV, с. 221.

рон бўлган ислом дини талабига кўра араб тили ва араб ёзуви расмий фан ва маданият тили бўлиб қолган эди.

Бироқ синфий тенгсизлик, зулм, зўравонлик асосида ўрна* тилган тузум шароитида мажбуран қабул қилдирилган икки тиллиликнинг умри бокий бўлмайди. Аксинча, ёзувчи мустабид ҳокимиятдан маҳаллий халқ қандай нафратланса, унинг томонидан ўрнатилган расмий давлат тилига ҳам ишончсизлик, нафрат билан қарайдилар. Аммо кўпмиллатли совет тузуми негизидаги икки тиллилик ва кўптиллилик эса тамомила бошқа хусусият ҳамда фазилатларга, барабар ривожланиш истиқболига эга. «Совет жамиятидаги икки тиллиликнинг энг муҳим хусусияти шундаки,— она тили билан миллатлараро тил тенг ҳуқуқлидирлар. Улар рақобат қилмайдилар, балки бир-бирларини тўлдирадилар, бир-бирлари билан ҳамкорлик қиладилар»¹.

Октябрь инқилобидан кейинги даврда колоқ ва чекка ўлкаларни мамлакатнинг илғор қисми даражасига кўтариш, иқтисодий ижтимоий турмуш, маданий ҳаёт ва онгдаги қолюқликка узил-кесил барҳам бериш мақсадида халқ хўжалигини ривожлантиришнинг беш йиллик планлари амалга оширилиши, илмий-техника революцияси даврида қўлга киритилаётган ютуқлар салмоқдорлигини янада кўтариш, унинг самараларини умумхалқ мулкига айлантириш, жаҳон афкор оммасининг миллий озодлик ҳаракатларига хайрихоҳлик, уларни амалда қўллаб-қувватлаш ва бошқа шу каби чора, тадбир ҳамда ҳолатлар рус халқи билан бирга унинг қудратли тилининг обрў-эътибори ва халқаро нуфузини янада ошириб юборди.

^Шу тариқа кўрамизки, деб ёзади фалсафа фанлари доктори, профессор С. Ш. Шермухаммедов, Совет давлатининг дастлабки кунларидан бошлаб рус тили умуминсоний маданият самараларини кенг тарғиб ва ташвиқ қилиш, илмий-техника тараққиётини янада жадаллаштириш, совет фанини ривожлантиришнинг муҳим омилларидан бирига айланди.

Мамлакатимизнинг тараққиёти тажрибаси, совет олимларининг кашфиётлари, бизнинг қудратли техникамиз, совет кишисининг жаҳон маданиятига қўшаётган барча янгиликлари жумлаи жаҳондаги олимлар, сиёсатдонлар, саноат мутахассисларининг диққатларини тобора кўпроқ ўзига жалб этмоқда. Бу ерда **рус** тили воситачи, жаҳон таржимони сифатида намоён бўлмоқда. Бир томондан, рус тили мамлакатимиз халқларининг жаҳон маданияти ютуқлари билан ошно бўлишларига кўмаклашса, билимнинг истаган соҳасида башарият эришган нарсалар билан уларни таништирса, бошқа тарафдан, рус тили инсониятни совет маданияти ютуқлари билан таништира бошлади. Албатта, эндиликда миллий совет ёзувчилари, олимларининг асарлари, тадқиқотларини улар қайси тилда ёзилган бўлсалар, тобора кўпроқ

¹ С. Шермухаммедов. Русский язык — великое и могучее средство ободения советского народа. М., «Просвещение», с. 81.

ўша тиллардан жаҳондаги кўпчилик тилларга бевосита ўгиришга ҳаракат қилинмоқда. Бироқ шундай бўлишига қарамай, жаҳон ўқувчиси бизнинг мамлакатимизда билимнинг истаган соҳасидаги ютуқлардан асосан рус тили воситасида, яъни миллий ёзувчилар, олимларнинг асарларини русча таржималарда ўқиб, ё бўлмаса уларни рус тилидан муайян тилга таржима қилиш орқали хабардор бўлмоқдалар.

Советлар мамлакатада миллатлар аро умумий тилга эҳтиёж туғдиришга олиб келадиган манбалар нималардан иборат? Булар йирик қурилиш иншоотлари, корхоналар, завод-фабрикалар, илмий, хўжалик ва маданий муассасаларда қарор топган кўпмиллатли коллективлардан иборат. Бундан ташқари, фан, техника, адабиёт ва санъат, мактаб, маориф соҳаларида яратилган улкан китоб фондларига мурожаат қилиш, назарий адабиётлар хазинасидан баҳраманд бўлишга интилиш ҳам рус тилини чуқур эгаллашни талаб этади. Ижтимоий ҳаётда қатнашиш, коллектив бўлиб хизмат қилиш ва яшаш жойларида одамлар бир-бирлари билан умумий тил топишга ҳаракат қилар эканлар, беминнат, барчага барабар, қулай восита — рус тилига мурожаат этадилар. Зотан, Жалолиддин Румийнинг юкорида эслатилган масалида хали XII асрда атиги тўрт миллат вакили тасодифан дучлашиб қолганда, «умумий тил» топиш зарурати туғилгани жуда марокли бир тарзда хикоя қилинган экан, бизнинг замонамизда, 130 миллат вакили доимий яшайдиган ва қандайдир тарихий-афсонавий иншоот — «Бобил минораси»ни қуриш эмас, балки реал ва муаззам коммунистик жамият негизини ўрнатиш йўлида биргаликда фаолият кўрсатадиган, ҳар кун, ҳар соатда бир-бирлари билан учрашиб, ўзаро муомала, мулоқот қилиб турадиган Совет Иттифоқида, 100 дан ортиқ миллат кишилари яшайдиган Совет Ўзбекистонида ҳар бир миллатнинг ўз она тилидан ташқари миллатлар аро ягона, бирлаштирувчи умумий тил — рус тилига эҳтиёж туғилиши тасодифий ёки мувакқат ҳодиса эмас, балки доимий, қонуний заруратдир. Бинобарин, рус тилини ўрганиш бошқа бир миллатга кўрсатилган «илтифот», «такаллуф», «олийжаноблик» ёхуд «ҳиммат» эмас, балки ҳар бир миллат, ҳар бир шахснинг ўз маънавий, маданий, илмий камолоти учун ҳаётий зарур эҳтиёждир.

Миллий-рус икки тилдилигини ёки шу сўзнинг кенг маъносидаги билингвизм принципини изчиллик билан қўлланиш рус тилининг иттифокчи ва автоном республикаларда муваффақият билан фаолият кўрсатишининг энг муҳим шартидир, деб ҳисоблайди академик П. Н. Федосеев. Унинг фикрича, билингвизм, яъни икки тилни эркин эгаллаш фақат бизнинг мамлакатимиздагина эмас, балки дунёнинг бошқа кўп мамлакатларида ҳам кенг эътироф этилган. Бироқ бизнинг социалистик давлатимиз шароитида тенг ҳуқуқли икки тиллилик, билингвизм формаларидан бири, принцип эътибори билан тамомила ўзга асосга қуриладики, бунда миллатлараро алоқа воситаси сифатида рус

тилини эгаллашга эҳтиёж ошиб бориши билан бир каторда, миллий тилнинг янада равнақ топиши ва бойиши содир бўлади.

Чунончи, бундан кейин ҳам изчил ва оғишмай тушунтириш олиб бориш зарурки, миллий-рус икки тиллиги шароитида миллий манфаатларга ҳеч қандай зиён-захмат етмайди, балки аксинча, кулай лисоний вазият вужудга келади, бу эса интернационаллик билан миллийликни гармоник суратда қойим келтиришга олиб келади. Бинобарин, СССРда тил. қурилишининг етакчи принциплари билан бири сифатида тенг ҳуқуқли иккитиллик янада тараккий этишга ва халқ таълими, айниқса миллий луғатлар ва олий ўқув юр்தларининг турли босқичларида кенг қўлланишга муҳтождир. Миллий мактабда икки тиллиликдан изчиллик билан фойдаланиш жонли муомала-муносабатга шундай бир табиий муҳит яратадики, бу оғзаки русча нутқ малакаларини тезроқ эгаллашга шароит туғдиради ва шу туфайли иттифокчи республикаларнинг олий ўқув юр்தларида уни янада ўрганишни давом эттиришга қулайликни вужудга келтиради¹.

Рус тили интернационалистик воситачилиги фаолиятининг гоят муҳим аспектларидан бири — халқаро ва бутуниттифок микёсидаги ташқи ва ички воситачилик ҳамда таржимачилик функциялари масаласи оламшумул тарихий аҳамиятга эгадир. Дарҳақиқат, агар XVII аср — Россияда махсус таржима уюшмалари эндигина тузила бошлаган даврдан бошлаб то XX аср — Совет Иттифоқининг бутун дунёда равнақ топган таржима ўлкасига айлангунга қадар босиб ўтилган даврни бир' тасаввур қилиб кўрилса, рус халқининг обрў-эътибори тобора ўсган сайин рус тилининг нуфузи ҳам шу қадар ошиб борганлиги, айти вақтда, шулар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда рус адабиётининг кардошлик, дўстлик, жипслаштирувчилик, сафарбарлик миссияси, рус тилининг буюк таржимон сифатидаги воситачилик функцияси ҳам муттасил чуқурлашиб ва кенгайиб борганлигини кўрмаслик мумкин эмас.

Рус адабиёти тараккиётининг истаган бир даврини олиб қараманг, унинг намояндалари—адиблар, мутафаккирлар, танқидчилар таржима муаммоси ҳақида жуда зарур гапларни айтмаган, катта таржимачилик фаолияти билан шуғулланмаган, таржима санъати оламида ўз бахтини синаб кўрмаган йилларга дуч келиш амри маҳолдир. М. В. Ломоносов, В. К. Тредиаковский, А. Д. Кантемир, Н. М. Карамзин, В. А. Жуковский, А. С. Пушкин, Н. И. Гнедич, А. В. Дружинин, Н. А. Полевой, А. А. Фет, В. Я. Брюсов, И. С. Тургенев, Д. М. Минаев, И. Введенский, П. И. Вейнберг ҳамда рус революцион демократлари В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский ва бошқалар ўз ижодлари ва адабий-танқидий фаолиятларида таржима

¹ См. П. Н. Федосеев. Заключительное слово.— «Русский язык — язык дружбы и сотрудничества народов СССР». Материалы Всесоюзной научно-теоретической конференции. М., «Наука», 1981, с. 223—224.

санъати ва танқиди соҳасида ниҳоятда қимматли бадиий обидалар қолдирдилар, чуқур илмий фикрларни изҳор этдилар.

Дохиймиз В. И. Лениннинг тил билиш соҳасидаги беназир қобилияти, амалга оширган ажойиб таржималари, мавжуд таржималар юзасидан изҳор этган ғоят чуқур, нозик, марокли фикрлари ўзи бир жаҳондир. Хусусан унинг хорижий тилларни ўрганиш борасида тўғри ва «тесқари» таржима усулларида фойдаланиш, рус адабий тилининг изохли луғатини¹ яратиш зарурати юзасидан айтган мулоҳаза ва таклифлари ҳеч қачон ўз актуаллигини йўқотмайди.

Совет даврида таржимачилик соҳасида қилинган ишлар эса ўз микёси ва фавқулудда нодир тажрибалари салмоғи, аҳамияти жиҳатидан бекиёсдир. Хусусан, Алексей Максимович Горькийнинг хизмати ва раҳнамолиги таҳсинга сазовор. Совет даврида фаолият қўсатган рус ва бошқа славянзабон адиблар орасидан бадиий таржима билан шуғулланмаган кишиларни топиш қийин. Рус зиёлилари ичидан, ёзувчилардан ташқари, профессионал таржимонлар ҳам етишиб чикди. - Қисқаси, рус, украин, белорус тилларида яратилган бой таржима адабиётининг юксалишида М. Лозинский, Б. Пастернак, С. Маршак, И. Тхоржевский, Л. Пеньковский, Вл. Державин, Н. Тихонов, К. Симонов, П. Антокольский, М. Рильский, Н. Грибачев, М. Бажан, С. Иванов, Р. Казакова, Ю. Суровцев, Г. Марков ва бошқа жуда кўп ёзувчи, шоир, таржимонларнинг хизмати катта. Юкорида номлари зикр этилган адиблар ўзбек адабиёти асарларини рус тилига таржима қилишда ҳам ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшганлар. Улардан ташқари, Н. Ушаков, Н. Ивашев, С. Бородин, М. Салье, А. Наумов, С. Сомова, З. Туманова каби рус ёзувчилари ўз ҳамкасаба ўзбек авторларининг роман, достон, хикоя, шеърларини русчага ўгиришда ва бу билан уларнинг номларини бутуниттифоқ ва жаҳон адабиёти микёсига кўтаришда ҳалол хизмат қилдилар. Шу тариқа, рус тилининг воситачилиги туфайли ўзбек классик ва совет адабиёти асарлари, оғзаки халқ ижоди обидалари русча таржималарда, улар орқали жаҳондаги ўнлаб, йигирмалаб тилларга ўгирилиб, рўйи заминнинг турли минтакаларида тарқалди.

Агарда рус тилининг улкан таржимачилик фаолиятини Иттифоқимиздаги 78 тилда яратилаётган барча миллий адабиётларга тадбиқан олиб қаралса, бунинг устига, сон-саноксиз ижтимоий-сиёсий ва илмий-техника асарлари таржималари, расмий ҳужжатлар ва кинофильмлар ўгирмаси, турли-туман илмий. анжуманлар, муассасалар, дипломатия, туризм, спорт маросимларида олиб бориладиган таржималар билан қўшиб қаралса, бирон-бир замонда, дунёнинг бирон-бир қисмида, бирон-бир миллий тил фаолиятида бундай сахий, сермазмун, файз-баракали лисоний-эстетик яратувчилик ходисаси ҳеч қачон бўлмаганлиги ва ҳозирда ҳам йўқлиги аён бўлади.

Урта Осиё ва Ўзбекистонда саноат, қурилиш иншоотларини барпо этишда, моддий ҳаёт тарзини социалистик негизга қўчи-

ришда, ер ости конларини топиш ва уларни кенг микесда ишга туширишда, катта сув ҳўжалигини барпо этиш, ирригация ва мелиорация ишларини яхшилаш, кишлок ҳўжалигининг барча тармоқлариний ривожлантириш ва механизациялаштиришда, қисқаси, иқтїсодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида маҳаллий халқларга русларнинг кўрсатган ва кўрсатаётган беғараз ёрдами шак-шубҳасиздир. Жумладан, фан ва техниканинг қайси тармоғини олиб қараманг, унда рус олимларининг бевосита иштирокидан ташқари, ҳар бир илмий соҳа ва йўналиш бўйича маҳаллий халқлар орасидан йирик мутахассисларнинг етишувида ҳам уларнинг ҳиссаси озмунча эмас.

Бу ўринда фан ва маданият тарихи, тилшунослик, шарқшунослик, луғат ва таржима билан шуғулланган айрим олимларнинг фаолияти билан танишайлик.

Академик В. В. Бартольд 1928— 1930-йилларда туркшунослик комитетининг раҳбари бўлган. У В. И. Ленин номидаги Урта Осиё Давлат университети (ҳозирги ТошДУ)ни ташкил этишда фаол қатнашган, Совет Шарқи халқларининг алифбосини арабчадан лотинчага ўтказишда олимнинг муносиб хизмати бор. В. В. Бартольднинг Яқин, Урта Шарқ, Марказий Осиё ва араб халифалиги, ислом, турк, мўғул халқлари тарихи, филологияси ва этнографияси, Афғонистон, Эрон, Закавказье, Хитой тарихига оид жами 685 асаридан 320 таси Урта Осиё тарихига бағишланган. «Мўғул истилоси даврида Туркистон», «Туркистоннинг суғорилиш тарихи», «Улуғбек ва унинг даври» «Урта Осиёда қадимдан то руслар келганга қадар кечган даврда пахтачилик» каби асарлари ҳозирга қадар ўз илмий қимматини йўқотган эмас.

Улкан рус олимларининг фаолияти кенг жўғрофий кенгликларда кечиши баробарида, бир қанча миллий-этнографик ва маданий регионларни қамраган, жуда кўп тиллар ва адабиётларни тадқиқ этишга қаратилган, бинобарин, ўз илмий ишларининг мазмунигина эмас, балки мундарижаси эътибори билан ҳам халқлар дўстлиги, илмий ҳамкорлик ва интернационализм манфаатларига хизмат қилади. Масалан, академик В. М. **Жирмунский** тилшунослик, адабиётшунослик, фольклор соҳаларида атоқли олим бўлиб, 400 дан ортиқ илмий иш ёзган, жанубий славян ва роман-герман халқлари адабиётини тадқиқ этган, туркий халқлар, жумладан, ўзбекларнинг эпик адабиётини ўрганган. У немис тили тарихи ва диалектологияси, туркий тиллар шеваларининг зукко билимдони эди.

Академик **И. Ю. Крачковский** араб тили ва адабиёти, форс, турк, ҳабаш (абиссин), лотин, яҳудий ва аллақанча европа тилларини билган. И. Ю. Крачковский 400 дан ортиқ асарнинг муаллифидир.

Профессор Е. Э. **Бертельс** Урта Осиё, Яқин ва Урта Шарқ халқлари маданияти, тили, адабиётига оид 500 дан ортиқ асар ёзиб қолдирди.

Профессор **Н. А. Баскаков** бир қанча туркий тиллар (қора-

калпок, нўғой, хакас, татар, олтой, кораим, уйғур, туркман ва б.) бўйича грамм"атик очерк ва дарсликлар яратган. Хусусан, икки тилли луғатлар тартиб беришда олимнинг хизмати жуда катта. Чунончи, уйғурча-русча, русча-уйғурча, русча-қорақалпоқча, қорақалпоқча-русча, хакасча-русча, русча-туркманча, туркманча-русча, русча-нўғойча, нўғойча-русча луғатлар тузишда фаол иштирок этган.

Умуман, Россияда туркология фани, туркий халкларнинг моддий ва маънавий маданияти, ёзуви, тили, шеваларини ўрганиш, илмий грамматика ва луғат яратиш иши узоқ тарихий анъаналарга эгадир. Чунончи, академик В.В. Радлов ярим аср давомида яратган «Турк лахжалари луғати тажрибаси» 1888 йилдан 1911 йилгача тўрт жилдан иборат жуда катта ҳажмда (1230 саҳифа) босилиб чиққан, бу ғоят бой луғавий хазина совет даврида саккиз китобга жамланган ҳолда қайта чоп этилди. Шунингдек, инқилобдан олдинги даврда татар, озарбайжон, туркий, форс тилларидан дарс берган, 1861 йилдан Россия ташқи ишлар министрлигининг Осиё бўлимида татар ва арман тиллари бўйича таржимон бўлиб ишлаган профессор А. З. Будагов ҳам икки жилдан иборат «Татар-турк лахжalarининг қиёсий луғати»ни яратган (Санкт-Петербург, 1869).

Академик С. Е. Малов «Олтин ёруқ» номи қадимги нодир уйғур қўлёзмасини топган. Унинг «Қадимги туркий ёзув ёдгорликлари» (1951), «Туркларнинг Енисей ёзуви» (1952) сингари ва бошқа асарлари жаҳон илм аҳлига маълум.

Академик А. Н. Кононов «Ўзбек тили грамматикаси», «Ҳозирги турк адабий тили грамматикаси» автори бўлиб, Алишер Навоийнинг «Махбубул қулуб» ва Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи тарокима» асарларини шарҳлаган.

СССР Фанлар академиясининг ҳамда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг муҳбир *авзоси*, профессор А. К. Боровков таҳрири ва иштирокида тузилган, то ҳозирга қадар асосий дастур бўлиб келаётган беш жилдан иборат русча-ўзбекча ва бир томли катта ўзбекча-русча луғатлар, Қирғизистон ССР Фанлар академиясининг академиги, Ленин мукофоти лауреати К. К. Юдахин тузган «Қирғизча-русча луғат» ватан туркшунослиги фанини ривожлантиришга қўшилган улкан ҳиссадир.

Туркий тилларни илмий ўрганишда, грамматика ва луғатлар тузишда профессор Э. В. Севортян, профессор В. М. Насилов, профессор В. В. Решетов, профессор А. Шчербак, профессор С. Н. Иванов ва бошқа рус олимларининг ҳам муносиб хизмати бор.

Рус шарқшунос олимлари фаолиятига хос нарсаси шуки, **улар** илмий тадқиқот, лексикография (луғатчилик) ва таржима ишларини аксарият қўшиб олиб борадилар. Бу ҳар учала соҳа ҳам ўз моҳияти ва амалий аҳамияти эътибори билан миллий маданиятларнинг интериационал мазмунини бойитиш, совет кишиларини халклар дўстлиги руҳида тарбиялаш мақсадларига хизмат қилади. Академик И. Ю. Крачковский машхур ўрта

осиёлик энциклопедист-олимлар Абурайхон Беруний билан Абу Али ибн Синонинг жахон фани тараққиётидаги ўрнини белгилаш ишига муносиб хисса қўшди. У «Минг бир кеча», «Калила ва Димна» ҳамда Қуръонни араб тилидан русчага таржима қилди. Шунингдек, бу икки буюк даҳо — Беруний ҳамда Ибн Сино меросини рус тилига таржима қилишда, бу соҳада таҳрир, тадқиқот, шарҳ ишларини қўшиб олиб боришда, бу билан ўрта осиёлик мутафаннин олимларнинг бебаҳо илмий меросини Совет Иттифоқи ва чет элларда пропаганда қилишда таникли рус олимлари профессор В. Н. Терновский, профессор П. Г. Булгаков, профессор А. Беленицкий, профессор А. К. Арендс, М. Салье ва бошқаларнинг ҳам фаол иштирокларини кенг илмий жамоатчилик яхши билади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодининг бой намуналарини рус тилига ўгиришда рус адиблари муносиб фаолият кўрсатдилар. Л. М. Пеньковский — «Алпомиш» билан «Орзигул» достонларини, С. Сомова — «Кунтуғмиш»ни, Вл. Державин — «Равшан»ни, С. Северцев — «Рустамх'он»ни, П. Железнов — «Муродхон»ни, Н. Заболоцкий — «Ширин билан Шакар»ни ўзбек тилидан русчага ағдардилар.

Қисқаси, асрлар оша қадимги туркий ёзувлар тилсимини очиш, бу улкан маданий ёдгорликларни уларнинг ўз қонуний эгалари қўлига тутқазиш, Шарқ халқлари яратган бой илмий ва адабий обидаларни рус тилига таржима қилиш билан уларнинг тарқалиш доирасини бекиёс кенгайтириш, жонбозлик билан икки тилли ва кўп тилли луғатлар тузиш орқали туркий тиллар бисотини сақлаш, уларни халқлар муомаласига узатиш, қиёслаш ва бойитиш, илмий грамматикалар ёзиш воситасида бу тилларнинг ички тараққиёт қонунларини очиш борасида атоқли рус олимлари чинакам байналмилал аҳамиятга молик ишларни амалга оширдилар.

Бас, халқаро нуфузга эга бўлган, миллатлараро дўстлик ва қардошлиқ тилига айланган рус тилининг бошқа халқаро тиллар олдида фазилати ва қаромати нимадан иборат? Рус тили бой, қудратли ва фасиҳ тил. Булар ҳаммаси тўғри. Лекин рус тилига бундай халқаро эътибор рус халқининг олийжаноб хислатлари билан белгиланади. Олайлиқ, санскрит, лотин ва эсперантонинг ҳам жуда ўнғай жиҳатлари бор. Санскритда бой маданий мерос нақшланган, лотин — халқаро илмий тил, эсперанто эса муштарак сунъий тил. Қанчалик қулайлиги бўлмасин, бири — ўлик тил, бошқаси — маълум шартлиликка асосланган ва ҳоказо. Рус тили эса ҳозирги замондаги энг жонли, юз миллионлаб кишилар сўзлашаётган, қимматли илмий асарлар, юксак адабий ва санъат обидалари, қудратли техника намуналари яратилаётган тил. Таъбир жоиз бўлса, рус тили дунёдаги энг демократик тил — Жаҳон афкор оммасига миллий озодлиқ ва социал тараққиёт ғояларини етказиб турибди; бу — таржимон-тил бутун дунё микёсида миллатлар ва халқларга улар томонидан яратилган асарлар, сўз санъати намуналарини улашиш ва

узатишда фаол роль ўйнамоқда; рус тили майда миллатларни ассимиляция қилувчи, мавҳ этувчи эмас, балки миллий мансубликни кашф этувчи, кичик сонли халқларга гражданлик мустақил тараққиёт ҳуқуқини берувчи, улар ўртасида тенглик мавқеини жорий этувчи тилдир.

Рус тилига жаҳон микёсида ва Советлар мамлакатида умумхалқ ишончи, ҳурмати ва эътиқодининг сабаби мана шунда.

ИЛМИЙ ҲАМКОРЛИК ВА ФАН ТАРАҚҚИЁТИ ХИЗМАТИДА

1891 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да (19 — 20-сонлар) «Рус тилини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида» мақола босилиб чиққан эди. Мақола автори Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси ҳеч қачон бирон бир фан у ёқда турсин, лоақал илмий термин ҳам яратмаган, ҳатто *самовар*, *стол*, *лампа* каби оддий сўзлар ҳам уларга рус тилидан ўтиб ўзлашмоқда, деб даъво¹ қилганди. Унинг фикрича, гўё ўзбеклардан ёки қирғизлардан бирон кимса европа олимларининг бирон асарини ўз тилларига ўгиришни орзу қилиб қолса, шу ондаёқ ниятидан қайтишга мажбур бўлади, зеро, Туркистон аҳолисининг тили кашшок, унда илмий истилоҳлар йўқ, шу сабабдан маҳаллий халқларнинг тилларига таржима қилиш ҳам мумкин эмас.

Туркий қавмлар орасидан ҳеч қачон олимлар чиқмаган, улар илм-фандан узоқ бўлганлар, ўрта осеёликларнинг тилларида ҳеч қандай илмий истилоҳот бўлмаган деган уйдирма даъволар ҳатто бизнинг замонамизда ҳам ахён-ахёнда эшитилиб қолар эди. Бундай зарарли кайфиятларга барҳам беришда йирик совет олимлари ёрдамга келдилар. Бу ўринда И. Ю. Крачковский, А. Беленицкий, И. Веселовский, П. Булгаков, М. М. Рожанская, В. Воробьёва, М. Вигодский, А. Григорьян, Э. Григорьян, А. Кубесов, И. Левинова, Г. Матвиевская, Б. Розенфельд, Т. Столярова, С. Толстов, А. Юшкевич ва бошқаларнинг номларини чуқур ҳурмат билан тилга олиш лозим.

М. М. Рожанская ўзининг «Урта аср Шарқида механика» номли монографиясида мазкур фан тараққиётида ўрта аср шарқ олимларининг жуда катта хиссаси борлигини соф илмий, аниқ математик йўсинда исбот қилади. Китобдан жой олган юзлаб мураккаб чизмалар, жадваллар, формулалар буни яққол кўрсатиб туради¹.

Механика фанининг ўрта асрлардаги тараққиёти даврини ўрганишга юзланган ҳар бир тадқиқотчининг олдида дафъатан: шарқ олимлари асарларининг қанчалик мустақиллиги ва оригиналлигини аниқлаш муаммоси кўндаланг бўлади. Аниқла-

¹ Рожанская М. М. Механика на средневековом Востоке. М., 1976. (Ушбу китобдан олинган кўчирмаларнинг бети кавс ичида берилади — муаллиф.)

ниши лозим бўлган жумбоқлар кўп. Чунончи: бу асарлар қадимги юнон олимлари яратган китобларнинг таржимаси-ю, шарҳланишидангина иборатми, агар шундай бўлса, улар юнон ва ҳинд илмий меросини сақлаб қолиш ва бу хазинани Ғарбий Европага узатишда воситачи бўлибгина хизмат қилганми ёхуд мустақил яратилган тадқиқотларнинг натижасими? Уларнинг механикаси фақат амалий мақсадларга хизмат қилганми ё бўлмаса ўрта аср шарқ олимлари ўз олдиларига жиддий назарий проблемаларни ҳал этишни ҳам мақсад қилиб қўйган эдиларми? Боринги, бу асарлар механика фанининг антик давр билан Ғарбий Европада узлуксиз ривожланиши оралиғида восита бўлса, бу воситачилик нимадан иборат ва у қандай содир бўлган? Ниҳоят, ўрта ва Яқин Шарқ олимлари механика фани тараққиётида қўлга киритган оламшумул ютуқлар ўрта асрларда яшаган Европа олимларига маълум бўлганми, агар маълум бўлса, бу Европа механикаси тараққиётига таъсир қилганми, агар таъсир қилган бўлса, қандай қилиб?

Ана шундай ҳолат муҳим муаммоларга жавоб беришни ўз олдига мақсад қилиб олган олима М. М. Рожанская механика фанининг ибтидоий давридан то ўрта асрларгача босиб ўтган тараққиёт йўлини унинг ҳозирги равангаи мавқеидан туриб изчил тадқиқ қилган. Унинг китобида, бир томондан, қадимги юнон олимлари Архимед, Аристотель, Птоломей, Герон, Эвклид, Гиппарх, Евдокс, Гераклид, Калипп, Ветрувий, Менелай, Теон Александрийский, Аристарх Самосский, Архит Тарентский, Гиппий Элидскийларнинг асарлари, улар яратган назариялар чуқур ўрганилса, иккинчи томондан, ўз асарларини араб тилида ёзган Абул Ҳасан Али ибн Абу Саид Абдурраҳмон ибн Юнис, Аҳмад ибн Абдулла Ҳабаш ал-Ҳосиб ал-Марвозий, Нуриддин ал-Батружий ал-Ишбиллий, Авҳад аз-замон Абул Баракот ал Бағдодий, Абу Бакр Муҳаммад ал-Қаражий, Аҳмад ибн ал-Фадл ал-Бухорий, Фахриддин ибн ас-Соатий ал-Хуросоний, Исмоил ибн ар-Раззоқ ал-Жазоирий, Абу Саҳл Байжон ибн Рустам ал-Қўҳий, Абу Али ал-Ҳасан ибн ал-Ҳайсом ал-Мисрий (Басрий), Абул Фатҳ Абдурраҳмон ал-Мансур ал-Хазиний, Ибн аш-Шарий, Қутбиддин аш-Шерозий, Насриддин ат-Тусий, Абу Отман ибн Лужун, Муҳаммад ибн Мансур, Абу Мансур ан-Найризий, Абу Абдулла ал-Хоразмий, Ибн Аби Усайба, Сайидиддин ибн Роқик, ака-ука Бану Мусолар, Абу Али ибн Сино, Собит ибн Курра, Ёқуб ибн Тарик, ал-Мағрибий, ал-Урдий, ал-Мажритий, Абу Машар, Ибн Холдун, ал-Асфизорий, ар-Розий, Ибн Ёқут, ал-Киндий, ар-Румий, Али Қушчи, ал-Қоший, Улуғбек, Умар Хайём, ал-Фарғоний, ал-Фаробий, ал-Баттоний, Абурайҳон Беруний, Ибн Ироқ сингари жуда кўп олимларнинг математика, механика, астрономияга доир илмий тадқиқотлари атрофлича шу даражага етган эдики, миллати, дини, яшаган мамлакатидан қатъи назар, улар бир-бирларини яхши тушунар, бир-бир-

ёки ижодхонасида бир вақтда, бир-бири билан боғлиқ бўлмаган ҳолда туғилиши ҳодисалари ҳам йўқ эмас. Бироқ аynи ҳолда, М. М. Рожанскаянинг китобида кўпроқ *таржима* орқали юз берган воситачилик ҳақида гап кетади, умуман, олимнинг бу монографияси баайни таржима ҳақида ёзилган илмий қасида янги жаранглайди.

Таржима орқали халқлар бир-бирлари билан муомала қилганлар, олимлар бир-бирлари билан фикрлашганлар, адиблар бир-бирлари билан мулоқотда бўлганлар. Ҳамма замонларда—хоҳ адабий, хоҳ илмий, хоҳ сиёсий китоблар таржимаси бўлсин—халқ, у яратган ёки яратаётган маданият, фан, адабиёт ва санъат бундан фақат наф кўрган.

Бироқ шуни қайд этмоқ лозимки, мабодо таржима фақат бирон янги китобнинг бошқа тилда пайдо бўлиши мақсадигагина доялик қилса ва шу билан иш тугаса, бу ҳаёт асаридан маҳрум бўлган жонсиз боланинг туғилишига ўхшаган бир нарса бўлиб қолар эди. Бинобарин, бу нарса бирон янги ғоянинг консервация қилинишига олиб келган бўларди. Аслида эса ахвол тамоман бошқача. Таржима туфайли ўзга тилда бино этилган фап ёки адабиёт обидаси бошқа муҳитга тушади, бўлак тилда яшай бошлайди; ўзга халқ манфаатларига хизмат қилади. Бошқача айтганда, асар учун янги ҳаёт нишонлари куртак отади, бора-бора бу янги фикрлар, янги эстетик воқеликни юзага келтиришга хизмат қилади.

Таржима қилинган нарса хоҳ энг майда луғавий бирлик—сўз ёки жумла, хоҳ йирик илмий ёки бадиий асар—рисола, монография, роман бўлсин, бошқа тил борлиғида дастлабки вақтларда ҳам янгича маъно касб этади, бора-бора ана шу янги миллий муҳит заминида сифат жиҳатдан оригинал ғоялар, фикрлар, жанрлар, образларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади, бу эса, ўз навбатида, тамоман оригинал луғат, фан, адабиёт ва санъат асарларининг майдонга келишига қудратли бир туртки беради.

Жаҳон маданияти тарихида иккита Бағдод ва Толедо тар- , 5,, жима мактаблари буюк таржима мактаби бўлганлигн маълум. Бирч — қадимги юнон олимлари яратган классик фан асарларини араб тилига ўгирган, шарҳлаган ва кўчириш ишлари билан шуғулланган Бағдод таржима мактаби (араб халифалигининг илмий маркази), иккинчиси—араб тилида яратилган бой илмий адабиётни Ғарбий Европа тилларига ўгириш иши билан машғул бўлган Толедо таржима мактаби (Испания). Ҳар иккала таржима мактаби ҳам жаҳон фани таракқиётида мисли кўрилмаган буюк роль ўйнаган. Кўп ҳолларда ҳатто олимлар яратган асарларнинг асл нусхалари беиз йўқолиб кетганида ҳам, улар ана шу икки таржима марказининг намояндалари томонидан қилинган таржималарда сақланиб қолган. Чунончи, тарих алғов-далғовлари туф?йли қадимги юнон олимлари бунёд этган жуда кўп китоблар гойиб ^ўлган, аммо улар араб тилига қилинган нусхалар—таржималар

ва шархларда қолган. Шу билан бирга, Якин ва Урта Шарқ, Урта Осиёда араб тилида ижод қилган мутафаккирларнинг ҳам аллақандай ноб ишлари Толедо мактаби таржимонларининг хизмати туфайли лотин ва юнон ҳамда кейинги даврларда бошқа Ғарбий Европа халқлари тилларига қилинган таржималарда бизнинг давримизгача етиб келган. Таржима Шарқ билан Ғарб маданиятини боғлаган, пайвандлаган, бойитган, мислсиз олтин кўприк вазифасини бажарган.

М. М. Рожанскаянинг китобида ўрта асрларда Шарқ ва Ғарб маданият ўчоқларининг бир-бири билан алоқаси, бир-бирига таъсири, бир-бирини бойитишида таржималарнинг ролини кўрсатишга доир бениҳоя кўп қизиқарли маълумотлар бор. Тўғри, бу масалага доир тарихий фактлар, материаллар кўпдан бери рус ҳамда Ғарб шарқшунос ва тарихчи олимларининг асарларидан маълум эди, буни авторнинг ўзи ҳам эътироф этади. Аммо олиманинг хизмати шундаки, у механика фанининг равнақи тарихига татбиқан масалани ойдинлаштириб берган. У қадимги юнон мутафаккирларининг илмий меросидан ўрта аср арабзабон олимлари ихтиёрига қандай асарлар ва улар орқали қайси янги фикр, ғоя, гипотеза, теорема, аксиома, масалалар ўтгани, булардан қай бирлари ўзлаштирилгани, исботлангани, тасдиқлангани, такомиллаштирилган ҳақида, шу билан бирга, қай бирлари танқид қилингани, эътироз туғдиргани, нотўғри эканлиги исботлангани ва рад этилгани, уларнинг ўрнига не тахлит янгича назариялар, қарашлар, илмий концепциялар тақдим этилиб, фан тараққиётига ҳисса бўлиб қўшилганини очиқ-ойдин кўрсатиб берган.

VIII асрнинг 30-йиллари охирига келиб, араб халифалиги тарқибига Арабистондан ташқари, Сурия, Фаластин, Миср, Шимолий Африка, Пиреней ярим ороли, Сицилия ва Жанубий Италия (яъни собиқ Рим империясининг талайгина жойлари), Арманистон, Урта Осиё территориясининг кўп қисми, шимоли-ғарбий Ҳиндистон кирарди. Халифаликнинг ихтиёрига ўтган жойлардаги аҳоли этник таркиби жиҳатдан ҳам, эришган ижтимоий ва маданий камолоти ҳам бир хил эмасди. Халифалик ихтиёрига эллинизм маданияти кенг тарқалган жойлар ҳам, шунингдек қадимги Шарқ маданияти аъёналарига содиқ қолган давлатларнинг нуфузи ҳам ўтган эди.

Антик давр маданий мероси Миср, Сурия ва Кичик Осиёда хийла соф ҳолда сақланганди. Эраизмнинг биринчи асрларида эллинизм Шарқда икки илмий мактаб кенг шухрат топган. Буларнинг бирини Искандарияда, иккинчиси — Эдессада бўлиб, уларнинг ҳузурида катта-катта кутубхоналар очилган, машҳур олимлар фаол иш олиб борар эдилар. Бироқ христианлар макони Византияда мажусийлар қувғин остига олиниши натижасида VI асрга келиб Искандария мактаби тор-мор қилинади. Орада кўп вақт ўтмай, несторианлик мазҳаби қуфр деб эълон этилиши туфайли Эдесса мактаби ҳам барҳам топади. Несторианлар мазҳабида бўлган кўп олимлар бошпана излаб Эрон ва Урта

Осиёга қоча бошлайдилар. Нисибин шахрида улар мактаб яратиб, унда табиий фанларни ўрганишга алоҳида эътибор беришди. 529 йилда ёпилган Афина академиясининг қувғинга учраган олимлари Эроннинг Жундишопур шахрида бошқа бир йирик илмий мактабга асос солганлар. Араб истилосига қадар сосонийлар сулоласининг ҳукмронлиги даврида давлатнинг иқтисодий аҳволидаги кўтарилиш ҳамда маданиятнинг раванқ топа бошлаши натижасида Эронда бу сингари илмий марказларнинг очилиши, илм-фаннинг ривожланишига анча қулай шароит етилган эди. Юнон тилида битилган китобларнинг форс ва сурия тилларига кўплаб таржима қилиниши худди шу даврга тўғри келади.

Урта Осиё билан Эроннинг қадимий маданий анъаналарига келганда, араблар истилосига қадар ҳам бу ерларда яшаган аҳоли босқинчиларга нисбатан юқорроқ тараққиёт босқичида турар эдилар. Маълумки, Хоразм, Сўғдиёна, Марғиён, Бактрия сингари Урта Осиёнинг суғориладиган деҳқончилик системаси анча ривожланган районлари аҳолиси ўз тарихининг антик даврида юксак маданият яратган бўлиб, Урта Осиё олимларининг IX—XV асрларда математика ва астрономия соҳасида эришган оламшумул ютуқлари маҳаллий илмий анъаналарга асосланган ва унинг давоми бўлса керак, деган тахминлар бор. «Араблар истилосига қадар Урта Осиёда илми нужум аҳмоний ва сосонийлар Эрони тарафидан ўтиб келган қадимги бобил астрономик методларининг ҳамда юнон астрономиясининг жиддий таъсири остида яратилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас, зотан, Искандар Зулқарнайннинг истилосидан сўнг бу ерда юнон астрономиясига қизиқиш, шунингдек, умуман юнон фани эришган кўпгина ютуқларни ўзлаштириш иши бошланган эди» (53).

Араблар истилосидан сўнг, марказлашган давлатнинг барпо этилиши, олдинги пароканда территорияларнинг ягона дин ва тил билан боғланган ҳолда сиёсий ҳамда иқтисодий томондан бирлашуви Яқин ва Урта Шарқ халқларига маънавий бойликларни ўзаро эркин алмашиш имконини туғдирди. Бу даврда араб тили давлат, фан ва маданият тилига айланган эди. Қисқа давр ичида халифалик территориясида кўплаб илмий ўчоқлар пайдо бўлди. Шаҳарларда расадхоналар қурила бошлади, саройлар, мачит ва мадрасалар қошида кутубхоналар барпо этилди. Илмий билимларнинг тарқалишида савдо-сотик ишларининг йўлга қўйилиши катта аҳамият касб этди. Араблар Ҳиндистон, Хитой, Византия, Русия, Урта Ер денгизи хавзасидаги давлатлар билан савдо-сотикни йўлга қўйиб, Волга бўйлаб юқорига кўтарила бордилар. Болтиқ бўйи қирғоқларига етдилар. Марказий Африкага кириб, Ғарбий Африка қирғоқлари ёқалаб Мадагаскарга сузиб кетдилар. Хитой ва Швеция императорларининг саройлари қошида араб халифалигининг элчи-хоналари қарор топди.

Халифаликнинг биринчи илмий маркази Бағдод эди. VIII асрнинг охири, IX асрнинг бошларида Бағдодда жуда кўп олим-

лар, таржимонлар ва кўчириб ёзувчилардан иборат гуруҳ юзага келганлиги юқорида қайд этилди, унинг аксарият вакиллари Урта Осиё ва Эрондан чиққан зукко кишилар, мутафаккирлар эди. Чунончи, Ю. Рушканинг¹ айтишича, Г. Зутер томонидан тузилган математик ва астрономлар рўйхати² кирган кишиларнинг деярли барчаси Хуросон, Трансоксания (яъни Моваруннахр), Бактрия ва Фарғонадан чиққан. Шаҳарда каттакон кутубхона бўлиб, у илмий асарлар билаи доим тўлиб борган. Ундан ташқари, кўплаб майда кутубхоналар ҳам тинимсиз ишлаган. Халифа ал-Маъмуннинг хомийлиги остида (813 — 833) Бағдодда «Байт ал-ҳикма» (Дорул ҳикмат) аталмиш ўзига хос академия қарор топди. Бағдоддаги барча олимлар унга бирлашган эди. «Байт ал-ҳикма» қошида расадхона бўлиб, унинг ходимлари астрономияга доир кузатишлар олиб боришар, илмий натижаларни сарҳисоб қилишарди. Математик жуғрофия юзасидан бир туркум тадқиқот ишларини бошлаб, эклиптика қиялиги ва меридиан градусининг узунлигини янгидан ўлчаб чиққан эдилар. Ҳиндларнинг астрономияга доир яратган асарлари билан танишиш илми нужум соҳасидаги тадқиқотларнинг янада жонланишига сабаб бўлса, Эрон ва Урта Осиё илмий адабиётининг натижаларини ўзлаштириш ҳам катта аҳамият касб этди.

Бағдоддан ташқари, ўрта аср Шарқида турли даврларда Қоҳира, Дамашк, Рей, Гурганж (Урганч), Бухоро, Ғазна, Самарқанд, Исфаҳон шаҳарлари ҳам илмий марказ бўлиб хизмат қилди. Юнон ва сурия тилларидан арабчага ўтирилган китоблар орқали ислом мамлакатлари олимларига антик давр илмий адабиётининг бой асарлари етиб борди. Кейинчалик бу таржималар кўп ҳолларда Ғарбий Европанинг антик давр илми ва маданияти асарлари билан танишишнинг ягона манбаига айланиб қолди.

Алоқа — таржима — таъсир
Таржима ва таъсир механик равишда, бир томонлама, тўғрироғи, муайян икки маданият ўртасидагина юз берадиган тушунча эмас. Бу мураккаб, ўзаро, кўп томонлама, таъсир ва акс таъсир характерида бўлиб, бир неча халқлар яратган маданиятлар, уларнинг тиллари иштирокида содир бўлади. Масалан, ҳинд олими Вараха Миҳири асарларининг Абурайхон Беруний томонидан араб тилига қилинган таржималарида кўплаб юноний терминлар учрайди. Демак, қадимги ҳинд астрономиясига юнон фанининг таъсири бўлганлиги шубҳасиздир. Бирок мазкур юнон-ҳинд илмий ҳамкорлигида араб тилининг воситачилиги тўғрисида гапириш қийин, бу ерда пахлавий (ўрта форс) тили катта роль ўйнаган. Птоломей, Гиппарх ва бошқа юнон олимларининг тригонометрияга доир ғоялари сосонийлар

¹ 5. Кизка. Овер clа5 ҒоШеёеп йег апИкеп иЧязепзбай 1т Ог1еп{.— Агеб. Оексб. Ма*Б. №<иг/y135. Тесбп., 1927. X, 112—135.

² Н. 5 п 1 е г. 0!е МайтегпаНкег ипс! А5!гопотеп cleг АгаБег ипс! 1ьге №егке. — АббасП. Оезсб. та!Б. Шзз., 1900.

хукмронлиги даврида Эрон орқали Хиндистонга тарқалиб, сўнг-
ра Берунийнинг улкан илмий хизмати туфайли араб тилига ўт-
ган. Таржима ва илмий алоқаларнинг бу мураккаб жараёнида
юнон — пахлавий (ўрта форс)—хинд, араб тиллари иштирок
этган.

VIII — IX асрларда Бағдод ва халифаликнинг бошқа илмий
марказларида математикага доир китоблар билан бир каторда,
Аристотель, Архимед, Герон, Птолемейнинг («Алмагест») асар-
лари ҳам таржима қилинади ва шарҳланади. IX асрнинг йирик
математики ва астрономи Собит ибн Курра Архимед китобла-
рини араб тилига ўгирди. Архимеднинг асл нусхасида сақланиб
қолмаган баъзи асарлари худди шу мутафаккирнинг таржима-
ларида бизнинг давримизгача етиб келган. Суриялик олим
Коста ибн Лука (IX — X асрнинг бошлари) томонидан араб
тилига аъдарилган Героннинг «Механика», византиялик Филон-
нинг «Пневматика» китоблари сақланиб қолган. Аристотель
асарларини шарҳлаганлар қаторида ал-Беруний, Ибн Сино, Ибн
Рушд сингари йирик олимларнинг номлари учрайди. М. Рожан-
скаянинг фикрича, Ибн Сино ёзган «Донишнома»нинг механика
ҳақидаги бўлимига ҳамда ака-ука Бану Мусоларнинг «Механи-
ка ҳақида китоб» асарларига Героннинг «Механика проблема-
лари» ҳамда «Механика» номли тадқиқотларининг таъсири
борлиги аниқ.

IX асрга келиб, кўп сонли таржима ва шарҳлар таъсири о-
стида йирик назарий ва амалий проблемаларни ҳал қилишга
юнон фани методларини татбиқ этишдан иборат илмий анъана
пайдо бўлди. Аристотель, Архимед, Птоломей асарларини ўргани-
ши натижасида ислом мамлакатларида механика проблемала-
рини тадқиқ қилиш борасида ўрта аср Шарқининг бошқа мам-
лакатларида шу соҳада олиб борилаётган илмий тадқиқотлар-
дан тубдан фарқ қиладиган ўзига хос бир йўл, услуб, янгилик
келиб чикди. Чунончи, хинд ва хитой олимлари бир-бири билан
боғланмаган алоҳида масалаларнинг ҳисоб-китоблари доираси-
да ўралашиб қолган ўринларда ислом мамлакатларининг олим-
лари камрови кенг, яхлит, йирик назариялар яратдилар.

Урта аср Шарқ механикаси тараққиётининг иккинчи даври
X — XI асрларда бу тенденция янада кучаяди. Бу даврда ислом
мамлакатларининг олимлари юнон анъаналари билан бирга-
ликда, ўша давр математикаси: ҳисоблаш-алгоритмик, арифме-
тик ҳамда алгебраик методлар, тригонометрия натижаларидан
ҳам кенг фойдаланганлар. Ака-ука Бану Мусо, Собит ибн Кур-
ра, ал-Баттоний, ал-Форобий, ал-Фарғоний, ал-Беруний, Ибн
Сино, Умар Хайём, ал-Хазиний ва бошқа олимларнинг илмий
фаолияти ҳамда ижоди худди шу даврга тўғри келади.

XIII—XV асрларда математика фанининг янада тараққий
этиши, шунингдек, замона талабларининг тобора мукамал ва
аниқ ҳисоб-китоблар, ечимлар, натижалар олиш борасида қўй-
ган талаблари Шарқ астрономиясида икки буюк мактабга асос
солган алломаларнинг фаолиятида ўз аксини топади: булар —

Насириддин ат-Тусий бошлиқ Мароға астрономия мактаби ҳамда атрофига ал-Қоший, Али Қушчи, ар-Румий ва шулар сингари буюк олимларни тўплаган Улуғбек бошлиқ Самарқанд астрономия мактабидир.

Фан тараққиёти муслмон оламининг ғарб қисми — Пиреней ярим ороли ва Шимоли-ғарбий Африкада бошқа йўлдан борди. Халифалик таркибига кирган бу жойлар тез орада мустақилликка эришдилар. 929 йилда Қурдоба (Қордова) амири Абдурахмон III ўзини—халиф, Қурдоба амирлигини эса Бағдоддан мустақил давлат деб эълон қилди. Қурдоба давлатида тамомила бошқача испан-мавритания маданияти вужудга келди, у шарқий араб аъёналари билан бирга, рим-испан, барбар ва яҳудий унсурларини ўзида акс эттирар эди. Қурдоба, Толедо, Севилья, Гранада ҳамда Пиреней ярим оролининг бошқа бир қанча илмий марказларида математика ва механика юзасидан тадқиқотлар олиб бориларди. Бироқ испан-араб олимларининг бу соҳадаги тадқиқотларининг савияси унча баланд эмас, улар, асосан, ал-Хоразмийдан тортиб, Бағдод мактабининг бошқа намоёндалари яратган асарларни кенг ташвиқ қилиш билан шуғулланар эдилар.

Муслмон оламининг ғарбий этаги унинг бошқа қисмларидан сиёсий томондан ажралиб қолганлиги туфайли Шарқ билан илмий алоқалар бора-бора сусайди, натижада шарқий арабзабон олимлар қўлга киритган улкан натижалар Испанияга бориб етмади. Чунончи, Испанияда ал-Беруний ва ал-Хазинийларнинг ажойиб асарларини билишмас, Умар.Хайём эришган ютуқлар уларга кулоқма-кулоқ элас-элас етиб борарди, холос. На Ибн Рушд, на Ибн Бажжийга Абу Али ибн Сино ишлаб чиққан «ҳаракатлантирувчи куч» назарияси маълум эмасди. Аристотель асарини шарҳлаш муносабати билан ал-Беруний билан Ибн Сино ораларида бўлиб ўтган мунозарадан ҳам ғарбий араб олимлари беҳабар қолган эдилар.

Лекин Пиреней ярим ороли билан Шимолий Африкадаги арабзабон олимлар фаолиятининг муҳим бир томонини қайд этмоқ даркор: улар Европада илмий билимларнинг кенг тарқалишига фаол ёрдам кўрсатдилар. Худди ана шу Испания шарқ мутафаккирларининг илмий мероси ҳамда Юнонистон олимларининг асарларини уларнинг араб тилига қилинган таржималарида бошқа Европа мамлакатларига узатишда асосий воситачи бўлиб хизмат қилди. Юқорида қайд этилганидай, XII—XIII асрларда Испанияда (Толедо) таржимон, шарҳловчи ва қурамачи (компилятор)лардан иборат катта бир мактаб араб тилида битилган шарқ мутафаккирларининг асарларини ёки араб тилига ўгирилган юнон олимларининг китобларини латин тилига таржима қилиб ёнқи уларнинг мазмунини баён этган ҳолда қайта ишлаб, Европада фан, техника ва маданиятнинг гурқираб ўсишига улкан хисса қўшди. Бағдод таржимонларининг фаолияти ислоҳ мамлакатларида фаннинг келгуси тараққиёти учун

^анчалик муҳим бўлса, Ғарбий Европада фанник.г равнақ топиши учун ҳам шунчалик зарур эди.

«XV аср ислом оламининг шарқий.қисми учун ҳам илмий тараққиётнинг сўнгги асри бўлиб қолди. Улуғбекнинг"ўлдирилиши ва унинг рақиблири томонидан расадхонанинг вайрон қилиниши математика ва механика соҳасидаги билимларнинг инкирозга юз тутта бошлаганлиги тимсоли эди... Математика сингари, механика фани проблемаларини тадқиқ қилиш маркази Ғарбий Европада кўчди»¹.

Қитобнинг хотима қисмида рус олимаси келтирган яна бир хулоса диққатга лойиқ. Бу давр олимлари эришган ажойиб ютуқлар, дейди у, Шарқ билан Ғарб ўртасидаги сиёсий ажралиш туфайли, Ғарбий Евррпага маълум бўлмай қолди, бунинг орқасида кўп ҳолларда айнан бир-бирига ўхшаш натижаларни Европада орадан бир неча асрлар ўтгандан кейингина қўлга киритдилар.

Уйғониш даврининг машхур олимларидан бири Леонардо Ольшки ёзади: «Леонардо да Винчининг механика соҳасида яратган чизмаларидан, Бенедеттининг кўрсатмаларидан Галилейнинг -салафларига куч моменти тушунчаси маълум эди. Лекин Галилей аниқ термин билан атаганидан кейингина бу тушунча машхур бўлиб кетди. Мавхум илдишларни гарчи, эҳтимол, Кардан олдинроқ таҳлил қилишни Декарт ўйлаб қўйган бўлиши мумкин, лекин бу тушунчага Декарт ном бергандан кейингина мавхум илдишлар тўғрисида гапириш мумкин бўлди... Галилейнинг салафлари инерция тўғрисида ғира-шира тасаввурга эга эдилар, лекин Галилей инерция терминини яратганидан ва таърифлаганидан кейингина бу тушунча фаннинг ютуғи бўлиб қолди»².

Профессор О. Файзуллаев «Урта Осиё табиётшунослиги ва фалсафаси классиклари асарларида зиддият проблемаси» асарида *синус* тригонометрия функциясининг келиб чиқиши ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради: хорда (Искандария мактабида)—хорда (юнонча)—жиға (санскрит)—ал-жайб (Хоразмийда)—«эл-гейб» (Оксфорд университетида)—синус (Мадрид университетида).

Арабча *жайб* «қўлтиқ», «қўйлак ёкасининг ўрни», «каварик» маъноларини англатади. «Бундай таркиб ал-Хоразмий ва ал-Ҳабаш асарларида учрайди; дарвоқе, ал-Баттоний *ватар-хорда* сўзидан фойдаланган эди. 1145 йиллар атрофида Роберт Честерский араб тилидан лотинчага таржима қилишда *синус* сўзини қўллаган, бу ҳам «жайб» англатган асосий маъноларни беради»³.

¹ Рожанская М. М. Механика на средневековом Востоке. М., 1976, с. 66.

² Леонардо Ольшки. История научной литературы на новых языках, т. 2, М.-Л., 1934, с. 48.

³ Файзуллаев А. Ф. Проблемы противоречия в трудах классиков естествознания и философии Средней Азии. Ташкент, 1974, с. 80. Юшкевич А. П. История математики в средние века. М., 1961, с. 156.

Бу математик истилохнинг этимологияси тўғрисида Л. Успенский берган қуйидаги маълумот ҳам диққатни тортади.

«Синус» сўзини латин тилидан таржима қилганда, бу «қўл-тиқ, кўрфаз» маъносини беради. Ажабо, кўрфазга сираям ўхшамайдиган математик функцияга нима сабабдан бундай номатлубном берилган? Маълум бўлишича, «синус»ни арабчада «жайб» дейишаркан. «Жайб» эса камалак, яъни ёйга тортилган ип маъносини беради. Дарҳақиқат, агар синуснинг чизмасига эътибор қилинса, араблар бу тушунчага жуда аниқ ном берганлари шундоққина кўриниб туради — синус чизиги, чиндан ҳам, ёйга тортилган ипни эслатади.

Араб ёзувида фақат ундош товушларгина ёзилади, унлилар эса ҳарфлар билан белгиланмайди. Чунончи, ~*^ сўзини «жайб» (камалак ипи), «жиба» кўрфаз деб ҳам ўқиш мумкин. Араб тилини етарлича пухта билмаган европалик олимлар бу сўзни хато ўқиб, шунга мувофиқ равишда латинчага «синус» деб ўгирганлар¹.

«Жайб» «г⁴*» форсча. 1. Кийимнинг ёкаси; 2. Чўнтак, кисса, қўйин; 3. Мажозий. Кўнгил, дил, дилдаги муддао; **Жавҳари жайб** — кўнгилнинг нозиклиги» (НАЛ, 217 — 218). «Жайб арабча, эскирган. Чўнтак, ҳамён» (УТИЛ, 270).

«Даставвал синус «Сурья-сиддхант» ва «Ариаб-хатиам»да эслатилади...— деб ёзади М.~М. Рожанская.— Бу асарларда синусдан ташқари яна косинус ва синус-верзус ҳам киритилган...»². ^

Ал-Хоразмийнинг «Мафотих ал-улум» (Фанларнинг қалити) асарида механизмларга доир қуйидаги терминлар учрайди: *ал-бартио* ўққа қирғизилган ғилдирак; *ал-мухл* — цилиндр формасидаги ўқ; *абу мухлижун* — ричаг; *ал-исфин* — пона ва ҳоказо.

Табиий "фанлар соҳасида қабул қилинган терминлар жуда хилма-хил. Жаҳон фани тараққиётини илмий терминология билан таъминлашда юнон, латин, араб, санскрит, хинд, форс тиллари, ҳозирги замонда эса рус, инглиз, немис, француз, итальян тилларининг фаол иштироки бор. Фан ва маданият тараққиётида ҳар бир халқ ва унинг тили қандай роль ўйнаётганига қараб илмий терминологияда ҳам ўзига муносиб ўринни эгаллайди.

Фаннинг ўзи сингари, унинг тили ҳам зндигина қарор топиб келаётган ўрта асрларда баъоят катта хизмат қилган бизнинг бобокалон олимларимиз математика, астрономия, механикз, тригонометрия, медицина, тарих, фалсафа соҳасида йирик асарлар яратиб, кашфиётлар қилиб, янги назариялар ижод этгаа эканлар, шунга мувофиқ илмий терминологияга ҳам тартиб

¹ Успенский Л. В. Слово о словах. М., 1957, с. 241—242.

² Рожанская М. М. Механика на средневековом Востоке. М., 1976, с. 57.

Ғ берганлар. Буни аниклаш, эҳтимол, тарихий терминологик лугатлар тартиб бериш Урта Осиё халқлари жаҳон фани тараққиётига ҳеч қандай ҳисса қўшмаган, улар «осиёвийчасига» лоқайд кишилар ва ҳоказо деб жар солган айрим Ғарб олимларига жуда яхши жавоб бўлар эди.

Таржима, терминология ва **ЭТИМОЛОГИЯ** Узбек Совет Энциклопедиясининг тўртинчи жилдида «зенит», «зенит артиллерияси»

си», «зенит пулемёт қурилмаси», «зенит ракета комплекси», «зени-т ракета қўшинлари», «зенит телескоп», «зенит узоклиги» сингари мақолалар берилган (471—472-бетлар). Уларнинг мазмунидан маълум бўладики, *зенит* астрономия, ҳарбий, спортга алоқадор тушунчаларни ифодалайдиган махсус истилоҳдир. Лекин бу калиманинг ўзинимани англатади?

«Зенит (араб. с** — йўл, йўналиш) — осмон сферасининг кузатувчи тепасидаги нуктаси; шокул (вертикал) чизик осмон сферасини ана шу нуктада кесиб ўтади» деган маълумотни беради ўзбек комуси.

Олим Усмон ва Ренат Дониёровларнинг «Русча-интернационал сўзлар изоҳли лугати»да астрономияга оид истилоҳ эканлиги қайд этилган «зенит — осмоннинг кузатувчи тепасидаги энг баланд нуктаси» сифатида таърифланиб, сўнгра қуйидаги маълумотлар келтирилади: «Рус. < франц. *l'apex* < лот. *•zenit*; < араб. о * ^ йўналиш, йўл. Бу сўзни лотин тилига таржима қилинган текстни кўчирувчи бузиб заш! тарзида ёзиб юборган, яъни лотинча ёзилган зат! сўзидаги т ҳарфини янглиш суратда ш деб ўқиган ва шу йўл билан бу сўз «зенит»га айланиб кетган»¹.

Атоқли тилшунос олим Л. Успенский ўзининг «Сўз ҳақида еўз» номли кизиқарли китобйда мазкур терминни «нуксон-сўз» деб атайди ва уни батафсил таърифлайди. Яқин вақтларгача, кам сонли билимдон одамларгагина бу сўз маълум бўлган, холсс. Шунинг учун ҳам ундан «зурриёд» пайдо бўлмаган, бўлак ясама тушунчаларни ҳам келтириб чиқармаган. Аммо кейинги ярим аср ичида бу ғалати сўзнинг жудаям бозори қизиқ кетди, дейди рус Олими. Ҳамонки, футбол командаларидан тортиб папирос ва коифетларгача «Зенит» деб аталар экан, демак, сўз шунчалар шоён бўлар-да!

Хўш, «зенит» сўзининг ибтидоси қаердан бошланган? Узи қайси тилдан кирган?

Мазкур калима фақат рус тилидагина эмас, балки қўпчилик европа тилларида ҳам учрайди. Бошқача айтганда, «зенит» — француз, немис инглизларда ҳам «зенит»лигича қолади. Барча тилларда «зенит» — нинг ҳозирги маъноси, ундан пайдо бўлган «ясама» сўзлар қайд этилади-ю бироқ асли ибтидоси қаёқдан

¹ Олим Усмон, Дониёров Ренат. Узбек тилидаги русча-интернационал ўзлаштириш сузлар изоҳли лугати. Тошкент, 1965, 168-бет.

пайдо бўлганлиги хусусида бирон манбада маълумот берилмайд.

Сирасини айтганда, дунёдаги барча тилларда ҳам бундай «насл-насабсиз» калималар кўп учрайди. Лекин бундай сўзларнинг изига тушилса, улар қандайдир бошқа, учинчи тиллардан «ижарага олингани» маълум бўлади. Авторинг фикрича, бир қанча европа тилларида айни бир «насл-насабсиз» калима учраса, билингки, у ё юнон тилидан, ё лотин тилидан, ёки бўлмаса араб тилидан олинган бўлиб чиқади. Хусусан, агар бундай сўз бирон илмий истилох, астрономия, математика, география ва бошқа табиий фанларга алоқадор тушунчани англатса, уларнинг аслини юқоридаги тиллардан кидиравериш керак.

Лекин «зенит» сўзига келганда, жуда ғалати ва сирли бир ҳол юз беради. Юқорида номлари айтилган қадимий тилларнинг биронтасида ҳам бу сўз учрамайди. Ҳатто ўшандай ўзакдан ясалган бошқа сўзлар ҳам кўзга ташланмайди. Бундан чиқадики, ҳозирги тилларнинг барчасида мазкур сўз ўз-ўзидан пайдо бўлган, аммо ягона манбага зга эмас экан-да? Ҳеч ақл бовар қилмайдиган ҳодиса. Қаёқлардандир номаълум ўлкалардан бетакаллуф ташриф буюриб, барча тилларнинг луғатларига дангал жойлашиб олган бу «васикасиз» сўзни аниқлаш учун мураккаб кидириш ншлари бошланиб кетган ва қуйидагилар маълум бўлган.

«Зенит» ноёб шикаста-сўзлар «қавми»га мансуб бўлиб, у ҳар қалай арабча калима экан. Фақат араб тилида осмондаги энг баланд нукта «зенит» эмас, балки.... «замт» деб аталар экан. «Зенит» эмас «замт»!

Европа олимлари араб астрономияси асарлари билан танишар эканлар, улар ўз тилларида муқобил сўзлар бўлмагани учун ўша китобларда учраган терминларни бажонидил айнан ўзидап қабул қилаверишган. Зотан, Европанинг бирон жойида «осмоннинг баланд нуқтаси» деган махсус тушунча ва унинг махсус атамаси ҳам бўлмаган. Бинобарин, бу тушунчани ўз арабча номи билан айнаи «замт» деб олиши лойиқ кўрганлар.

Ҳозир, турган гапки, кнм, қачон хато қилганлигини аниқлаш амри маҳол, дейди Л. Успенский. Арабча «замт» сўзини европачасига, латипча ҳарфлар билан *zim* деб ёзилар экан, сўз ўртасида учта тик таёқчадан таркиб топган «т» ҳарфи пайдо бўлган. Лекин чаласавод котибга етти ёт «замт» сўзи ҳеч нарсани англатмаган, албатта. У тушунарли бўлмаган ва европалик, жумладан, француз кишининг қулоғига жуда «ғалати», «ноўхшов» эшитилган. Бас, котиблар олимни «овсарликда» айблаб, уни қойиб, сўз ўртасидаги учта таёқчани «тузатишган»: «т»ни «ш» деб ёзиб юборганлар. Қарабсизки, гатг — гаЛ; («замт»—«занит») бўлгап-колган. Гарчп бу ҳам тушунарли бўлмаса-да, ҳар қалай, талаффузга тушади-ку, деб ўйлаган котиблар. Бирор кимса кейинчалик ҳам бу қусурни тузатиб юбормаган: араб тилини билишмаган. Алқисса, астрономларнинг француз тилида бегона «занит» сўзи расм бўлиб колган,

тез орада у яна бир ўзгариб, «зенит»га айланган (замт — зенит). Эҳтимол, о'на тилида, ўз манбаида бўлса, шакли бузилган сўзни дархол тузатиб кўйишармиди, аммо ўзгалар орасида ўзи ҳам бегоналашиб қолган бу сўз йўқолиб кетиш у ёқда турсин, -француз луғатидан барқарор «бошпана» топишдан ташқари, барча халқларнинг тиллари ва мамлакатлар бўйлаб узок сарфга чиқиб кетган. .

«Зенит» араб тилида шундай аталадими ёки бошқача таллаффуз этиладими, одамлар учун энди фарқсиз эди. Бизда у шундай айтилади, тамом-вассалом, дейишади¹.

Қизиғи шундаки, гарчи *зенит* арабча $c * ^\wedge$ («самт») сўзидан бузиб кўчирилган бўлса-да, ҳозирги араб тилида ҳам у ўзининг шу шикаста шаклида айнан транслитерация қилинади -Ц.:<3). Лекин «кўқда бош узра энг баланд нуқта» бўлмиш зенит маъносида ҳозир ҳам $c- * -^\wedge$ («самт») ва $z3^\wedge$ («авж») калималари қўлланишда давом этади². Бас, айти терминнинг арабча «самт»дан лотинча «санит», французча, русча, ўзбекча ва ҳоказо тилларда барқарорлашган «зенит»га айлангунга қадар босиб ўтган йўлида ибтидо сўз, Л. Успенский кўрсатганидай, «зенит» эмас, балки «самт»дир. Лекин биз учун олимнинг бошқа хулосаси муҳим: илмий терминологиянинг манбаи шарқ классик тилларидир. Чунончи, араб тилидан келиб кирган *адмирал* («амнрул-бахр»дан), *магазин* («махзан»дан), *альманах*, *алькоголь* сингари юзлаб, минглаб сўзлардан ташқари, бутун бошлиқ фанларнинг номлари — *алгебра*, *кимё* ҳамда жуда кўплаб махсус илмий тушунчалар — *алгоритм*, *синус* ва ҳоказоларнинг асл манбаи ҳам Шарқ илмий тафаккурида эканлиги эндиликда ҳеч кимга сир эмас.

Утган асрда Урта Осиёга саёҳат қилган венгриялик жасур олим Герман Вамбери қуйидаги сўзларни ёзган эди: «Шарқ халқларининг феъл-атворида (японлар бундан мустасно) «осиёвийлик» деб аталмиш бир нарса бор. Мехнатга унчалик тоблари йўқ, камхафсала, ўзлари ашаддий мутаассиб кишилар. Японларни мустасно қилганда, осиёвий халқлардан биронтаси ҳам мустақил ҳолда тараққиёт ва янгилик йўлини ихтиёр қилмаган. Осиёликлар фақат Европанинг бевосита ёки билвосита таъсири орқасидагина маданиятга эришишлари мумкин»³. Д. Б. Макдональд араб ва турк тилларида, ҳатто Европа тилларидаги «ғалати» сўзига муқобил атама ҳам мавжуд эмас, бинобарин, уларда ҳеч қандай ҳавас, шавқ, иштиёқ йўқ, деган хулосага келади⁴. Ҳозирги ғарб олимларининг асарларида Шарқ халқла-

¹ Л. Успенский. Слово о словах (очерки о языке). М., 1957, с. 238 — 241.

² Қаранг: Русско-арабский учебный словарь. М., 1964, с. 299 — 300.

³ Мусульманская пресса о Вамбери. «Мир ислама», т. II, СПб., 1913, с. 707.

⁴ Современные идеологические проблемы стран Азии и Африки. М., 1970, с. 133.

рининг табиатида қандайдир «шарқона локайдлик», «бефарқлик», «мантикий етишмовчилик» борлиги, аллақандай «шарқ характери», «шарқ психикаси», «шарқий идрок» хусусида таҳкиромуз ғайри илмий уйдирмалар тўлиб-тошиб ётибди¹. Брокгауз ва Ефроннинг асримиз бошида нашр этилган «Энциклопедик луғат»ида ўзбек адабиёти ҳақида айтилган мана бу гаплар эндиликда нақадар пучлиги, кулгили эшитилиши ўз-ўзидан равшан: ўзбек адабиёти, деб ёзганди мазкур комус, «диний китоблар, бир қанча тарихий асарлар ҳамда Ҳофиз ва бошқа форс шоирларидан қилинган таржималар билан чекланади. Маҳаллий шоирлар сони кўп, лекин улар ҳеч қандай буюк нараса яратмаганлар»². Бундай «маълумот»нинг тарихий ҳақиқатни қанчалик бузиб кўрсатганлигига Н. Маллаев, В. Абдуллаев ва Ғ. Каримовларнинг жами 100 босма табокдан иборат уч жилдлик «Ўзбек адабиёти тарихи» ҳамда шу номда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти нашр этган кўп томлик назарий тадқиқот қафилдир. Таржималар масаласига келганда, ўзбек тилида Октябрь революциясига қадар яратилган бутун бошлиқ таржима адабиётн, юзлаб таржимонларнинг номларини далил келтириш мумкин.

Урта Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар яратган бой маданиятни эътироф этмаслик учун ё тарихдан бутунлай хабарсиз бўлиш, ё ўз миллий, иркий маҳдудлиги қобиғида" гафлатда ётиш керак эди. Лекин тараққийпарвар рус олимлари, ғарб ориенталистлари, совет шарқшунослари ҳамда тарихчи ва археологларининг мислсиз ҳалол меҳнатлари туфайли Урта Осиё регионидан энг қадимги даврларда ва ўрта асрларда математика, астрономия, география, медицина ва бошқа табиётшунослик фанлари соҳасида қўлга киритилган жаҳоншумул илмий ютуқлар, амалга оширилган мислсиз кашфиётлар аёнқланишидан ташқари, улар Европада кейинги даврларда фан, маданият, техника тараққиётига жуда сезиларли туртки берганлиги, айрим ҳолларда эса сўнгги фундаментал тадқиқотларнинг асосини ташкил этганлиги рад қилиб бўлмайдиган далиллар билан исботланди. Уқувчининг диққатини бу фактларга йўналтиришдан кузатилаётган мақсад қуйидагилардан иборат:

биринчидан, Шарқ Ғарб илмий алоқаларида таржима асосий восита бўлганлигини очиб бериш;

иккинчидан, таржимачилик фаолияти яхши йўлга қўйилган жойда (Бағдод ва Толедо) Шарқ билан Ғарб мамлакатлари ўртасида илмий ахборотлар алмашиш иши жадал суръатлар билан ривожланганини кўрсатиш;

учинчидан, Шарқ-Ғарб ўртасида илмий алоқаларнинг (таржима) сусайиши дунёнинг бир минтақасида қўлга киритилган

¹ Файзуллаев А. Ф. Проблемы противоречия в трудах классиков естествознания и философии Средней Азии. Ташкент, 1974, с. 135.

² Энциклопедический словарь (Брокгауз и Ефрон), т. XXVШ-а, 1900, с. 451.

натижалардан Европа-нинг бошқа мамлакатларида яшаётган олимларнинг хабар топмаслигига сабаб бўлганлигини қайд этишдир.

Файласуф олим Омонулла Файзуллаев Берун^сиТвГ Н^иЮ^иО^иФ^и, «У^рта^оси^ё табиётшунослиги ва фалсафаси классиклари асарларида зиддият проблемалари» китобида Абу Али ибн Сино билан Гегелнинг табиат ва жамиятнинг келиб чиқиши ҳақидаги қарабини бибрига муқояса қилади.

Ибн Синонинг гипотезасига кўра, жамики жондорлар — жонсиз дунёдан, хайвонот эса ўсимликдан пайдо бўлган. Инсон ҳам хайвонот оламидан келиб чиққан¹. Ибн Синонинг бу даъво-си Гегель гипотезасига зиддир. У ёзади: «Хайвонот ўсимликдан тарқамгани сингари, Инсон ҳам хайвонотдан тарқамган. Ҳар бир мавжудот дафъатан ва тўлалигича ҳозир қандай бўлса, азалдан шундай»².

Ким ҳақ: Ибн Синоми ёки Гегель? Фан тараққиётининг кейинги давларида бу саволга жавоб олинди: «Дарвин (ноҳият эътибори билан) Ибн Сино гипотезасини назарияга айлантир-ди»³. Шу ўринда О. Файзуллаев Катта Совет Энциклопедияси-ни жуда ўринли танқид қилади.

«Дарвинга қадар табиётшуносликда К. Линней ва Ж- Кювье-нинг турларнинг яратилганлиги, уларнинг ўз яратилган даври-дан бошлаб ўзармаслиги, ўсимлик ва ҳайвонларнинг ҳозирги турлари билан илгари мавжуд бўлган турлари ўртасида ало-қадорлик йўқлиги... ҳақидаги реакцион идеалистик ва метафи-зик, моҳиятан диний таълимотлари ҳукмрон эди» деб ёзади Катта Совет Энциклопедияси. Ўзбек олими жонсиз нарсалар билан жонли мавжудот ўртасидаги алоқадорлик гоёсини ри-вожлантиришда Абу Али ибн Синонинг роли қайд этилмаганини таассуф билан таъкидлайди. (Катта комусда йўл қўйилган *ана* шу жиддий нуксон Ўзбек Совет Энциклопедиясида ҳам туза-тилмагани янада аянчлидир.)

Таниқли фпзпк олим Фиёс Умаровнинг «Абу Райҳон Берунпй, Николай Коперник ва ҳозирги замон фани» номли рисоласнда кўрсатилишича, Берунийнинг илмий фаолияти XIX асргача Европада маълум бўлмаган. Шу сабабли унинг «табиётшупос-лик соҳаларидаги талайгина фикрлари, ахборотлари, қатъий даъволари ва кашфиётлари» бир неча асрлардан сўнг ҳозирги замон табиётшунослигининг классиклари Леонардо да Винчи, Николай Коперник, Жордано Бруно, Галилео Галилей, Ислга Кеплер, Чарльз Дарвин, Исаак Ньютон, Михаил Ломоносов ва бошқа олимлар томонидан «қайта таърифланган», «асосланган» ва «илмий исботланган».

¹ Каранг: Материалм по истории прогрессивной ободественио-фадсссф-ской мисли в Ўзбекистане, Ташкент. 5957, с. 146.

² Гегель. Соч., т. IКМ-Л., 1934, с. 256.

³ А. Ф. Файзуллаев. Проблемы противоречия в трудах класеиков естествознания и философии Средией Азии. Ташкент, 1974, с. 84.

Машхур рус" ва Европа олимларининг тадқиқотлари ҳамда> ўз кузатишларига асосланиб юқоридаги катта илмий даъвони алгари сурган профессор Ғ. Умаров бутун асар давомида ўз> фаразларини чуқур асослайди ва хотимада шундай хулосага келади: олим яратган назариялар ва у айтган жуда қўп башоратлар тўғри чиқди. Беруний нуктаи назаридан мумкин бўлган. гелиоцентризм системасини Коперник асослади, сўнгра уни Бруно, Кеплер, Галилей, Ньютон, Ломоносовлар давом эттиришди ва Қоинот, хусусан, Қуёш системаси ҳақида тадқиқотлар олиб бораётган ҳозирги замон олимлари исботлаб тасдиқлашдч..

Беруний «Қонуни Масъудий» китобида Ер айланасининг узунлигини қандай ўлчагани баён этилган. «Ер меридиани градусини ўлчашда мен юнон, ҳинд олимлари ва Маъмун астрономлари методларидан ўзгача бўлган методни қўлладим. Бу мақсадда Ҳиндистонда кенг яйлов қўринадиган баланд тоғни топдим. Яйлов сирти денгиз сиртидан ҳам текисроқ эди. Мен тоғ чўққисидан* ер билан осмоннинг туташуви жойини кидириб, бурчакни ўлчадим, у 34 минут бўлиб чиқди. Сўнгра тоғ баландлигини ўлчадим, у 632,05 чўзим» (бир чўзим 49,33 сантиметрга тенг).

Ҳ. У. Содиқовнинг Москвада нашр қилинган «Беруний ва унинг астрономия ҳамда математик географияга оид асарлари» номли монографиясидан алломанинг юқоридаги фикрини келтирган Ғ. Умаров буни чизма ва формулалар асосида тушунтириб бераркан, шундай хулосага келади: «...Беруний томонидан аниқланган бир градус меридиан ёйининг узунлиги ҳозирги билимларда 110,275 километрни ташкил этади: ҳозирги маълумотларга қараганда, бир градус меридиан ёйининг узунлиги 110,895 километрга тенг. Беруний йўл қўйган хатоси фақат 620 метр, яъни ярим процентга яқин, ҳолос»¹.

Ғиёс Умаров Беруний аниқлаган ана шу фавқулудда ажойиб маълумотни Исаак Ньютоннинг бутун олам тортилиш қонунини кашф этиши билан боғлайди.

Ньютон олманинг дарахтдан тушиши хусусида бош қотириб, ўз олдига шундай савол қўйган: олмани ерга тушишга мажбур қилган сабаб Ойнинг Ер атрофида, планеталарнинг эса Қуёш атрофида айланиш пни тутиб турувчи сабаб билан бир хил эмасмикан? Кейинчалик у ернинг тортилиш қучи таъсирида Ой олма сингари Ерга тушиши керак, аммо Ой Ер атрофида текис ҳаракат қилиши туфайли, у миқдори жиҳатидан Ернинг тортилиш қучига тенг марказдан қочувчи қучга эга бўлиб, қарама-қарши йўналишда ҳаракат қилганлиги учун Ой Ерга тушмгйди, деган хулосага келади. Марказдан қочувчи қуч формуласйви Гюйгенс 1673 йили ишлаб чиққан эди. Муайян тезликда айланган Ой Ердан узоқлашмайди ҳам, унга яқинлашмайди ҳам, фақат Ер айланаси атрофида ҳаракат қилади.

¹ Ғ. Ё. Умаров. Абу Райхон Беруний, Николай Коперник ва ҳозирги чямон фаии. Тошкент, 1973, 12—13-бетлар. (Бундан кейинги ўринларда китоб саҳифалари кавс ичида кўрсатилади.— муаллиф.)

Хуллас, Ой билан Ер сайёраларига алокадор барча маълумотлар: микдор, ҳажм, масофа, тезлик ва тезланишга боғлиқ қонуниятлар, формулалар аниқланган бўлса-да... «ер радиуси қанчалиги 1666 йилда аниқ маълум эмас эди ва натижалар Ньютонни қониқтирмади», деб ёздаи Ғ. Умаров. Дарвоқе, авторнинг қайд этишича, «...Беруний шундан 6 аср илгари жуда аниқ топган Ер шари радиуси микдоридан Ньютон беҳабар эди!» Ана шу «беҳабарлик» оқибати ўлароқ, буюқ инглиз математиги ўз тадқиқотини 13 йилга кечиктиради. «...У тортилиш қонуни соҳасидаги тадқиқотларини тўхтатиб, тамомила оптика билан шуғулланади. 1679 йилга келиб Ер радиуси ҳақида анча аниқ маълумотлар олинади. Шунга кўра, Ердан Ойгача бўлган масофа Ер радиусидан тахминан 60 марта катта, у ҳолда $g = 3600$, бас, $a = 0,271$ см/сек², яъни бундаги мослик мутлақо қониқарлидир. Бундай маълумотлар аниқлангандан кейин Ньютон яна тортилиш қонуни ҳақидаги тадқиқотларига қайтади. Планеталарни орбиталарда тутиб турувчи кучлар, атрофида планеталар айланадиган марказгача бўлган масофалар квадратларига тескари пропорционал бўлса керак, дея гумон қилди Ньютон аввалига. Кейинчалик у Кеплер қонунлари асосида буни математик ҳисоблаб чиқади. Шундай қилиб, Ньютон томонидан бутун дунё тортилиш қонуни кашф этилди» (113—114).

Фанда бирон ҳодисаи кашф этишдан кўра, ўша нарса аллақачон кашф этилганини аниқлаш қийинроқ, деган эди бошқа бир инглиз физиги, файласуф ва тараққийпарвар жамоат арбоби Жон Бернал. Беруний билан Ньютон ўртасидаги Ернинг радиусини аниқлашга алокадор воқеа ҳам Жон Берналнинг фикрини тасдиқлайди.

Профессор Ғиёс Умаровнинг «Абу Райхон Беруний, Николай Коперник ва ҳозирги замон фани» китоби «Берунийнинг дастлабки илмий қадамлари» бобидан бошланиб, «Планеталарга парвоз» билан тугайди. Олим ўтмиш — ҳозирги замон — келажакни яхлит бир бутунликда кўради.

С. Сирождиднов, Г. Матвиевская, А. Аҳмедовнинг «Абу-Райхон Беруний асарларида математика ва астрономия» брошюрасида ҳамда О. Файзуллаевнинг «Урта Осиё табиётшунослиги ва фалсафаси классиклари асарларида зиддият проблемалари» монографиясида Урта осийлик машхур олимлар — Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Қошғарий, Беруний, РӀбн СӀно, Шамсиддин Самарқандий, Махмуд Чағминий, Улуғбек, Ғиёсиддин Қоший, Қозизода Румий, Али Қушчи ва бошқа мутафаккирларнинг ҳаёти, дунёкараши, асарларидан муҳим маълумотлар келтирилади. Шуниси диққатга сазоворки, О. Файзуллаев фан тарихини ҳозирги замон илмий-техника тараққиётидаги аҳамиятини очиб бериш асосида тадқиқ этаркан, ўрта асрларда яшаб ижод этган мутафаккир олимлар томонидан илгари сурилган ғояларнинг Ғарбий Европа тадқиқотчилари, фан арбоблари асарларида «қайта» илмий асосланганини ишончли далиллар билан исботлайди. Асарда математика, техника, медицина, психофизиология, фалсафа, тилшунослик, мантиқ, лингвоматематика фанларининг тарихи, ҳозирги тараққиёт даражаси ва истикболи ҳақида ғоят муҳим кузатишлар учрайди.

О. Файзуллаев *синус, алгебра, алгоритм* атамаларининг келиб

чикиши, Улуғбекнинг «Зижи Кўрагоний»сида *толи, матоли, мавар, матоли тлу, матоли толи, махфуз, ҳисса, синус-верэус* сингарии кўпгина илмий терминлар қўлланилганлиги, буларнинг аксариятини илк бор Улуғбек фан оламига олиб киргани хусусида гапиради.. Китобнинг 132-бетида *ал-жабр* ва *ал-муқобала* тушунчаларининг маъносини М. Кантор, М. Симон, С. Ганди, Лейн, Ф. Розен, Д. Смит, Вепска, Рушка каби олимлар қандай талкин қилганлари қайд этилади. Ал-Хоразмийнинг номи 12 аср мобайнида тиллардан-тиллarga кўчиб, ҳар хил имло ва талаффуз асосида ўзгаришларга учраганлиги, шу тариқа «бузилиб» — *алгоритмга* айланганлигини кўрсатиш учун мазкур буюк тарихий номнинг 74 тилдаги ёзилиш шаклидан намуналар келтирилади..

Инглиз олими Аделард 1126 йилда Муҳаммад Хоразмийнинг астрономик жадвалларини ўз тилига таржима қилиб, европа олимларини тригонометрия ҳақидаги бошланғич билим билан таништирган. Бошқа бир инглиз таржимони Роберт 1145 йилда Хоразмийнинг «Китоб ал-мухтасар фи-ҳисоб ал-жабр ва ал-муқобила» деган машҳур рисоласини таржима қилиб, европалик олимларнинг алгебра соҳасидаги билимларига асос солган.

«...Математика тарихида IX — XV асрларда араблар алоҳида эътибор қозонганлар,— деб ёзганди атоқли математик олим О. Ю. Шмидт. Арабча (яъни кенг тарқалган араб тилида ёзилган) китоблар юнонлар ва ҳиндларнинг математикасини ўзига хос бир тарзда қайта ивдлаб Европага узатдилар. Араблар, айниқса, ҳудди шу алгебра билан кўп шуғулланганлар. «Алгебра» сўзининг ўзи ҳам арабча бўлиб, бу IX аср олими Муҳаммад Алхворизмий асари номининг бошланғич сўзларидан олинган. Алгебра араблардан XII асрда итальянларга ўтган... Бу даврнинг донгдор намояндаларидан бири Фибоначи тахаллусли Пизалик Леонардо эди (XIII аср)»¹. Пизалик Леонардо эса Муҳаммад Хоразмий асарларини лотин тилига ўгирган таржимонлардан биридир.

Биринчи ўзбек совет қомусида келтирилган маълумотларга қараганда, VIII — IX асрларда қарийб 100 га яқин зиж тузилган. Шулардан 20 га яқини Мовароуннаҳрда ёки Мовароуннаҳр олимлари иштирокида яратилган. «... Ал-Хоразмий, ал-Баттоний, ал-Хазиний, Берўний, Насириддин Тусий ва Улуғбек жадваллари 11 — 17- аср Ғарбий Европа олимларига маълум бўлиб, ғарб тилларига таржима қилинган ва Европада фан ва маданиятнинг ривожланишида муҳим ўрин тутган»².

Улуғбекнинг «Зижи Кўрагоний» номи билан машҳур астрономик жадваллари Европада биринчи марта 1648 йили Англияда нашр қилинган. Қўлда кўчирилган нусхалари Англия, Франция, Туркия ва Ҳиндистон кутубхоналарида, форс

¹ О. Ю. Шмидт. Алгебра. БСЭ, изд. первое, т. I, М., 1926 г.

² Ўзбек Совет Энциклопедияси, 4-жилд, Тошкент-, 1973, 477- беъ

тилида ёзилган энг эски нусхаларидан бири УзССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Урта Осиё **олимлари ёзиб қолдирган** ажойиб илмий обидалар хронология, жадвал, рисола, девон, луғатлар чет эл музейлари ва кутубхоналарида шунчаки «сақланаётган» эмас, балки улар Европада фан ва маданият тараққиётида улкан роль ўйнаган, аксарият ғарб олимларининг илмий фаолияти тақдирида ўчмас из қолдирган.

УзСЭ учинчи томидан инглиз астрономи Жон Гривс (1602 — 1662) ҳақида мазмундор мақола ўрин олган. Гривс Оксфорд университетининг профессори бўлиб, Европада илк дафъа «Зижи Кўрагоний»га назари тушган олим. «Унда берилган юлдузлар жадвалидаги 98 юлдузнинг вазиятини ўз ичига олган биринчи иши латин тилида Оксфордда (1648) эълон қилинган». Бу европалик олимнинг Лондонда чоп этилган географик жадваллари ҳамда хронологияси Улуғбек зижи асосида ёзилган.

Халқимиз қўли билан бунёд этилган аллақанча моддий маданият ёдгорликлари, олимларимиз яратган жаҳоншумул илмий, тарихий, адабий асарларнинг ягона ноёб нусхалари хорижий давлатлар музейлари, Лондон, Париж, Нью-Йорк, Вена, Истамбул, Қоҳира ва бошқа шаҳарларнинг кутубхоналари каталогидан ўрин олган. Кўхна тарихимизга доғр жуда ноёб маълумотлар турли тиллардаги архив фондлари, расмий нашрлар—энциклопедия, тарих, справочник, луғатларда сочилиб ётибди...

Халқаро Фирдавсий мукофотининг лауреати, адабиётшунос олим, таржимон Шоислом Шомухаммедов Алишер Навоийнинг «Девони Фоний» мажмуаси материали асосида ёзган «Гуманизм—абадийлик ялови» номли мақоласида Ғарбда илму фаннинг, инсонга нисбатан гуманистик ғояларнинг, ўрта аср турғунлигидан сўнг, Ўйғониш ва ундан кейинги давр тараққиётига Шарқ маданиятининг ютуқлари асос бўлди, деган фикрни тасдиқловчи бир қанча далиллар Ғарб олимларининг ўз асарларидан олинганлиги илгари сурилган тезиснинг ҳаққонийлигига шубҳа қолдирмайди. Бу ҳақиқатлар қуйидагилардан иборат:

Тиббиёт ва фармакология соҳасида Ғарбда янги давр медицинаси тараққиётига Закарийё ар-Розий ва Абу Али ибн Синонинг қадим замонларда латин тилига таржима қилинган китоблари асос бўлган. Европада жарроҳлик ва фармакология илми ҳам ана шу йўсинда тараққий топган. Кичик қон айланishi доирасини европаликлардан **анча** замонлар олдин (XIII асрда) Дамашқ ва Қоҳирада яшаган табиб Ибн ан-Нафис кашф этган. Буюк табибнинг бу ҳақдаги асарини XVI асрда итальян олими Андреалбакуо араб тилидан латинчага ўгирган (немис олими доктор Майёргоф берган маълумот).

Қимё соҳасида — Абу Райхон Берунийнинг қимёвий мсдаларнинг солиштирма оғирлигини аниқлаш соҳасида ўтказган тажрибалари **ва эришган ютуқлари Ғарб олимларини** анэ шу

йўналишдаги тадқиқотларни бошлаб юборишга дастур ва туртки бўлган.

Математика, оптика, география соҳасида—Жазоирда ўсиб улғайган Леонардо да Винчи Муҳаммад ал-Хоразмийнинг математикада жорий этган ўнлик ҳисоблаш системаси ҳақидаги билимини ўз ватани Италияга олиб келган ва уни бутун Европага тарқатган. IX асрда яшаб ижод этган Идрисий (география) ҳамда Ибн ал-Ҳишам (оптика) асарларининг араб тилидан лотинчага қилинган таржималаридан сўнг мазкур фан соҳалари Леонардо да Винчи ва Кеплер томонидан ривожлантирилган.

Италиянинг эроншунос олими Александр Баузани ўрта асрларда араб ва форс тилларидан 70 дан зиёд илмий рисоалар лотин тилига афдарилганини қайд этган¹.

Форобий билан Абу Али ибн Сино юнон олими Афлотун (Платон) асарларини ўрганадилар ва шархлайдилар. Профессор Ш. Шомухаммедов Бельгия олими Жак Дюшен Хийеменинг зардушт гуманизмига бағишланган тадқиқотига асосланиб, «Афлотун фалсафасига қадим эрон фалсафий фикрининг таъсири бўлган»лигини қайд этади². Худди шунингдек, Форобий ва Ибн Сино ижоди таъсирида камол топган араб файласуфи Ибн Рушд «токи шу араб уни (Арастуни) тирилтириб, қоронғилик ва жаҳолатга ботиб қолган Европага олиб келгунича, Аристотель қадимги дунё вайроналари остида кўмилиб ётар эди»³, дейди.

Александр Баузани берган маълумотга кўра, Данте даврида «Меърожнома» буюк итальян мутафаккири билган лотин ва қадимги француз тилларига таржима қилинган. А. Баузанининг фикрича, «...шак-шубҳа қолмайдики, Данте ўз «Илохий комедия»сининг ташки қурилишини тузишда ислом маданиятидан бир қадар фойдаланган. Аммо '«Илохий комедия»нинг ички мазмуни нуктаи назаридан ҳам Данте ислом (Шарк) таъсиридан холи қололмади...»*. А. Исаакяннинг «Абул Аъло ал-Маъаррий» достонини ўзбек тилига ўгирган (1976) шоир Асқад Мухтор ҳам мазкур таржиманинг муқаддимасида араб олимининг (973 — 1057) «Рисолаи урфой», «Аллузумият», «Рисолаи малоика» номли шеърий-фалсафий трактатлари муаллифи эканлиги, «Рисолаи малоика» асарининг сюжети Дантенинг «Илохий комедия» сига асос бўлган, деган фикрлар борлигини айтиб ўтади.

Ш. М. Шомухаммедовнинг далолат беришича, Ҳофиз ижоди Шарқ Уйғониш даврнинг чўккиси ёки Ғарб Уйғониш даврининг арафаси бўлган. Шоир «бир томчи қон, аммо минг андиша» эга-

¹ А. Баузани. Таъсири ислом ва Ирон дар Фарҳанги Италиѐи, нашри Донишқадаи адабиѐти Исфихон, Шўморай 2, 3, соли 1345, сах. 119. (Қг-ранг: Ш. Шомухамедов. Гуманизм—абадийлик ялови, Тошкент, 1974, 53-бет.

² Шоислом Шомухаммедов. Гуманизм—адабийлик ялови, 52-бет.

³ А. И. Герцеи. Письмо об изучении природн. М, 1944, с. 95.

* Таржима Ш. Шомухаммедовники (54).

си бўлган киши дилига саёхат қилади, унинг бутун кўча-кўйини, ҳамма пастлик-баландликларини, ўтмиш тарихи ва келажак орзуларини, яраларини ва гулчечакларини, заифликлари ва қудратини яхши билиб олади (51).

Ҳофиз шеърларининг русча таржимасига ёзган муқаддима-сидатаниқли русшоири А. Феткуйдагиларни эътирофётганэди: «Бизнинг шоир билан ҳатто юзакигина танишиб чиқишимизнинг ўзи ҳам икки шубҳасиз ҳақиқатнинг гувоҳи бўла олади. Биринчидан, шоирлар ва мутафаккирлар ижодида бизни ҳайратда қолдираётган юксакликни кишилик руҳи аллақачон қўлга киритган; иккинчидан, қайси тупроқда ва қайси даврда униб ўсганлигидан қатъи назар, ҳақиқий поэзия чечаклари асло сўлмайдилар»¹.

АДАБИЙ АЛОҚА ВА БАДИИЙ ТАРЖИМА

Халқлар ҳеч қачон бир-бирларидан мутлақ ажралган ҳолда яшашлари мумкин бўлмагани сингари, уларнинг моддий ва маданий ёдгорликлари, адабиёти ва санъати ҳам ҳеч қачон фақат бир миллий чегара доирасида «соф ҳолда» сақланиб қолмаган.

Инсоният яратган энг яхши санъат ва адабиёт намуналари чегара билмаган, гоҳ ўзгариб, гоҳ қисқариб, гоҳ кўшилиб-чат-илиб эллардан-элларга, тиллардан-тилларга кўчиб юрган. Шунинг учун бундай умуминсоний маданий ёдгорлик бўлиб қолган асарларнинг аниқ текстологик нусхаси — аслини ти-клаш у ёқда турсин, баъзан ҳатто уларнинг «ватанини» аниқлаш ҳам мушкул бўлиб қолади.

Инсоният XX асрга келиб ўта «аклли» электрон-ҳисоблаш машиналарини яратди, одамзод ўзига монанд автомат-роботлар ясади, уларни соф инсоний функцияларни бажариш — шахмат ўйнаш, музика чалиш-у, ҳатто таржима қилишга «ўргатиш» устида астойдил бош қотирмоқда. (Инглиз тилидан ўзбекчага дастлабки автоматик таржима натижалари қўлга киритилди,) Инсон даҳоси шу даража юксалдики, эндиликда ўз бешиги — она-Ердан коинот бағридаги ўзга сайёраларга саёхат қилиш учун сафар «жабдуқлари»ни ҳОзирламоқда.

Лекин бани Инсон — одамзод қалбини фақат кибернетика, электроника, чексиз катта жисмлар, бепоён коинот ва чексиз кичик зарралар, сайёралараро ва сув ости саёхатлари ҳақидаги замонавий илмий-фантастик мавзуларгина эмас, балки ҳамон ўша-ўша «очил-дастурхонлар», «учар гиламлар», «етти қароқчилар», «уч оғайни ботирлар», «кўринмас қалпоқчалар», девлар, қанизаклар, ялмоғиз кампирлар, аждаҳо ва ҳайвонлар, гавҳари шамчиноқлар ҳақидаги афсоналар ўзига жалб этади, қизиқ-тиради, ҳаяжонга солади.

• Эрамыздан олдинги учинчи минг йилликда, тош даврининг тугаши, металл даврининг эндигина бошланишида бобиллар

¹ А. Фет. Полное собрание стихотворений. Издание А. Ф. Маркса. СПб, 1912, т. II, с. 197.

яратган Гилгомиш хақидаги, ибтидоий моддий маданият ёдгор-ликлари, одамлар ўртасидаги «дағал» муносабатларни акс эттирувчи дostonни ҳозирги замон тилларига таржима қилиш, асарда тасвирланган ҳайратомуз воқеаларга сидқидил «ишониш»дан ҳамон ўзимизни тия олмаймиз. «Гилгомишдан минг йил кейин яратилган, қадимги юнон мифологик ва ижтимоий воқелигини такрорланмас бир тарзда бадиий акс эттирувчи «Илиада» ва «Одиссея» дostonларини ўз тилига таржима қилиш айна миллатнинг нимага қодир эканини кўрсатиш тимсолига айланди. Бу ажойиб дostonлар («Минг бир кеча», «Маҳобҳарата», «Папчатантра» ёки «Аквори Сухайлий», «Калила ва Димна», «Манас», «Алпомиш», «Илья Муромец», «Игорь жанғнома» ва бошқалар) дунёдаги жуда кўп тилларга қайта-қайта таржима қилинади, таржима воситаси билан бу асарларни ўз миллий маданиятлари ҳодисасига айлантириш учун бутун умрларини сарф қилган таржимонлар, зукко кишилар, ақл ва истёждод эгалари кўплаб топилади. Буюк ўзбек олими Абу Райҳон Беруний ҳам Гомернинг «Илиада» дostonидан хабардоргина эмас, ундан айрим парчаларни таржима ҳам қилганлиги маълум.

Кўп асрлик адабий анъанага эга бўлган миллий адабиётларнинг ҳаммасида ҳам таржима ўзига муносиб ўринни ишғол қилади. Бинобарин, дадил айтиш мумкинки, таржима тарихини яратмай, таржиманинг ҳар бир даврда қандай қонуниятлар асосида ривожлангани, айна миллий адабиёт тараққиётида қандай таржима мактаблари ташкил топганлиги ва бу таржималар жаҳон маданиятини ривожлантиришда қандай роль ўйнаганини аниқламай туриб, ўша миллий адабиёт тарихини тўла, мукамал ёритиш мумкин эмас. Чунончи, араб эртаклари «Минг бир кеча», ҳинд масаллари «Калила ва Димна», Шайх Саъдий Шерозийнинг «Ғулистон» ва «Бўстон», Қайковус бин Вaшмгирнинг «Қобуснома», Абулқосим Фирдавсийнинг «Шохнома», Мирзо Абдулқодир Бедилнинг «Комде ва Мудан» асарлари, Умар Хайём рубоийлари, Ҳофиз Шерозий ғазаллари, Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Фузулий дostonлари ҳоҳ аслида бўлсин, ҳоҳ турли-туман таржималарда бўлсин, етти иқлимда яшовчи кўпчилик Шарқ халқларининг авлод-аждодларини юксак инсонпарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилди. Жаҳон классик адабиётининг бу улуг намояндалари яратган ўлмас асарлар турли-туман таржималар ва «қайта ишлов»лар билан ер қуррасида яшаётган кўпчилик халқларга бориб етган. Буюк даҳолар: Абу Али ибн Сино билан Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Хоразмий, Абу Наср Форобий, Маҳмуд Кошғарий, ал-Фарғоний, Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобир ва бошқа кўп олимларимиз Европа фани тарихида бутун бир даврни ташкил этадилар.

Худди шунингдек, буюк инглиз драматурги Вильям Шекспир, Жорж Ноэл Гордон Байрон, немис адабиётининг икки порлоқ юлдузи Фридрих Шиллер билан Иоганн Вольфганг Гёте, забардаст француз романистлари Виктор Гюго ва Оноре де

Бальзак, рус шеърятининг сўнмас кўёши Александр Сергеевич Пушкин билан гениал адиб Лев Николаевич Толстой номларисиз япон, хитой, корейс, эрон, турк, хинд, пушту ва бошқа кўп-лаб, шу жумладан, Урта Осиё халқлари адабиёти тарихини ўрганиш муқаррар суратда бир ёкламалikka олиб келган бўлар эди.

Таржима тарихини чуқур ўрганиш фақат умумий маданий юксалиш жараёни ёки муайян миллий адабиёт тарихини ўрганишдагина эмас, балки ўша адабиётнинг ҳозирги тараққиёт жараёни, хусусияти, адабий алоқалари кўламини тадқиқ этиш, ривожланиш истикболини белгилашда ҳам муҳим аҳамиятга эга. •

Филология фанлари доктори Жуманиёз Шарипов Ўзбекистонда таржима тарихини ўрганишда кизгин фаолият кўрсатди. Октябрь революциясигача бўлган давр ўзбек таржимачилиги тарихини у кенг миқёсда ўрганди. Олимнинг «Ўзбекистонда таржима тарихидан» монографиясида номлари унутилиб кетган гозлаб таржимонлар, жуда кўп таржима асарларининг номлари келтирилади, уларнинг айримлари қисман таҳлил қилинади. Албатта, бу ҳали ғоят бой таржима тарихимизни ўрганишдан иборат катта, мураккаб ишнинг бошланишидир, холос. Лекин ана шу кутлуғ ишни Жуманиёз Шарипов илк дафъа бошлаб берганини қайд этмоқ лозим. Агар у яратган монография фақат Урта Осиёдагина эмас, балки, «Рус ёзувчилари таржима ҳақида» («Русские писатели о переводе») номли хрестоматия китобини назардан соқит қилганда, бутун Иттифоқимизда баринчи тажриба экани эътиборга олинса, адиб амалга оширган тадқиқотнинг аҳамияти янада ошади. Кейинги йилларда Нажмиддин Комилов, Ваҳоб Раҳмонов, Ҳамид Ҳамидов, Мунира Каримова, Незматжон Отажоновлар ёклаган кандидатлик диссертациялари ва ҳозирда олиб борилаётган илмий текшириш ишлари республикамызда катта таржима тарихини яратишга жиддий киришилганидан дарак беради.

Ўзбек классик адабиётида айрим ба-
Бадий таржима ва дий-эстетик ходисалар оригинал ижод-
адабии аънана ра қараганда эрта рок, бадий таржима

туфайли содир бўлганлиги кўзга ташланади. Чунончи, форс-тожик адабиётида аънана тарзида шуҳрат қозонган ҳамсачилик ўзбек адабиётига илк дафъа **таржима адабиёти** сифатида кириб келди. Алишер Навоийнинг забардаст «Ҳамса»си ёзилгунига қадар Низомий Ганжавийнинг «Панж ганж»и таркибидаги «Маҳзанул асрор», «Хусрав ва Ширин», «Искандарнома» дostonлари ўзбек тилига XIV асрнинг ўрталари ва XV асрнинг бошларида ўғирилган эди. Бу таржималар ўзбек адабиётида ҳамсачилик аънанасининг қарор топишида муҳим омил бўлганлиги шубҳасиз¹.

¹ Қаранг: Ваҳоб Раҳмонов. Шероз булбули наволари. «Таржима санъати». Тўртинчи китоб. Тошкент, 1978, 252- бет.

сиятини ҳисобга олиш лозим. Тилнинг доимий ривожланиш жараёнида бўлиши, тил луғат составининг тўхтовсиз янгилашиб бориши унда эски сифат элементларининг ўлиши ва янги сифат унсурларининг туғилиши, таржима диалектикаси ва ўқувчининг тайёргарлик (маданият ва саводхонлик) даражаси — буларнинг ҳаммаси муқаррар эътиборга олинмоғи даркор. Чунки таржимада муайян бир давр учун зарур ҳисобланган талаб бошқа давр таржимаси учун шартгина эмас, ҳатто номатлуб бўлиб қолиши ҳам мумкин. Зотан, улкан инқилобий ўзгариш шароитида: 1917 — 20-йиллардаги — 5 процент, 1924 йилга келиб — 15 процент, 1935 йилда — 65 процент, 1940 йил арафасида — 100 процентга етган саводхонлик, турлича илмий-маданий савия, узлуксиз тил тараққиёти шароитида бир хил, сидирға таржималарнинг бўлиши мумкин эмас. Турли даврлар, турли тараққиёт суръати, турлича талаб — булар турли-туман таржималарнинг яратилишига замин яратган, бинобарин, уларнинг барчасини ягона, бир хил мезон билан баҳолаб бўлмайди.

ТАРЖИМА ТАРИХИ САБОҚЛАРИ

Ўзбекистонда таржимашунослик фани Назарий принципларнинг дал суръат билан ривожланаётган вориисилипи экан, сабаби, бизда унинг яратилиши, катта истикбол сари бориши учун зарур адабий-тарихий анъана, лисоний-услубий замин, материал, шароит мавжуд. Улкамизда таржима назарияси бўш-тақир ерда эмас, балки қўп асрлик таржима амалиёти қарор топиб, маданий ҳаётда томир отган турли таржима мактаблари тўплаган бой, ранг-баранг тажрибалар асосида туғилди. .

Тўғри, таржимашунослик, фан сифатида янги, Октябрь революциясидан кейин қарор топди ва тараққий этмоқда. Бирок унинг илдишлари узоқ тарихий >замонларга бориб тақалади. Албатта, Октябрь инқилобидан олдин таржимашунослик бўйича махсус рисола ёки қўлланма яратилгани маълум эмас. Лекин, масалан, Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн» номли ажойиб лингвистик асарида турк (кадимги ўзбек) тилининг хусусиятлари, унинг ранг-баранг тасвирий воситалари, потенциал имкониятлари ҳақида бой фактик далиллар, маълумотлар келтирилган, тилимизнинг бой луғавий, услубий қуввати азамат адабий тил ҳисобланмиш забони форсий билан қиёсий планда исботланган экан, булар ҳаммаси, шубҳасиз, таржима илми учун ҳам ,муҳим назарий база эди.

«Хамса»да тил билан тафаккурнинг узвий бирлиги, мазмун билан шаклнинг ўзаро чамбарчас боғлиқлиги ҳақидаги фикрлар таржима диалектикасининг айна мағзини ифодалайди, назариянинг пойдеворини яратишга Хизмат қилади. Хуллас, таржимачиликда шу қадар бой, мазмунли тажриба азалдан мавжуд эдики, тарихий тажрибага нисбатан гапирганда ҳам, таржимашунослик хусусида қарор топа бошлаган, фақат ш а к л л а н и б

етмаган фан сифатида гапиришимизга барча асослар бор.

Жуманиёз Шариповнинг «Ўзбекистонда тарлшма тарихидан» ёзган докторлик ишидан ташқари (1968), Ҳамид Ҳамидов Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си (1967), Ваҳоб Раҳмонов Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» дostonларининг ўзбекча таржималари (1968) юзасидан илмий тадқиқотлар яратдилар. Нажмиддин Комиллоз буюк ўзбек шоири, забардаст таржимон Муҳаммадризо Огаҳийнинг бадиий маҳорати ҳақида диссертация ёзди (1970). Анвар Ҳожиаҳмедов эса XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида рус классик адабиётидан қилинган илк таржималар ва уларнинг ўзбек адабиётини ривожлантиришдаги аҳамияти маззунини ёритди (1963). Мунира Каримова «Калила ва Димна» таржималари юзасидан тўпланган адабий-тарихий сабоқларни умумлаштирди (1978).

Маъжуд тарихий тажриба асосида яратилган бу илмий ишлар: ўша «айтилмаган», лекин амалда асосланган муайян назарий қарашларни рўёбга чиқарди: «номланмаган», лекин амалда татбиқ қилинган назарий принципларни талқин этди: «шарҳланмаган», лекин амалда қўлланилган назарий эътиқодни асослаб берди.

Ҳозир, асосан, тарихий-илмий аҳамиятга эга бўлиб қолган катта таржима адабиётини яратган адиблар назария соҳасида ҳамма нарсани фақат жумбоқ ҳолида қолдириб кетганлар, деб ҳисоблаш умуман тўғри эмас. Баъзан улар таржима қилинаётган муаллиф ва унинг ижодига муносабат билдирганлар, таржима қилиш йўл-йўриқлари ҳақида фикр баён қилганлар, бахслашганлар, асл нусханинг барча бадиий-эстетик хусусиятларини китобхонга мукамал етказиш учун ўз таржималарига муқаддима, шарҳлар ёзганлар. Масалав, -мулла Муродхўжа Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асарини ўзбек тилида наشر қилар экан, китоб хошиясида тушунилиши қийин бўлган арабча ва форсча сўз, таркибларга изох беради. Муродхўжа «Сабаби таржимаи «Гулистон» деган муқаддима ёзиб, унда Саъдийнинг ҳаётини ёритишдан ташқари, бу асарни таржима қилиш хусусиятларини баён этади. Шуниси диққатга сазоворки, китобнинг охирида замонасининг илгор кишилари, шоир Саид Аҳмад Васлий Самарқандий, домла Абдуқодир Қошғарий, домла Турсун Муҳаммад Аълам Султоний, мавлоно Юсуф Сайрабий, мавлоно Камий, Сидкий Хондайлиқийлар «Гулистон»нинг Муродхўжа таржимасига тарих ва сокийнома бағишлаганлар¹.

Аҳмадризо Огаҳий шоир Ҳилолийнинг «Шоҳу Гадо» дostonини ўзбек тилига ўғирар экан, «Бу қисса таржимасининг боиси» ҳақида шундай ёзади:

Фарсий лафз ила эрур манзум,
Аҳли атроқ аро змас мафҳум.
Турк алфози бирла айла баён,
Назм баҳрл нла ул гуҳарафшон.

¹ Қаранг: Жуманиёз Шарипов. Бадиий таржималар ва мохир таржимонлар. Тошхент, 1972, 134 — 136- бетлар.

Нухани вазни бирла маснавий эт,
Барча байтини баҳри маънавий эт.
Чунки доно мусаннифи онинг,
Назм қилғон муаллифи онинг.
Хар на сўздин қилибдур тахрир,
Байт-барбайт айладим тақрир.
Барча сўзким дедим — онинг сўзидур,
Мен демайким, деган онинг ўзидур.
Гўйи мен онинг тилидурмен,
Тутғали хомани алидурмен¹.

1

Алишер Навоий ва
Христофор Арманий

1557 йилда Венецияда италян тилида
«Шоҳ Сарандибнинг ўч навқирон ўғлон-
ларининг \ андай қилиб зийратга борғо-

ни», жаноб Христофор Арманий форсийдан италян тилига ўтирган» деган ном остида бир китоб нашр қилинади. Бу асар Европалик китобхонлар ўртасида шуҳрат топади, шу боисдан уни иккинчи марта нашр қиладилар. Орадан чорак аср ўтгач, 1583 йилда ўша нарсанинг ўзи немисча таржимада босилади. Энди номи бундай ўзгаришга учраган эди: «Сарандиб шоҳи Жаъфарнинг ўч ўғлони бошидап кечирган янги хайратомуз саргузаштларнинг биринчи қисми ҳоят нафосат ва фасоҳат билан ҳикоя қилинмиш, эндиликда Базель шаҳрининг фуқароси Иоганн Ветцель томонидан италян тилидан немисчага янгидан таржима қилинмиш». Немис тилида ҳам бу китоб қайта-қайта яшар этилган. Худди шу текст француз (1719), голланд (1766) тилларига ҳам аъдарилган. Бу асар икки қисмдан ташкил топган. «*Биринчи қисмда қандай қилиб Сарандиб шоҳи ўзининг ўч ўғлини оқил ва доно қилиб тарбиялагани ҳикоя қилинади. Болалар вояга етгач, шоҳ уларни ҳаёт тажрибасидан ўтказиш мақсадида саёҳатга юборади. Кўп саргузаштлардан сўнг улар Баҳром Гўрнинг қўлига тушадилар. Китобнинг иккинчи қисми Баҳром Гўр ва Дилором ҳақида ҳикоя қилади.

Европа олимлари мазкур саргузашт асарнинг муаллифини аниқлай олмайдилар. Бу муаммога, ниҳоят, профессор Е. Э. Бертельс жавоб беради: «Христофор китобининг биринчи қисмига, шубҳасиз, Амир Хисравнинг «Ҳашт бихишт» достони манба бўлган, иккинчи қисмига келганда эса Баҳром ва Дилором воқеасининг бундай талқини фақат Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидагина бор. Бошқа ҳеч қаерда йўқ»².

Шу тариқа Алишер Навоий Европа мамлакатларига ташриф буюрган.

Демак, улуғ ўзбек мутафаккири Алишер Навоийнинг «Ҳамса»сига кирган машҳур «Сабъаи сайёр» достони шоирнинг вафотидан атиги ярим аср ўтгандан кейини Христофор Арманий баёни ва таржимасида италян тилига қўчиб, ундан кейинги икки аср мобайнида немис, француз ва голланд тилларига тар-

¹ Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний . номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, 809- инвентарь, II, 152—153-бетлар.

² Е. Э. Бертельс. Навои. М.— Л., 1948, с. 81.

жима қилинган. Кейинги таржималарнинг хусусияти шундаки, улар бевосита асарнинг асл манбаидан эмас, балки Ғарбий Европа тилларидан бир-бирига ўтирилган. Бошқача айтганда, кўп босқичли таржима, воситали алоқа юз берган. Натижада бора-бора ҳатто асарнинг асл манбаи ҳам, унинг муаллифи ҳам унутилиб кетган. Бундай «кўп босқичли» таржималар таржимашунослик тарихида анчагина учрайди.

Грузияда Теймураз I «Вардбулбулиани» достонида шундай сўзларни келтиради: «Яхши нарсани кўрган киши уни қабул қилиши лозим. Фақат нодон ва жохил кишиларгина бунга тушунмайдилар». Академик К. Кекелидзе шу муносабат билан дейди: «Грузинлар бўлса «яхши» нарсани пайқаймайдиган «нодон» ва «жохил» кишилар бўлмагани учун, улар жаҳон маданияти ёдгорликларини диққат билан кузатиб ва баҳоли қудрат уларни ўзлаштириб бордилар»¹.

Ана шундай эркин таржима қилгб ўзлаштирилган асарлардан бири XVII аср грузин шоири Нодар Цицишвилининг «Баҳромгўриани» достони бўлиб, бунинг асоси озарбайжон шоири Низомий Ганжавий ва ўзбек шоири Алишер Навоийга («Саъйи сайёр») бориб тақаладн.

„ . . . „ Буюк немис шоири Иоганн Вольфганг Гёте
 Хофиз ва Гете „ т ^ тт
 * * * те узининг машҳур «Ғарбу Шарқ девони»

хусусида 1815 йилда Коттга ёзган мактубида мана бу сўзларни айган эди: «Менинг ниятим Ғарб билан Шарқни, ўтмиш билан ҳозирги замонни, форсий билан немисга алоқадор нарсаларни завқ-шавқ билан бир-бирига боғлаш ҳамда уларнинг урф-одатлари, фикрлаш тахлитини ўзаро бир-бирига боғлиқ ҳолда олиб қараш, бирини иккинчиси орқали тушунишдан иборат»².

Ўз ҳаётида Краков шаҳридан шарқий томонга қараб бирон манзилга қадам қўймаган Гёте³ форс шеъриятининг жавахирлари билан Ҳаммер фон Пургшталнинг таржималари орқали танишишга муваффақ бўлди.

Гётенинг фикрича, Хофиз ижодида маҳорат ҳосил қилмаган киши Кальдеронни тушунмайди.

Буюк мутафаккир немис ва форс адабиётлари, бу икки халқнинг моддий ва маънавий ҳаёти ҳамда тушунчаларидаги муштаракликдан завқланар экан, у муайян икки миллат, икки адабиёт ёхуд Ғарб билан Шарқ адабиётларидаги умумий ғоялар ҳақидагина гапирмайди, балки жаҳондаги барча халқлар ва жамики адабиётларга хос умумий белгилар, уларни бир-бири билан боғлаб турувчи умумий тараққиёт қонунларини кашф қилишга интилади. Буюк инсонпарварлик руҳи билан суғорилган ана шу эзгу интишшларнинг маҳражи сифатида у

К. Кекелидзе. Метод и характер перевода в древнегрузинской литературе, т. VII, 169—183-бетлар.

Каранг: Л. М. Кессель. Гёте и «Западно-восточный диван». М., 1973, с. 29.

«Хофиз... Шероздан ҳеч қачон чикмаган». Шоислом Шомухамедов. Гуманизм — абадийлик ялови. Тошкент, 1974, 51-бет.

биринчи бўлиб «жахон адабиёти» деган иетгоҳ (термин)⁵ кўллайди (1827).

«Шеърят,— деб ёзган эди Гёте ўзининг «Шеърят ва ҳақиқат» номли асарида,— айрим нозик таъб ва тарбиятли кишиларга ;авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган хусусий мулк эмас, балки жумлаи жаҳонга, барча халқларга хос истеъдоддир».

Инсониятга, шеърятга,— маданият тарихи ва тақдирига бундай қзраш XIX асрда Ғарбда ҳукм сурган Шарқ халқлари— «ўз тарихига эга эмас», бинобарин, унга Европа тарихчиларининг усулларини қўллаб бўлмайди, деган европоцентриқ сохта-«плмий» назариясига тамоман зид эди.

Немис шоирининг Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий ғазалларини немисча таржимада ўқиши унинг ижодида сезиларли ўзгаришлар юз беришига сабаб бўлди. Авва-ло, у Ҳофиз; ижодининг таъсири остида форс ғазалиёти услубида «Ғарбу Шарқ девони»ни тартиб берди. «Бу китоб² кўп нарсадан дарак беради,— деб езади ўз «Девон»ига ёзган шарҳларида,— у даврнинг эҳтиёжини қондиради... Уни ўқир эканмиз, биз худди ўзимизга таниш дунёга келиб қолгандай бўламиз.,». Шу тариқа Гёте Шарқ шеърятидан топган ғоявий-сиёсий маслак билан ўз эътиқодларининг яқинлиги ва ҳамоҳанглигига ҳамда ундаги бадиий усулнинг ўзи яшаган давр шеъряти учун ғоят мақбул эканлигига ишора қилади.

Гёте нима учун ўзи яшаган даврдаги Германия ижтимоий-сиёсий зиддиятларини очиб ташлаш учун Шарқ адабиёти тажрибасига, жумладан, Ҳофиз ғазалларининг услуби ва шаклига мурожаат қилди, деган савол туғилиши табиийдир. Бунинг сабаблари қуйидагилардан иборат. Чунончи, Шарқ шеърятини шундай бир тил ва услуб ишланган эдики, унда ҳар бир сўз, ҳар бир байт, қолаверса, ҳар бир товуш (хатто ҳарф) бир нечта мажозий маъно англатар, дафъатан қараганда содда, беозор бўлган биргина калима ҳам чуқур ижтимоий мазмунга ишора қилган бўлиши мумкин. Худди шунинг учун Шарқ шеърятининг алломаларидан Саъдий, Ҳофиз, Хайём, Бедил, Жомнӣ, Лутфий, Навоӣ, Ҳузулийларнинг маъно тўла ғазалларини умуман адабиётда, қолаверса, ҳар бир шоирнинг ижоди бўйича махсус малака ҳосил қилмаган, «ихтисослашмаган» кишининг ўқиб тушу-ниши қийин эди. Хатто буюк шеър даҳолари асарларининг номиданок ана шу мураккабликни пайкаса бўлади. Масалан, «Хамса»нинг биринчи достонини Низомий Гаъжавий «Маҳзанул-асрор»— *сирлар хазинаси*, Хисрав Деҳлавий «Матлаул-анвор»— *нурларнинг туғилиши*, Абдурахмон Жомий «Тухфатул-ахрор»— *ҳикматлилар тухфаси* деб номласа, Алишер Навоӣ буни «Хайратул-аброр»— *тўғри кишиларнинг таъжжубланиши* деб атади. Алишер Наво-

² Иоганн Вольфганг Гёте. Поэзия и правда, М., 1969;

Ҳофиз ғазалларининг немисча таржимаси назарда тутилади.

• иининг «Хазойинул-маошш» — маънилар хазинаш мажмуаси ҳақида шоир, адабиётшунос олим Максуд Шайхзода шундай* деган эди: «...XV асрнинг лирик энциклопедияси, ҳеч шубҳасизки, «Хазойинул-маоний»дир. 47 минг мисрага яқин бир қул-лиётни ўзига жам қилган бу китоб киши руҳининг энг хилма-хил ҳолатларини ўз ичига олади»¹

Шарқ шеърятига хос ана шу сирлилик, полисемантизм, «лисонул-ғайб»* Гётенинг эътиборини ўзига жалб қилди. У юнон шеърий системасидан топа олмаган нарсани Шарқ ғазал-ийетидан — Ҳофиз ижодидан топишга муяссар бўлди. Шарқ шеърятига хос ана шу абстракциялаш услуби Гётега ўз муҳолифларига зарба бериш ҳамда «Девон» туфайли ажойиб клас-сик шеърий мажмуани бунёд этишида жуда қўл келди.

Шу тарика Гёте янгича шеърий услуга мурожаат этади. Бундай услуни у Ҳофиздан қабул қилади. Немис мутафаккири Ҳофизни «стилистик феиомен» («ноёб услуб даҳоси»), «муқад-дас Ҳофиз» деб атайди.

Гёте Ҳофизни «Шарқнинг Вольтери» деб билади. Шу са-бабли у ҳам Ҳофиздай бўлишни орзу қилади. Немис шоири ўзини ғурур билан «Мажнун» ва «Ҳотами Той» деб атайди.

Гёте Ҳаммернинг «форс суҳандонлиги»
^акидаги асаридан сўфизм, мусулмон
тасаввуфи ақидалари билан танишади.

Илоҳиёт билан муттасил муқаммаллашиб борадиган табиатнинг уйғунлигини тарғиб қилувчи сўфизмни Гёте «...маълум дара-жада ўз фалсафий системасига оҳангдош деб тасаввур қила-ди»². Сўфизмда у инсоннинг илоҳиётга батамом қўшилиб кет-гунча, тўғрироғи, унинг ўзи тангри даражасига кўтарилгунга қадар (аналҳақ*) интилиши, «ёрға муҳаббати», бу муҳаббат йўлида «қурбон бўлиши» ғояларини топади. Бу мақсадга эри-шиш эса тўрт босқичдан иборат: биринчи босқич — шариат, ик-кинчи босқич — тарикат, учинчи босқич — ҳақиқат, тўртинчи босқич — маърифатдир. Ана шу босқичда ориф, яъни ҳақиқат-га эришган инсон тангрининг висоли ва камолига эришади, унинг даражасига кўтарилади.

Инсоннинг ҳақиқатга эришуви **хис-туйғуларнинг тугён** уруши, авжга миниши ҳолатига нисбат берилиб, бу мастлик

¹ Максуд Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. Ҳазал мулкнинг еултони (Алишер Навоий ақидаги тадқиқот ва мақолалар маж-муаси). Тошкент, 1972, 157-бет.

* Ҳофиз ғаз-аднётининг илк ўзбекча нашрига (1958) бош булган проф. Ш М Шомухаммедоз, руҳоний-такводдорлар шоирни илоҳийлаштириб, уни «Лисонул-ғайб», яъни ашшо сирларидан хабардор киши деб тарғиб атанларини, Ҳофизнинг девонини ғайбдан хабар берувчи «фо» китобга айлантириб юборганларини, унинг ижодини халқ орасида янада кенг еиш ва «ҳақиқий ўрганиш» Октябрь иқилобидан кейин бошланганини таъкидлаиди. Умуман Шарқ шеърятини пурмаънолилик масаласига келганда, бу фақат Ҳофиз эмас, балки бшқа забардаст шоирлар ижодида ҳам ҳосидир

² Л М Кессель. Гёте и «Западно-восточный диван». М., \\Ш, с. 11.

* Анал-ҳақ...а. Мен ҳақман (Машхур мутасаввуф Мансур Ҳаллоҷ сузн),
; НАЛ, 47.

холатига ўхшатилади. Шунинг учун ҳам сўфизмнинг тасаввуфона лирикасида май, ишқ, ёр кенг тараннум этилади. Тангри — оташ, рухий озик берилган инсон — кўмир. Худди оташ билан бирлашган кўмирнинг ўзи ҳам олов бўлиб ёнгари сингари, инсон илоҳиётнинг дийдорига эришиб, унинг ўзи ҳам илоҳий кучга айланади.

Умуман, ўрта аср Шарқ тараққийпарвар адабиётида инсон мадҳияси марказий ўринни ишғол этади. Реакцион ислом ақидаларига кўра, одамзод бу дунёда «муваққат», ожизу хор, у илоҳиётнинг Ердаги шарпаси, сояси бўлиб, ўзининг чинакам ҳаётини «нариги» дунёдан кидирмоғи даркор. «Дорил бақо» — нариги «чин» дунё лаззатларига муяссар бўлиш учун эса кишилар «дорил фано» — бу «ёлғончи» ёруғ дунёга хавасманд бўлмасликлари, қаноат ва итоатда умр кечиришлари керак.

Ана шундай даҳшатли васвасалар гирдобиди хангу манг бўлиб қолган «бани одам»ни инсониятнинг доно фарзандлари ҳалокат ёқасидан қутқариб қолишлари, унинг ўз ақл-идроки ва қудратига ишонч пайдо қилишлари лозим эди. Бундай оғир миссияни журъатли, илғор, тараққийпарвар олимлар ва шоирлар бажардилар.

Буюк мутафаккир шоир Жалолиддин Румийнинг реакцион диний қарашларга исёнкорлик руҳи билан суғорилган мана бу ғазали изҳор этилган фикрнинг далили бўла олади:

Онхо, ки талабгори худоед, худоед!
Берун зи шумо нест, шумоед, шумоед!
Чизе ки накардед гум, аз баҳри чи жўед,
В-андар талаби гумшуда аз баҳри чароед?
Исмету хуруфеду каломеду китобед,
Жибрили аминеду расулон шумоед.
Дар хона нишинед, магардед ба ҳар сў,
Зеро ки шумо хонаву ҳам хонахудоед.
Зотеду сифотеду гаҳе аршу гаҳе фарш,
Дар айни бакреду муназзах зи фаноед.
Хохед бубинед рўҳ андар рўҳи маъшук,
Зангор зи ойина ба сайқал бизудоед.
Ҳар рамз ки Мавло бисарояд ба ҳақиқат,
Медон, ки бад-он рамз садоед, садоед¹.

Мазмуни:

Эй, сизки, худонинг талабгорисиз (изловчисисиз), ўзингиз худосиз! (У) сиздан ташқари эмас, ўзингизсиз, ўзингизсиз! йўқотмаган нарсангизни нега излайсиз ва йўқолган (нарса)ни излаб нима қиласиз? Сиз исму ҳарфлару сўзу китобсиз. Қўриқловчи Жаброил (фаришта) ҳам, пайғамбарлар ҳам ўзингиз. Уйда ўтиринг, ўзингизни ҳар томонга урманг. Негаки, сиз ҳам уйсиз ва ҳам уйнинг эгасисиз. Зот (асл, асос) ҳам, сифат (сифатлар, белгилар, зоҳирий аломатлар) ҳам ўзингиз. Гоҳ аршсиз (олий тахт), гоҳ фарш (уйнинг палоси), бако (абადий-

¹ «Гулшани адаб» Намунаҳои назми форсу тожик. Асрҳои XIII — XIV. Жилди I. Душанбе, 1975, сах. 75.

лик) чашмасидасиз, фано (муваққатлилик)дан холисиз, софсиз. Рухингиз маъшуқ руҳи билан бирлашишни хоҳласангиз, кўнгил ойинасидаги зангларни сидириб ташлаб, сайқал беринг. Қайси рамзники Мавло Соҳиб ҳақиқат деб қуйласа, билгилки, сиз шу рамзга сазоворсиз, сазоворсиз.

Катта адабиётшунос олим ва шоир Мақсуд Шайхзода «Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида» мақоласида аллақанча феодал ва буржуа олимларининг Навоийдаги ишқни «ишқи илоҳий» деб, унинг лирикасини тасаввуф намунаси қилиб кўрсатишга уринишларини танқид остига олар экан, тасаввуф ёки сўфизмнинг табиатиға махсус тўхталиб ўтади. Унинг кўрсагишича, бу оқим бир бутун мазҳаб бўлмай, бир нечта мактабларга бўлинган. «Будда дини ва неоплатонизмдан тортиб зардуштийлик, мусавийлик, христианлик ва исломгача ҳар турли мазҳаб ва ақида унсурларини ўз ичига олган тасаввуф. фавқуллоҳда қоришиқ, мураккаб, зиддиятлик бир системадир»¹. Мақсуд Шайхзода тасаввуф билан бадиий адабиёт ўртасидаги ўзаро таъсирнинг мураккаб процесс эканлигини қайд этиб, «...бу таъсирларнинг шаблон тамғалар билан ечилиши мумкин эмаслигини» эслатиб ўтади.

Ислом назарияси бўйича йирик мутахассислардан бири А. Кримский «Ҳижратнинг III асригача сўфизмнинг тараққиёти ҳақида» асарида унда икки оқим борлигини кўрсатади: биринчиси христианлик таъсирида пайдо бўлган адабий муҳаммадий оқимки, бу ортодоксал ислом позициясида туради (Жўнайид); иккинчиси Хинд-Эрон (ва Урта Осиё) заминида найдо бўлган оқимки, бу ортодоксал исломнинг фикҳ қоидаларини парчалаб, бидъатга айланган (Бастомий). Иккинчи оқим борабора пантеизм (вужудия) назариясини ва бидъатни ўзига асосий қўлланма қилиб олган. А. Кримский бошқа бир асарида кўрсатишича, «Ғарб-ислом оламида «тасаввуф» сўзи остида мистицизм, шарқ-ислом оламида эса илоҳиёт кўзда тутилади»².

М. Шайхзода тасаввуфни бутунлай ва ёппасига реакцион оқим деб қоралаш тамомила нотўғри эканлигига далиллар келтирар экан, араблар олами, Урта Осиё ва Эронда бўлиб ўтган бир қанча халқ қуролли курашлари диний оппозиция байроғи остида ўтганлигини эслатади. Хотин-қизларга муносабат, инсон эрки, муҳаббат масалаларида ҳам ислом билан сўфизм ўртасида жиддий зиддиятлар мавжуд. Чунончи, пантеизм назарияси замирида келиб чиққан «анал-ҳақ» даъвосини қилганлари учун Мансур Халлоҷ (IX аср), Боязид Бастомий (IX аср), Фазлуллоҳ Наимий (XIV аср), Имоиддин Насимийлар (XIV аср) ҳукмронлар тамонидан қатл қилинганлар. Эрои

* Мақсуд Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи жилд. Тошкент, 1972, 178-бет.

² Кримский А. Иран, его литература и история дервишской геософин. М., 1903, 79-бет.

бўлганлигида эмас, балки ўша зиндоннинг ўзи турмага қамалган. Агар салгина бўйин товласа борми, «зиндоннинг ўзини ҳам занжирбанд қиладилар», шу тарика шўрлик жон «икки қават турма ичида қолади».

Ижодкор ва таржимон олдида бевосита ўзи яратаётган ёки ўгираётган китобнинг матни устида ишлаш қийинчилигидан ташқари, яна катта қўшимча меҳнат қилиш — хорижий адиб ижоди, у яшаган тарихий давр қабилаарга доир барча илмий ва адабий манбалардан хабардор бўлиш талаб қилинади. Гёте «Ғарбу Шарқ девони»нинг IV бўлими «Темурнома»ни ёзар экан, ўрта осийлик бу жаҳонгирнинг шахси ва фаолиятига доир китоблар билан муфассал танишиш, Амир Темурнинг ҳарбий юришлари устида илмий тадқиқотлар ёзган тарихчи олимлар билан учрашишга алоҳида аҳамият беради. Аввало, у Ибн Арабшоҳнинг Темур юришлари хроникасини (Жонсон таржима-сида) ўрганади. Бундан ташқари, Наполеон билан бўлган уруш иштирокчиси, прус генерали Рулье фон Лилиенштерндан кўп тарихий маълумотлар олади. Рулье Веймар саройи билан яқин» дан боғланган киши эди. У жаҳон сиёсати тарихидан бир қанча асарлар ёзган, уни, айниқса Европа давлатларининг Англия қудрати ошиб бораётганига қарши кураши масалалари қизиқтирган. Рульенинг стратегик планларига Эрон ва Афғонистон орқали Ҳиндистонга юриш қилиш вазифаси кирар эди. Шу муносабат билан Рулье македониялик Искандардан тортиб Чингизхон юришлари ҳамда 1398 йилда Темурнинг у мамлакат* га қўшин тортиш тарихини жуда муфассал ўрганган. Рулье фон Лилиенштерн ўз асарларини Гётега лутфан тақдим этади. Ана шу асарларини ўқиб, Гёте, беихтиёр, Темур билан Наполеонни қиёс қилганди.

Буюк форс шоири Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозийнинг жаҳонгир Амир Темур билан ҳамда забардаст немис адиби Иоганн Фольфганг Гётенинг француз фотиҳи Наполеон Бонопарт билан учрашуви, улар суҳбатининг мазмунида Гётенинг Ҳофиз шахси ва ижодига эҳтироми, «Ғарбу Шарқ девони»да Темурга билдирган муносабатида тарихнинг «такрорланиши» ва инсонлар тақдирининг монандлигини кўриш мумкин.

Ҳофиз Шерозийнинг, афсонага кўра, Амир Темур билан учрашиб, баҳс қилишларига сабаб бўлган машҳур бир ғазали борки, у қуйидаги байт билан бошланади:

Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро,

Ба холи хиндуяш бахшам Самарканду Бухороро

Таржимаси:

Агар қўнглимни шод этса, ўшал Шероз жонони,

Қаро холига бахш эткум Самарканду Бухорони (29).

Профессор Шоислом Шомухаммедов шоир ғазалларининг ўзбекча нашрига ёзган сўз бошида («Ҳофиз ва унинг ижоди ҳақида бир-икки оғиз сўз») мана шу афсонани келтиради: Амир Темур Шерозга кадам қўйганида унинг ҳузурига кекса, хорғин

шоирни олиб келадилар. Жаҳонгир юкорида келтирилган ғазал-га ишора қилиб деган: «Самарқанд билан Бухоронинг шуҳрати ҳамма ёқни тутсин деб, бутун дунёни забт қилсаму, буларни атиги бир гўзалнинг қора холига тортиқ қилиб юборишга қандай журъат этдилар?» Ҳофиз эса бамайлихотир: «Азбаройи қўли очиклигимдан қашшоқлигим шу жойга етди»— деб жавоб қайтарган, ўзининг вазмин уст-бошларига ишора қилиб. Шоирнинг бу ҳозиржавоблигидан Темурнинг ғазаби пасайиб, Ҳофизга қарам қилган: унга сарпо инъом этган.

Ана шу афсона Гётега ҳам маълум эди. У ибн Арабшоҳнинг Жонсон томонидан лотин тилига таржима қилинган хроникаси асосида ўз «Девон»ига киритилган «Қиш ва Темур» номли асарини яратади. Қахратон қишнинг жаҳонгир Темурга қарата айтган сўзлари император Наполеонга нисбат бериб ёзилган эди. Бунини немис шоирининг ўзи эътироф этган.

Қизиғи шундаки, афсонага кўра, Темур билан Ҳофиз учрашган бўлсалар, Гёте ҳақиқатан ҳам Наполеон билан кўришган ва у билан мунозара қилган. Талейраннинг маълумот беришича, шоир 1808 йил, 2 октябрда Эрфурт шаҳрида ўтказилаётган конгресс вақтида Наполеон Бонопарт билан учрашган. Наполеон Эрфурт конгрессида Александр I ҳам иштирок этаётганлигини хабар қилиб, Гётега агар у Эрфурт ҳақида бирон нарса ёзмокчи бўлса, асарини подшога бағишлашини маслаҳат беради. Гёте эътироз билдиради:

— Жаноб олийлари, бунга одатланмаганман, мен ижодимни •бошлаган кезлардаёқ кейинчалик афсус-надоматлар чекиб юрмаслик учун ҳеч қандай бағишловлар ёзмасликни ўзимга одат қилиб олганман.

— Людовик XIV замонидаги буюк ёзувчилар бундай фикрда эмас эдилар,— писанда қилади Наполеон.

— Шундайку-я, жаноб олийлари,— дадил жавоб қайтаради Гёте,— лекин уларнинг ҳеч қачон ўз қилмишлари учун пушаймон емаганликлари хусусида ўзлари қабил бўлолмайдилар-да.

Миллий адабиётларда Янги бир оламни қўмсаш, бу олам ичра инсонпарварлик ва ўзга инсоний сифатлар — бир-бирига муоёдиқ юяларининг ҳаббат, дўстлик, тенглик, шафқат ва ҳамоҳанглиги мурувват ҳислари билан боғланган янги кишилар, озод жамиятни орзу қилиш барча миллатларнинг тараққийпарвар мутафаккирларига ҳос олижаноб фазилат эди.

Абдурахмон Жомийга татаббу тариқасида ёзилган мухтараф-сида (янги шеърӣй ихтиро) Алишер Навоӣй (Фоний) шундай ёзади:

1. Оламе хоҳам, ки набвад мардуми олам дар ӯ,[^]
К-аз жафои мардуми олам набошад ғам дар ӯ.
2. Не ба рӯз ашки асиронаш намоёд сайли қатл,
Не ба шаб з-оҳи ғарибон қисвати мотам дар ӯ.
3. Не зи бедоди фалак дар вай диле бо сад алам,
Не зи шамшерӣ ситам сад захми бемарҳам дар ӯ.

буларнинг бари асфаласофилинга уриб кетибди. Езувчининг ўз фикрини нафис ифодалаш имкониятига тилни бичиш йўли билан эришилади. Турли конун қоидалар билансиқилибқолганҳозирги француз тилида фикр баён қилиш тобора амри маҳол бўлиб бормокда. Бемаъни формал мантик қоидалари туфайли гапларнинг ўрнини алмаштиравериш баённинг ёрқин ва жонли чиқишига путур етказди».

«Капитал»нинг инглиз тилига Бродхаус томонидан қилинган таржимаси муносабати билан Ф. Энгельс ёзган «Марксни таржима қилиш бундай бўлмайди» мақоласи диққатни ўзига тортади.

«Бундай асар («Капитал»)ни таржима қилиш учун немис адабий тилини яхши билишнинг ўзи кифоя қилмайди. Маркс ҳозирги кундалик ҳаётда ишлатилаётган иборалар ва вилоят шеваларининг идиомаларидан кенг фойдаланади, у янги сўзлар яратади, ҳамма фан соҳаларидан далиллар келтиради, оламжаҳон тилларда яратилган китобларга ҳавола қилади: уни тушуниш учун немис тилини, жонли ва адабий немис тилини жуда мукамал билиш керак, бундан ташқари, немислар ҳаётидан баъзи бир нарсалардан хабардор бўлиш зарур.

Мисол келтираман. Оксфордлик бир нечта студент Дувр бўғозидан тўрт эшаккли қайиқда сузиб ўтишаркан, газеталарда босилган ахборотларда уларнинг бири тўғрисида «кот а краб» деб ёзилди¹. «Кёлнише цайтунг» газетасининг Лондондаги муҳбири бу иборани айнан- ҳижжалаб тушуниб, ўз газетасида азза-базза «эшкакчалардан бирининг эшкакига қисқичбақа илиниб чиқибди» деб хабар қилган. Модомики, Лондонда бир неча йиллардан бери яшаб турган бир кишики ўзига нотаниш касб техникасига оид атамага дуч келиб, шундай қалтис ва кулгили хатога йўл қўйишга қодир экан, унда фақат немис китобий тилини ўртамиёна билгани ҳолда, наср билан ёзадиган немис ёзувчиларипинг бошқа тилга ағдариш бениҳоя қийин бир асарини таржима қилишга жазм этган кишидан нимани ҳам кутар эдик. Дарҳақиқат, биз Бродхауснинг «қисқичбақа овлашга» устаси фаранг эканлигини кўрамыз.

Бироқ бу ўринда яна баъзи нарсалар ҳам талаб қилинади. Асримизнинг ёзувчилари орасида Маркс бағоят зўр ва ихчам услубга эга. Уни муқобил бир услуб билан бериш учун фақат немис тилинигина эмас, балки инглиз тилини ҳам мукамал билиш даркор. Лекин Бродхаус, афтидан, хийла қобил журналист бўлгани ҳолда инглиз тилини шартли адабий талабларнигина қондиришга кифоя қиладиган даражада чегараланган ҳажмда билади. Бундай тилни у эркин билади, аммо бу «Капитал»ни таржима қилишга монанд инглиз тили эмас. Зўр немис тилини зўр инглиз тили билан бериш лозим; тилнинг энг мақбул имко-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XXIV, с. 423.

* Кот а краб-айнан қисқичбақа тутишни билдиради; кўчма маънода эса «эшкакни сувга ноўнғай ботириш» дегани.

ниятларини ишга солмоқ даркор; янги яратилган немисча терминлар уларга мувофиқ келадиган янги инглизча термишгар-яратишни тақозо этади. Аммо Бродхаур бундай қийинчиликларга дуч келгани ҳамоно унда имконият у ёқда турсин, журъат ҳам йўқолиб кетади. Узининг чегараланган луғавий жамғармасини жиндак кенгайтириш зарурати, инглиз адабиётининг қундалик ҳаётда қўлланиладиган шартли тили чегарасидан ташқарига чиқишни талаб этадиган жиндаккина янгилик уни чўчитиб юборади, бинобарин, бундай шаккокликка журъат қилгандан кўра у немисча қийин сўзни қулоққа ғализ эшитилмайдиган, лекин авторнинг фикрини хиралаштирадиган бирон ноаниқ термин билан бериб қўя қолади; ёхуд, бундан ҳам баттарроғи шундаки, бир қанча терминлар сирасидан ташкил топган сўзлар такрорланиб келса,— техникавий терминлар айнан бир хил муқобил ибора билан берилиши лозимлигини унутгани ҳолда, уларни таржима қилиб юборади»¹.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса келиб чиқадики, марксизм классиклари таржимага ижодий иш, таржимонга эса авторнинг онгли, содиқ дўсти деб қарайдилар. Уларнинг фикрича, таржимон ҳар иккала тилни чуқур билиши лозим. Лекин «тил билиш»— бу фақат турли академик грамматикаларнинг курук, ясама қонун ва қоидалари билан чегаралаб қўйилган расмий идора тилини эгаллаш эмас, балки адабий тилдан ташқари, халқ жонли тилини чуқур хис қилиш дегани. Бугина эмас. Таржимон тилдан «ташқари» я-на «баъзи нарсалар», яъни экстралингвистик омиллар — ҳеч қандай луғат, ҳеч - қандай грамматикаларда кўрсатилмайдиган турмуш ҳодисалари, халқнинг тарихи, урф-одатларидан ҳам хабардор бўлиши лозим. Таржимон — китоб матнини бир тилдан бошқа тилга кўчирувчи котиб, тилмоч эмас, балки тил соҳасида дадил янгилик яратувчи, журъатли ижодкордир. Автор ва таржимон муносабати хусусида эса шуни айтиш керакки, муаллифнинг илмий эътибори, нуфузи ва адабий салмоғи қанчалик юқори бўлгани сайин таржимоннинг масъулияти янада ошиб боради.

Ана шу талабларга жавоб бермаган таржимонларнинг иши, бу адабий тил нормалари ва талаблари доирасида қанчалик силлиқ, нафис бўлмасин, марксизм классикларининг қатъий норозиликка сабаб бўлган, улар бундай юзаки таржималарни рад этганлар, жиддий танқид қилганлар, тузатганлар.

Бошқача бўлгани ҳам мумкин эмас. Танқид — чинакам адекват таржима яратишга, унда мавжуд нуқсонларни бартараф қилишга имкон яратувчи энг синалган, мақбул воситадир.

В. И. ЛЕНИН ВА ТАРЖИМА МАСАЛАЛАРИ

Уз буюк салафлари — К. Маркс ва Ф. Энгельснинг қутлуғ иши — революцион таълимоти ва амалий фаолиятини янги

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XVI, ч. I, с. 230—231.

даврда қатъият, букилмас ирода билан давом эттирган, уни янада юксак даражага кўтарган, ривожлантирган Владимир Ильич Ленин таржимачилик борасида ҳам ўзига хос ажойиб мактаб yaratди. У марксизмни бу таълимотнинг муҳолифларидан доим ҳимоя қилиб келди. Марксизм душманларининг кирдикорлари эса, айниқса, К. Маркс ва Ф. Энгельсларнинг фикрларини турли йўللار билан сохталаштириб талқин этишда, уларнинг фикрларини бузиб таржима қилишда ўз ифодасини топар эди. Шу сабабли В. И. Ленин ўз салафларининг асарлари таржималарини синчиклаб кузатишга, бу таржималарда йўл қўйилган нуқсонларни изчиллик билан танқид қилишга бениҳоя катта эътибор қилган. Бас, дохийнинг илмий ва амалий фаолиятида тарлшма тарихи, таржима таҳлили, таржима таҳрири билан бир қаторда таржима танқиди масалалари кенг ўрин эгаллаганлиги бежиз эмас.

Марксизм-ленинизм классикларининг таржимонлик фаолияти, таржима санъати ҳақида баён қилган фикрларини ўрганиб, буларни мунтазам бир ҳолга келтириш таржимашунослик фани олдида турган ғоят муҳим проблемалардан биридир. Шу билан бирга, совет даврида марксизм-ленинизм классиклари асарларининг тилимизга қилинган таржималари сабоқларини назарий томондан ўрганиш, илмий умумлаштириш ҳам таржимашунослигимизнинг кечиктириб бўлмайдиган долзарб проблемаси ҳисобланади.

Афсуски, бизда бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳар иккала проблема ҳам қониқарли тадқиқ қилинмаган.

Албатта, В. И. Ленин асарларининг илк таржималари (20—30-йиллар) билан унинг мунтазам Асарлар ва ҳозирги Тўла Асарлар тўплами (ТАТ) таржимаси ўртасида катта тафовут бор. Бу фарқ ҳар бир давр тил луғатининг тараққиёт даражаси, таржимон кадрлар сони, уларнинг маҳорати, реалистик таржима принципларининг қай даражада ишланганлиги, муайян китоб тарлшмасига қўйилган талаб, марксизм-ленинизм классиклари асарларини таржима қилиш ишининг қандай ташкил этилганлиги ва бошқа бир қанча омиллар туфайли содир бўлади. Ана шу факторларни тўла ҳисобга олган ҳолда дохий меросининг ўзбекча таржимаси тарихини кузатиш, бу таржималарда эришилган катта ютуқларни умумлаштириш, уларда йўл қўйилган камқўстларнинг сабабларини аниқлаш, бу нуқсонлар қандай бартараф қилинганлиги ёки бартараф қилинаётганлигини ўрганиш шунчаки адабий-тарихий аҳамиятгагина молик бўлиб қолмай, балки эндиликда ва келажакда В. И. Ленин асарлари таржималарини ҳам ташкилий, ҳам адабий-эстетик, ҳам назарий-лингвистик, ҳам илмий-техникавий жиҳатдан янада юқори поғонага кўтариш, нашр сифатини яхшилаб бориш йўлида ғоят қимматли сабоқ ҳам бўлади. Таржима тарихи сабоқларини ўрганишда эса В. И. Лениннинг мана бу кўрсатмаси асосий дастуриламал бўлмоғи даркор: «Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган тарихий хизматлари тўғрисида ҳукм чиқарганда уларнинг ҳозирги

замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар берганликларига қараб ҳукм чиқарилмайди, балки уларнинг ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганликларига қараб ҳукм чиқарилади»¹.

В. И. Ленин асарлари ўзбек тилига олтмиш йилдан зиёд вақтдан буён таржима қилинади. А. Аюповнинг архив материалларига таяниб берган ахборотидан маълум бўладики, 1919—1973 йиллар мобайнида В. И. Ленин асарлари ўзбек тилида 338 номда қарийб 5 миллион 900 минг нусхада босилиб чиққан. «В. И. Ленин» деган табаррук ном билан чоп қилинган салкам 6 миллион донга китоб — катта маънавий хазинадир. Бу — мисли кўрилмаган филологик тажриба, улкан таржима мактаби демакдир.

Дохийнинг ўлмас мероси рус тилида яратилган экан, уни бевосита асл нусхасида — қудратли ва бой рус лисонида мутолаа қилишнинг ўзгача гашти ва маъноси бор. Лекин гап умуман дохий фикрларини ўкиб тушунишда, уни шунчаки уқишдагина эмас, балки масаланинг бутун моҳияти шундаки: буюк Ленин — менинг она тилимда сўзлайди! Бу шунчаки «ўқиш», «мутолаа қилиш»гина эмас, балки бундан бекиёс юкори турадиган ҳодисаки, бунинг номини миллий ифтихор туйғуси дейдилар. Ленин ўзбек тилида сўзлайди! Ленин туркман тилида сўзлайди! Ленин қорақалпоқ тилида сўзлайди! Бунинг бутунлай ўзгача ҳосияти бор: дохий ўтмишда «халқлар турмаси» бўлган чоризм истибдоди даврида «беғона халқлар» деб аталга» миллатларнинг ўз тилида гапирар экан, унинг асарлари юзлаб миллатлар, халқлар, эл ва элатларнинг онгига минг-минглаб янги ижтимоий-фалсафий ҳодиса ва тушунчалар билан бир қаторда, уларнинг тилларига шу ҳодиса ва тушунчаларнинг таърифлари, атамалари, янги-янги сўз ва ибораларни ҳам ўзи билан бирга олиб келади.

В. И. Ленин асарлари инсон билимининг қомусий ифодаси дейиш мумкин. Совет фанининг ғоявий асоси — марксизм-ленинизм, унинг текшириш усули — марксча-ленинча диалектика усулига таянади. Шунинг учун дохий асарларини ҳар бир фан ўз нуқтаи назаридан, ўз ривожланиш манфаатларига татбиқан ўрганишга ёндашиши мумкин. Бинобарин, аниқ фанлар ҳам, ижтимоий, гуманитар фанлар ҳам ленинизмни турли аспектларда ёритади. В. И. Ленин асарларини таржимашунослик нуқтаи назаридан ўрганишга баришланган тадқиқотда эса бу икки аспектда ёритилиши мумкин.

1. В. И. Лениннинг таржимонлик фаолияти. Унинг таржима қилиш усуллари, таржимага қўйган талаби ва таржима ҳақида айтган фикрлари.

2. В. И. Ленин асарларининг ўзбек тилига қилинган таржималари. Қўп сонли бу таржималарда дохийнинг адекват таржимага қўйган талаблари нечоғлиқ амалга ошганлигини кузатиш.

¹ В. И. Л е н и н. Асарлар, 2- том, 190- бет.

• Бошқача айтганда, В. И. Ленин асарлари таржималарининг дохийининг «ўз нуктаи назаридан» баҳолаш.

Республикаимизда В. И. Ленин асарларининг 55 жилддан, иборат бешинчи тўла нашри амалга оширилди.

Марксизм-ленинизм классиклари асарларини ўзбек тилида кенг китобхонлар оммасига етказишда ҳормай-толмай ҳалол-меҳнат қилган, бу шарафли ишга ўзининг бутун ҳаётини бағишлаган таржимонлар Амир Нажиб, Отажон Ҳошим, Саидғанш Валиев, Абдулла Авлоний, Санжар Сиддиқ, Наим Саид, Ҳолмуҳаммад Охундий, Қосим Сорокин, Ҳоди Файзий, Наби Алимуҳамедов, Шариф Толипов, Рустам Абдурахмонов, Ҳомил Ёқубов, Аҳмаджон Ёқубов, Лутфулла Муродов, Жалолхон Азизхонов, Зиё Аминов, Файзулла Эрғозиев, Абдулла Уразаев, Рихси Саҳибоев, Ғиос Неъматов, Насибулла Ҳабибуллаев ҳамда Т. Алимов, Э. Бадалов, Ж. Бойбўлатов, Ш. Бўлатов, А. Маматказин, В. Солиҳов, С. Шафиғуллин, Р. Шокировларнинг номини ҳурмат билан икта олиш керак.

Совет даври ифжимачилиги тарихида яна катта бир таржима мактаби яратилди. Бу — марксизм-ленинизм классиклари ҳамда В. И. Ленин асарларининг таржималари асосида тўпланган улкан тажриба. Дохий Ленин асарлари таржималари, нашрларини туплаш ва тадқиқ этиш, бу ишга бош қўшган таржимонлар, муҳаррирлар ва бошқа дахлдор шахслар, ноширларнинг фаолияти, меҳнатини тўла рўёбга чиқариш ва энг муҳими, мавжуд таржималарни кенг миқёсда қиёсий таҳлил этиб, турли таржима усуллариини очиб бериш, бу жараённинг бутун қирраларини чуқур таҳлил қилиш лозим.

11 БОБ

БАДИЙ ТАРЖИМАДА УСЛУБ

Услуг бадий асарнинг умумий жаран-
 колорити, образни таҳлил кй-
 Усули санъаткорнинг вокеликка
 бўлган муносабати принциpidир. Бу-
 лар бадий жараённинг якунловчи босқичида шаклнинг асо-
 сий томонларини яхлит акс эттирувчи хусусият сифатида асар-
 да зохир бўлади. Услугни муаллифнинг умумий ижодий
 бисотидан ажратган холда, кўр-кўрона асарнинг лисоний ха-
 рактеристикасига айлантириб қўйиш мумкин эмас. Образ
 билан услуб ўзаро чамбарчас боғланган. Образ билан услуб-
 нинг бир-бирига боғликлиги, бир-бирини такозо этиши ёзув-
 чининг вокеликни бадий акс эттиришига асосланади.

Услуг ёзувчи ижодининг унинг асарларида такрорланиб
 турадиган асосий, типик ғоявий-бадий хусусиятлари мажму-
 асидир. Ёзувчининг дунёкараши ва у яратган асарларнинг
 мазмунига алоқадор асосий ғоялар, муаллиф кўпроқ тасвирла-
 ган сюжет ва характерлар силсиласи, санъаткор ижодида тез-
 тез учраб турадиган бадий тасвир воситалари, ўзига хос тили
 унинг индивидуал услубини ташкил этади. Масалан, Умар
 Хайёмнинг рубоийларида материянинг абдийлиги, инсон умри-
 нинг фонийлиги, одамзодни реал ҳаёт лаззатларидан баҳраманд
 бўлишга даъват этиш ғояси ўзига хос классик шеърый шаклда
 (арузнинг муайян баҳри) *кўза, кўзагар, май, тунроқ* ва самовий
 жисмлар: *қуёш, ой, юлдузлар* воситасида тараннум этилади.
 В. В. Маяковскийнинг услуги хусусида гапирганда зса унинг
 асарлари коммунистик ғоя билан суғорилганлиги, ўз даврининг
 долзарб масалаларига доим «лаббай» деб жавоб берганлиги,
 шеърятга янги мавзу ва образларни дадиллик билан олиб
 кирганлиги, тилининг бойлиги ва ёркинлиги, шеърый вазн ва
 кофия борасидаги новаторлиги ёдга олинади. Булар барчаси
 Маяковскийнинг услубини белгилайдиган хусусиятлардир.

Ҳаёт ва адабиётнинг вазифаларини бир хил тушунадиган,
 бир эмас бир нечта ёзувчининг ижодига хос бўлиб, улардан ҳар
 бирининг ижодида такрорланадиган ғоявий-бадий хусусият-
 ларни ҳам баъзан услуб деб атайдилар. Ижод ахлини бирлаш-

тирадиган бундай услўбий муштараклик, якдиллик, аслида адибнн оқимдир.

Ооцналистик реализм методининг вокеликни ҳаққоний, тарихап конкрет, инқилобий тараққиётда тасвишлаш, партиявийлик, кжсак гоаявийлик, халқчиллик, тарбиявийлик каби принциплари сопет ёзувчилари ижодида бир талай муштарак хусусиятларни юзага келтириши табиий. Аммо бу муштараклик ҳеч қачон талантли санъаткор ижодининг ўзига хослигини йўқотмайди, уни ёркин индивидуал услубдан маҳрум этмайди. Ўзбек совет адабиётининг ярим асрлик тарихига назар ташланса, унда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Кодирый, Ғафур Ғулом, Ойбек, Садриддин Айний, Ҳамид Олимжон, Комил Яшин, Уйғун, Абдулла Қаххор, Шайхзода, Миртемир, Шароф Рашидов, Зулфия, Собир Абдулла, Сарвар Азимов, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор, Одил Ёкубов, Мирзакалон Исмоилий, Мирмуҳсин, Рамз Бобожон, Туроб Тўла, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Муҳаммад Али, Омон Матжон, Рауф Парфи каби ўзига хос шоир ва ёзувчиларнинг ўсиб етишганлиги кўзга ташланади. Бу шоирларнинг ҳаммаси ягона социалистик реализм методи асосида ижод қилганлари ҳолда, ҳар бирининг ижоди ўзига хос мавзу ва бадиий мазмун, образлар олами, жанрлари ва поэтик формалари, тили ва услуби билан ажралиб туради. Бадиий таржимачилик соҳасида ҳам улардан ҳар бири ўзига хос йўл, усул ва услуб намоиш этдилар.

Профессор Нуриддин Шукуровнинг кузатишича, Ойбек, Садриддин Айний, Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаххор, Ҳамид Олимжон ва Уйғун, Собир Абдулла ва Миртемир ўзбек совет адабиётига деярли бир вақтда кириб келиб, бир вокелик, бир хил мавзуларда асарлар ёздилар. Аммо шунга қарамасдан, социалистик реализм методи имкониятларидан кенг фойдаланиш баробарида уларнинг ҳар бири ўз овози, ўз бадиий-эстетик оламига эга бўлган шоирлар бўлиб етишди. Бу далил социалистик реализм услуб ва формалар, тур ва жанрлар тараққиётига кенг имкониятлар яратиб берувчи метод эканлигини илмий жиҳатдан ёритишда ибратли адабий ҳодиса бўла олади¹. Шуни-си диққатга сазоворки, жаҳон ва рус классик ҳамда совет адабиётлари сабоқларидан ўрганиш, улардан таржималар қилиш жабаҳасида ҳам бу адиблардан ҳар бирининг ўз қизиқиш доираси, ижодий манфаатдбрлик томонлари кўзга ташланади. Бадиий камолотда Садриддин Айний Максим Горькийдан сабоқ олди, тожиб ва ўзбек тилларида баравар ижод қилди, зулисонайн адиб сифатида, бу икки тил аро ўз асарларини ўзи таржима қилди. Драматург сифатида, Абдулла Қаххорни Н. В. Гоголь комедиялари ўзига кўпроқ жазм этган бўлса, новеллистикада — А. П. Чехов, романчиликда — Л. Н. Толстой, М. А. Шолоховлардан маҳорат сирларини ўрганди, уларнинг асарларини таржима қилди. Абдулла Қаххорнинг таржималаридан ўқувчи факат

¹ Н. Ш у к у р о в. Услублар ва жанрлар. Тошкент, Ғафур Ғулом номидагн Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973, 7—8- бетлар.

А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. Серафимовичлар-нигина эмас, балки талантли таржимоннинг ўзини, унинг ўзига хос, тақдорланмас услуги, тадбир ва тадорикини ҳам ҳис этади.

Услуг тилнинг дифференциал турларидан бўлиб, ўзига хос луғати, фрезоологик бирикмалари, жумла ва синтактик қурилмалари, бўлак турлардан ўз ички унсурларининг, асосан, экспрессив-таърифий хусусиятлари билан тафовут қилувчи лисоний системадир (О. С. Ахманова¹). Муайян бир услубдаги унсурлар бошқа услуб элементларидан тафовут қилганида, уларни аниқлаш осон бўлади. Масалан, масал услуги, халқ дostonлари услуги, жонли сўзлашув услуги, газета тили услуги, расмий-идоравий иш услуги, китобий услуб, адабий услуб, илмий услуб, илмий-техникавий услуб, ижтимоий-публицистик услуб, нотиклик услуги, расмий услуб, ёзма нутқ услуги, шеърӣй услуб, касб-хунар услуги ва ҳоказо.

Маъмурий ёки идоравий услубда расмий иш ёзишмаларига хос жумлалар сероб бўлганидек, академик услубда китобий иборалар, абстракт бирикмалар кўп учрайди. Архаик услубдан ҳозир ҳам ўтмиш воқеалар тасвирига бағишланган асарлар барпо этишда фойдаланилади (Ойбекнинг «Навойӣ», Одил Ёку-Совнинг «Улуғбек хазинаси» романлари, Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоӣ» драмаси, Максуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» тарихий фожиаси, Асқад Мухторнинг «Бухоронинг жин кўчалари» қиссаси ва бошқалар). Бундай услуб ўтмишда яратилган классик адабиёт намуналари ёхуд тарихий мавзуда ёзилган замонавий совет адабиёти асарларини таржима қилганда ҳам қўл келади (В. Шекспир трагедиялари, Дантенинг «Илсҳӣй комедия», Ж. Боккаччонинг «Декамерон», Гётенинг «Фауст», А. С. Пушкиннинг «Борис Годунов», Н. В. Гоголнинг «Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтмиш низолар ҳикояти», Аветик Исаакяннинг «Абул Аъло Маъаррий» каби асарлари). Архаик ҳазил услубида, ўқувчида қулги уйғотиш мақсадида, ҳозирги кундалиқ ҳаёт тасвирида айрим персбнажлар тилида эскирган сўз ва иборалар қўлланилади (Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи» драмаси, «Майсаранинг иши», «Тухматчилар жазоси» комедиялари). Дабдабадор услубдан (бомбаст) болохонадор, тантанавор мақомдаги монологлар, нутқларда фойдаланилади (Шекспирнинг «Ҳамлет», Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедиялари, Сервантеснинг «Дон Кихот» романи). Индивидуал услуб деганда бирон авторнинг муайян даврда яратган асарларида доим учраб турадиган ёки унинг бутун ижодига хос асосий услубий унсурлар мажмуаси тушунилади. Шунингдек, ижодий фаолиятга муносабатидан қатъи назар, бирон шахснинг оғзаки ёки ёзма нуктда мунтазам ишлатиладиган сўз ва иборалари ҳам индивидуал углубни келтириб чиқаради.

¹ О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М, 1966, с. 454—457.

Услубий мослаштириш ёки таклидда муайян жанр, ижтимоий муҳит, давр ва бошқаларга хос бўлган нақл ёки нутқ услубига таклид, ўхшатма ёнги монандлик тарзи тушунилади. Бундан мақсад бирон нутқ мақомининг «айни ўзи» ҳақида таассурот туғдиришидир.

Узининг ёрқин индивидуал услуби билан ажралиб турган ёзувчиларнинг ижодида бир эмас, бир нечта аниқ кўзга ташланадиган услублар мавжуд бўлади. Ёзувчи ижодида янгича услубнинг пайдо бўлиши, кўпинча, унинг ижодий эволюцияси, ҳаётни идрок этишдаги бурилиш, силжиш, бадиий методнинг ўзгариши билан боғлиқдир. Ёзувчи қўлга киритган ҳаётий материал уни бадиий тасвирлаш учун муқобил услуб қидириб топишни талаб этади. Албатта, бу факат янги ҳаётий материалга мурожаат қилгандагина янги услубий ҳодисалар пайдо бўлар экан, деган хулоса чиқаришга асос бўлмайди. Шунингдек, янги ҳаётий материал муаллифни жадал услубий изланишларга даъват этишини ҳам инкор этиб бўлмайди. Баъзан илгари қарор топган услубий системага айрим ўзгаришлар киритишга тўғри келади. Вокеликдан олинган материалдан ташқари, бутун ижодий жараён давомида беихтиёр ёки онгли равишда китобхонга бўлган мўлжал ҳам услубнинг қарор топишида муҳим аҳамиятга эга. Бу маълум бир муҳитда ёки ўзига хос тарихий, лисоний-эстетик шароитда тарбияланган ўқувчилар оммасининг эҳтиёжи, диди асосида содир бўлади. Чунончи, хусусан, таржималар вақтида, дидлар «тўкнашуви» юз берганда таржимон бундай субъектив ҳолни ҳисобга олишга мажбур бўлади.

Чинакам сўз устасининг услуби ўз замондошларигагина эмас, балки келажак замон китобхонларига ҳам таъсир қилиш қобилиятига эгадир. Маълумки, бадиий асар барча ҳолларда ҳам дафъатан ўз китобхонларини топавермайди. У ўзи манзур бўладиган талабгорларини, ўқувчиларини топунига қадар орадан узоқ вақтлар ўтиши ҳам мумкин. Бироқ ана шундай жозибдор қизиқиш пайдо бўлиши учун асар оригинал образлар силсиласигагина эмас, балки пухта ишланган услубий системага ҳам алоқадор муайян фазилатларга, эстетик туйғу туғдириш қобилиятига эга бўлмоғи даркор. Айталик, Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да турк (қадимги ўзбек) тилининг фазилатлари ҳақида фикр юритар экан, бу билан ўз она тилини қандай бўлмасин форс тилидан устун қўйишни мўлжаллаган эмас, балки баъзи жабҳаларда унинг ҳам ўз лисоний афзалликлари борлигини намоиш этиш баробарида, ўзбек тилида ҳам салмоқдор, чуқур бадиий асарлар, санъат обидалари яратиш мумкинлигини исботлади ва амалда кўрсатиб берди. Шунга эътибор қилиш лозимки, Навоий туркий тилнинг аллақайча услубий ифода воситаларини ҳам тил бойлигининг жавахирлари сифатида қайд этган. Уз замонасида Алишер Навоийнинг достонлари, ғазаллари, рисоалари, таржималаридан аксарият юкори тоифа вакиллари, саводхон кишилар баҳраманд бўлганлар. Шоирнинг ижоди нақ 500 йилдан кейин чинакам умумхалқ,

мулкига айланди, унинг беназир асарлари миллионлаб китобхонлар қўлига тегиб, миллий ифтихор рамзи бўлиб қолди. Албатта, беш асрлик тарихий давр Навоий асарларининг тилини тушунишни анча қийинлаштириб қўйган, лекин шундай бўлсада шоирнинг фасих услуби, ўзига хос гўзал, жилвакор макомда кашф этган чуқур гуманистик, фалсафий ғоялари оханрабо сингари халқимизнинг диққат-эътиборини ўзига тортади.

Демак, услуб ҳаётни образли ўзлаштиришни ифодалаш, китобхонларни ишонтириш ва қизиқтириш воситасидир. Ҳикоя қилиш, сахна томошаси ва лирик идрокнинг таъсирчанлиги асарнинг асосий жарангосида ўз аксини топади. Етакчи оҳанг асарнинг тузилишида ҳам, қаҳрамонларни тасвирлаш йўсинида ҳам кўп нарсани белгилайди. Шу боисдан макбул оҳанг топа билиш ёзувчининг ижодий меҳнатида ғоят муҳим нарса ҳисобланади.

Ғафур Ғуломнинг «Сен етим эмассан» шеърида вулқонли бир забтқор оҳанг, кучли нафрат ҳисси, оташин нафас уфуриб тургандай, у барча ижтимоий иллатлар, иркий камситиш, инсоннинг иззат-нафсониятига тегувчи ҳар қандай таҳкир ва ҳақоратларни ўз йўлидан супуриб, қуйдириб кетаётгандай туюлади. Унинг «Вақт» шеърида эса тамомила бошқа бир маром ҳукмрон. Босиқ, салмоқли, фалсафий-вазмин. Бутун шеър эмас, ҳар бир мисра, ҳар бир банд «жаранглайди» ва булар барчаси бамисоли катта, чуқур бир оҳанглар дарёсига қўшилиб кетади. Ҳар бир бадиий мазмун ўшанга мос келадиган оҳангни талаб этади. Ҳарбий марш — лирик шеър оҳангида, рубоий — сочма оҳангида, ғазал — баллада оҳангида, марсия — ёр-ёр оҳангида ёзилмайди ва таржима қилинмайди.

Ҳар бир асарнинг табиатида мос тушадиган оҳанг кашф цилингандагина уни бошқа тилга таржима қилишнинг калити топилади.

Кўнгли тилаган муродиға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши.
Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сориға кетса киши¹.

Л. М. Пеньковский таржимаси:

Желанной цели должен ты добиться, человек,
Иль ничего пускай тебе не снится, человек.
А если этих двух задач не сможешь ты решить—
Уйди куда-нибудь, как птица, человек².

Рус шоирининг бадиий талқини асл нусхага нисбатан «муфас-салрок», унга баъзи бир янги деталлар қўшилган. Зеро, таржима тақозоси шундай. Оҳангни ҳам мутлақ бир-бирига мос деб бўлмайди. Аслида, бир-биридан узоқ шеърий системаларда «мутлақ» мосликни талаб қилишнинг ўзи ўринли эмас. Лекин шуниси таҳсинга сазоворки, таржимон Бобир рубоийсининг

¹ Б о б и р. Танланган асарлар, Тошкент, 1976, 62- бет. <

² Б а б у р. Избр. соч., Ташкент, 1959, с. 125.

оҳангига яқинлашиш йўлини кидирган. У ҳатто рус шеъриятига хос бўлмаган *р а д и ф н и* ҳам ўрнида тиклаган (*киши — чело- век*), кофиялар тўлиқ (*етса — этса — кетса; добиться — енит- ся — птица*).

Таржимада бадиий асар оҳангини бериш барча адабий жанрларда ҳам муҳим. Алоҳида олинган мақол ёки маталдан тортиб то сонет, газал, поэма, хикоя, романча, агар *х а м о х а н г л и к* таъминланмаган бўлса, у таржимасохта *ж а р а н г л а й д и*. Оҳанг эса, ўз навбатида, бадиий асарнинг бошқа компонентлари, луғавий бирлик, синтаксис, инверсия, сажъ, радиф, кофия, вазн ва бошқалар билан боғланган ҳолда, таржимада ё табиийлик, ёки аксинча, сохтакорлик, сунъий кон- текст, ясама бадиий муҳит пайдо бўлишига олиб келади.

Шарқ шеърияти ва халқ оғзаки ижоди асарларининг мохир таржимонлари шу хусусда гапириб, айниқса фольклор обидала- рини ўгиришда ритмни тўғри акс эттириш ниҳоятда муҳим эканлигига эътиборни қаратадилар. Фирдавсийнинг «Рустам ва Заҳроб»и бир ярим асрдан буён В. А. Жуковский таржимаси- да мавжуд, унда байт системаси ҳамда байтларнинг кофияла- ниш принципига амал қилинмаган, яъни мисралар кофияланма- ган. Адам Мицкевичнинг «Саркардалар» асаридаги икки туроқ- ли ва тўрт туроқли анапестни А. С. Пушкин тўрт туроқли хорей билан алмаштириб таржима қилган.

Эпос таржимасида бундай алмаштиришга йўл қўйиб бўлмай- ди. Рус бнлиналаридаги такрорланмас мусикий маромни, «Ма- нас» жирини, «Жонгориод» ва «Гэсер» анафорасини, «Калева- ла»га хос хорей, «Маҳобҳарата» ва «Рамайна»га хос шлокни ўқувчи дарҳол фаҳмлайди. Эпос таржимасига бегона ритмни тиркаш эпосни миллий колоритдан маҳрум этиш билан баро- бар.

Олайлик, жанубий Хитой фольклоридан айрим дostonларни рус тилига ўгиришда хитойча асл нусха ритмини акс эттириш- дан қийналган таржимонлар анойилик қилиб, бу асарларни «Калевала» оҳангига солиб таржима қилган эканлар, шундай табиий сўроқ кўндаланг бўлади: хўш, жанубий Хитой халқлари- рининг эпик дostonлари билан кареллар ва финларнинг «Кале- вала»си ўртасида ҳозиргача бирон кимсага маълум бўлмаган аллақандай алоқа ё муштараклик топишибдими? Қаёқда! Шун- чаки, таржимонларнинг фикри ожизларича, бундай вазннинг бошқаларидан ҳеч бир қолишадиган жойи йўқ эмиш...

«Бундай анойилик чалғитиб қўяди,— эътироз билдиради мутахассислар.— Бу таржимонлар шоир эмас, балки билагон филологлар, дейлик. Хўш, бундай ҳолда ўзбек халқ дostonи «Тоҳир ва Зухра» русча шеърый таржимада

Нет повести печальней в этом мире,
Чем повесть о Зухре и Тахире
(йўқ экан жаҳонда монанди афлок,
Тохиру Зухродек киссан ғамнок) —

деб бошланаркан, биз бунда нимани ҳис этишимиз керак?

Фольклорчи олимлар энди, эхтимол, ўзбек бахшиларига Шеке-
яирнинг, инглиз фожианависи эмас, тагин... «Нет новости
печальней на свете, чем повесть о Ромео и Джульетте»—

(Ромео ва Жульеттанинг киссасидан ҳам,—
Фамли кисса кўрган эмас тарихда олам*)—

деб бошланган рус Шекспирининг таъсири ҳақида илмий тадқи-
қот бошлаб юборишларини кутишга ҳам тўғри келар?»¹

Сохта оҳанг эса, кизиғи шундаки, ўз навбатида, муаллифда
бўлмаган уйдирма воқеалар, «илова»лар, луғатлар ва бошқа
«ижодий тафсилот»ларнинг таржимага келиб қўшилишига са-
баб бўлади.

«Мне — гатчинские мёртвые законы?
Мне — палочная прусская муштра?
Нет! Лучше старой колокольни звонн
Да сельский сон... Мне отдохнуть пора!»²

В. Луговской билан С. Сомовалар бир вақтлар таржима
килган асардан олинган бу парчада бирон ўзбек адибининг
ижодиға нисбат берса бўладиган бирон нарса, «илгак» ёки
«илинж» йўқ: на биронта хослик, на биронта сўз, на биронта
оҳанг. Ўзбек шоирининг нафаси сезилмайди. Ваҳоланки,
ахир, бу шоир Зокиржон Фуркатнинг «Суворов» шеърдан
олинган, деб даъво қиладилар иккита туппа-тузук таржимон.
Мен асарнинг асл нусхасидан худди шу жойига «мувофик»
келадиган жойини топиб қарасам, деб хикоя қилади Масъуд
Расулий, не қўз билан қўрайки, у ерда атиғи мана бу мисрани
топдим: «Дебонким: «Бу нечук сўздур, нечук кор?» Энди асл
нуса оҳанги билан юқоридаги тўкима мисраларнинг забтини
бир солиштириб кўринг. Агар бир ўнгидан келиб, мазкур таржи-
ма Фуркат ижоди тўғрисида рус тилида бир нима демокчи
бўлган адабиётшуноснинг қўлига тушиб қолсами, роса гапни
«олиб қочади»... Бундай ҳоллар учраган»³.

Услуб бу «ўзига хослик» экан, ҳар бир йирик санъаткорнинг
ўз услуби — ижодига хос ғоявий йўналиш, бадиий-тасвирий
воситалари, лексик-фразеологик унсурлар ва бадиий шаклга
алоқадор ўзга компонентлар мавжуд бўлиши юқорида айтилди.
Бирон ёзувчи, шоир, драматургнинг услубини аниқлашда, унинг
ўзига хос индивидуал ижодий биографияси, қалам тебратиш
йўсинини тайиняшда қиёс муҳим воситалардан биридир.
Ҳамонки, услуб адабий-тарихий аънаналар, ижодкорнинг дунё-
қараши, диди, эстетик этикоди ҳамда у яратган конкрет асарда
олға сурилган ғоя, мақсад ва бошқалар билан чамбарчас бог-
лиқ экан, қиёсда шуларнинг ҳаммаси асос қилиб олиниши

* М. Шайхзода таржимаси.

¹ Журн. «Дружба народов», 1977, № 12, с. 259.

² «Антология узбекской поэзии». М., 1950, с. 270. Қаранг. М. Расулий.
Ўзбек адабиётидан рус тилига қилинган таржималарга бир назар. «Таржима
санъати» мақолалар тўплами, 1973, 166-бет.

³ Вл. Россельс. Советская переводческая школа в 60-х годах.
„51aylca 51oyaca“. Косп'к, 6 1971, с. 310 4, 5, 11.

мумкин. Лутфий билан Навоий бир тарихий даврда яшаган эканлар, шу икки адибнинг ўзига хос услубини XV аср ўзбек адабий тилининг тараққиёт даражасидан кидириш амри маҳол. Шунинг учун қисса уларнинг ўз бадиий-таъсир воситалари, образлари, ғазалиётининг ғояси, шаклидан кидириш ўришдир. Лекин, айтишлик, Навоий билан Ғафур Ғуломнинг ўзига хос услубини белгилашда XX аср ўзбек адабий тилининг XV аср тилидан қанчалик фаркланиш фактори ҳам юзага қалқиб чиқади. Бу икки шоирнинг индивидуал услубини уларнинг ҳатто бир мавзуда яратган асарларидан ҳам билиб олиш мумкин.

Индивидуал услубий тафовутни бир адибнинг ижоди доирасида ҳам аниқлаш мумкин. Масалан, «Хамса»га кирган «Лайли ва Мажнун»— «Фарход ва Ширин»дан, «Садди Искандарий»— «Сабъаи сайёра»дан ғоя, образ, тил, талқин ва шоирнинг нияти жиҳатидан фарқ қилади. Ойбек-шоир ва Ойбек-носирнинг услуби, адибнинг Улуғ Ватан уруши даври ижоди билан ундан олдинги (ёки кейинги) ижодида ҳам, қаламга олинган мавзулар тақозоси билан услубий тафовутлар бор («Қутлуг қон», «Олтин водийдан шабадалар», «Покистон», «Улуғ йўл»). Шароф Рашидовнинг «Бўрондан қучли» романи билан «Қашмир қўшиғи» достони ўртасидаги услубий фарқ уларнинг бошқа-бошқа адабий жанрларда ёзилганидагина эмас, балки қаламга олинган мавзуларнинг хусусияти, авторнинг бу асарларни ёзишдан кузатган мақсади ва ҳоказолар тақозоси ўлароқ содир бўлган. Айни шу «Қашмир қўшиғи» достони билал унинг асосида яратилган балет ўртасида жанр ва тур билан боғлиқ (адабиёт ва санъат) жиддий тафовут зоҳир бўлади.

/ Ҳар бир ижодкорнинг услубий ўзига хослиги тил ресурслари асосида юзага келар экан, тил ва услуб тушунчалари бир-бирига яқин, аммо улар ўртасига тенглик аломати қўйиб бўлмайди. Башарти, тил билан услуб бир нарса бўлганида, бирон адибнинг асарини бир тилдан бошқа тилга таржима қилганда унинг фақат луғавий бисоти эквивалентларини ўтказиб, услуби хослигини бериб бўлмасди. Ҳолбуки, ҳар бир муаллифнинг ўз «тили», яъни услубини қайта яратиш бадиий таржиманинг муҳим шартларидан биридир. Дини бир тил, рус тилида ижод қилган Ф. М. Достоевский билан А. П. Чехов услубида катта фарқ бор. Шунингдек, ўзбек тилида ижод қилган Ойбек билан Абдулла Қаҳҳор услубида ҳам жиддий ўзига хослик мавжуд. Лекин бошқа-бошқа тилларда қалам тебратган А. П. Чехов билан Абдулла Қаҳҳорнинг услуби бир-бирига яқин. Бу услубий ҳамоҳанглик икки адибнинг адабий-эстетик қарашларидаги яқинлик, тилдан фойдаланишдаги маҳорат (қисқалик) билан изоҳланади. Араб романисти Жиржи Зайдон билан Абдулла Қодирий, Максим Горький билан Садриддин Айний услубидаги муштаракликда эса мавзу ва тарихий колорит муҳим ўрин эгаллайди.

Услубий ранг-баранглик, шакл ва маънолар жилвақорлиги ҳар бир миллий адабиётнинг катта бойлигидир. Агар турли-ту-

ман услублар, бўёқлар бўлмаганида, ягона услубий сидирғалик, якранглик, сийқалик туғилган бўлар, бу эса фикрий тўмтоқликка, адабий қашшокликка олиб келар эди. Шу сабабли ҳар бир миллий адабиётнинг чинакам бойлиги унда ижод қилаётган адибларнинг қанчалик қўплиги билан эмас, балки ўзига хос ёрқин услуб намуналарини яратган ва яратаётган ижод аҳлининг бунёдкорлик қуввати билан ўлчанади. Демак, ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос услубини тайин этишда унинг ижодини бошқа тарихий даврда яшаган шоир услуби билан қиёс қилиш шарт эмас — замондош ёзувчилар ижодини чоғиштира ҳам бўлади.

Бу ўринда яна оригинал ижод билан таржимавий ижод хусусиятига, уларни қиёслаш заруратига тўхташга тўғри келади. Мақсуд Шайхзода яратган «Мирзо Улуғбек» фожиаси билан у ўзбекчага ўнгирган Вильям Шекспирнинг «Ҳамлет», «Ромео ва Жульетта» трагедиялари таржималарини услубий чоғиштириш адибнинг бадиий камолоти, ўзига хос лафзи, миллий характерга сайқал бериш маҳоратининг қарор топиш эволюциясини кузатишда жуда катта самара бериши аниқ. Ойбекнинг «Евгений Онегин» шеърый романи таржимаси устида олиб борган матонатли меҳнати билан унинг ўзи яратган поэмаларини қиёсий-услубий планда ўрганувчи кишини бадиий ижод қонуниятларига алоқадор ҳайратомуз янги кузатишлар кутади.

Бадиий таржималарни қиёсий-услубий схемалар асосида ўрганиш орқали бир қанча натижаларни қўлга киритиш мумкин. Булар таржима(лар)нинг асл нусхага мослиги (адекватлиги) даражаси ва уларнинг сифатини аниқлашга ёрдам беради. Бундан ташқари, мазкур қиёсий методика яна бир аспект—муайян бир асарнинг бир қанча таржималари мавжуд бўлганида, ворисийлик ва го'ҳо юз берадиган адабий ўғрилиқ (плагиатлик)ни аниқлашда ҳам қўл келади. Қуйида Наби Алимухаммедовнинг таржималарига алоқадор баъзи далилларни келтирамиз.

Автор	Асар номи	Илк таржимаси		Сўнги таржима	
		Нашр йили	Таржимон	1 Нашр 1 йили	Таржимон
Виктор Гюго Лев Толстой Борис Горбатов	„Денгиз захматкашлари“ „Севастополь ҳикоялари“ „Бўйсунмаганлар“	1938	Наби Алимухаммедов	1965	Нурбек, Эркин Миробидов
		1941	Наби Алимухаммедов	1957	Холида Ахророва
		1946	Наби Алимухаммедов	1953	Шукур Саъдулла

Текширишлар натижасида Наби Алимухаммедов номига мансуб таржималарнинг айна асарнинг ундан кейинги янги таржималарига қараганда пухта ва афзаллиги жиҳатлари аниқланди. Бас, табиий равишда шундай савол туғилади:

хамонки, Н. Алимухаммедов таржималари мукаммал бўлиб[^] ва к т с и н о в и д а н ўтган экан, ўша асар таржимасини я н г и л а ш, яъни уларни бошқа кишиларга қайтадан ўгиришга топширишнинг нима ҳожати бор эди?

Дарҳақиқат, «Бўйсунмаганлар» киссаси ва бошқа айрим-асарларга нисбатан айтганда, қайтатаржимага, эҳтимол, зарурат ҳам йўқ эди. Айтайлик, Н. В. Гоголнинг «Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтмиш низолар хикояти», «Тарас Бульба», М. Горькийнинг «Одамлар орасида» («Малайликда») сингари асарларининг энг сара таржималари Н. Алимухаммедов номи билан қайта-қайта нашр этилиб келинади. Бошқаларига келганда, улар ё эскирганлиги, ёки чалалигн- (кискартиб ўгирилганлиги) тарафидан қайта таржима қилишга мажбурият туғилган. Аммо бу ўринда масаланинг эътирозга-сабаб туғиладиган бўлак жиҳати бор: илк таржимада тўғри, анча макбул ҳал қилинган бир қанча нарсалар кейинги таржималарда бузиб қўйилган. Бошқача айтганда, гоҳо аввалги тўғри талқин кейинчалик чалкаштириб юборилган: В. Гюго, Л. Толстой, Б. Горбатов асарларининг таржималарида аввал бир кадам олға босилиб, сўнгги йилларда икки кадам ортга тисарилиш содир бўлган. Бунинг сабаби нима?

Сабаби, адабий ўғрилиқ (плагиатлик)дан чўчишдир. Бирок; бадиий таржимада плагиатликнинг ўз хусусияти бор. Бунда мустақил талқин, ўзига хос услубий концепция, оригинал оҳанг (асл нусхага нисбатан, албатта) топилган экан, бир асарни-икки топқир эмас, ўн марталаб қайта-қайта ўгириладики, объект бир бўлса-да, бу таржималар ҳеч қачон бир-бирини такрорламайди, такрорлаши мумкин эмас. **Адабий ворислик** бадиий таржимага ҳам ёт тушунча эмас. Бунда дастлабки кашшоф — таржимон қўлга киритган ютукдан ижодий ф о й д а л а н и ш мумкин, айна вақтда кейинги талқин ва таржима олдингисига нисбатан бир парда ю қ о р и бўлиши лозим.

""V Таржимон ўзи ўгираётган китоб матни ичра чегаралангандир. Ташқарига чиқолмайди — автор илгари сурган ғояни давом; эттиролмайди, худди шунингдек, асарни қискартиришга ҳам унинг ҳадди сиғмайди. Қисқаси, таржимон мавжуд нарсани-фақат т а р ж и м а қилади. Лекин таржима даргоҳи бу қадар чегараланган бўлишига қарамай, у с ў з с а н ʼ я т и жумласига-киради. Бунинг бойси шуки, таржимон тил соҳасида ижод қилади. Тилнинг асосий қурилиш материали эса сўздир. Бадиий адабиёт учун ғоятда муҳим бўлган кўрсаткичлар — бадиийлик, образ ва образлилик, мажоз ва мажозийлик — барчаси сўз замирида яширинган, сўзда ўз ифодасини топади ва сўз орқалк реаллашади. Бинобарин, **сўз танлаш бадиий таржимада бирламчи аҳамиятга эга.** \ ^

Бирок масаланинг бошқа томони ҳам бор.

V Бадиий таржимада асосий гап алоҳида олинган бирон сўз¹ ёки жумлани таржимон қандай ўгирганидагина эмас. Қолаверса, ҳар бир таржиманинг кадр-қиммати унда айрим унсурлар-

лганг нечук берилгани билан ўлчанмайди. Бадиий таржимада • баҳолаш мезони талқиндир. Уни қайта яратиш жараё-
шм эса уч боскичда амалга ошади:

1. Асл нусха (оригинал)ни таржимон қандай қабул қилиши (тушуниши).¹

2. Асарнинг ғояси, авторнинг мақсад-муддаоси ва унинг ўзига хос услубини қандай талқин қилиши.

3. Сўз санъати намунасини ўз она тилида қайта тиклашда муқобил восита, тадбир ва тадорик топа олиши.

Бадиий асарни ўгиришда асосий омил оригинал луғатини таржимачи-тилнинг муқобил (эквивалент)-луғати билан алмаштириш эмас, балки муаллифнинг ўз лиги, асар концепцияси, айни асарда акс этган сўз санъатини қайта ифодалай олишдан иборат.

Таржимада айрим олинган ҳар бир ҳолатга қандай сўз ёки жумла жоизлигини «луғавий эквивалентлик» эмас, табиий мувофиқлик, яъни тасвирланаётган характернинг «мижози»га маъно, услуб, оҳанг томондан контекстуал мослик ҳал қилади. Сўзни — сўз билан ўгиришга одатланган таржимон муқаррар панд ейди. Бадиий таржиманинг илмий тавсифлаш энг қийин • бўлган хоссаси шундаки, бунда сўзни-сўз билан эмас, балки маънони-маъно, оҳангни-оҳанг, образни-образ, юморни-юмор билан бериш муҳим аҳамиятга эгадир. \^--"

«— Тн чья такая?—установился на неё Тарас.

— Антона Лукича дочка... Луиза,— бойко ответила Лизка.

— Брмсь, паскуда!—гаркнул Тарас»¹.

Борис Горбатовнинг «Бўйсунмаганлар» қиссасидан олинган з^иска диалогда Тараснинг бу қадар жаҳлини чиқарган нарса яима? Бу — таяаффуздир. Фаш,истлар зулмидан аламзада бўлиб, тарс ёрилай деб юрган Тарас жабрдийда халқининг қаттол душманига номусини сотган рус қизи- Лиза ўзини немисчасига «Луиза» деб таништирганида, чол уни жаҳл билан «паскуда» деб ҳақорат қилади. Бу сўз шум, қабих, пасткаш, ифлос маъноларини беради. Бироқ -Н. Алимухаммедов таржимасида чолни мазкур «эквивалент»ларнинг биронтаси ҳам каноатлантирмайди, у «Луиза»га юзланиб, бутун қаҳр-ғазабини қарғиш аралаш тўкиб солади: *йўқол, дийдоринг курсин, жувонмарг*.² Кейинги таржимада эса (Ш. Саъдулла) «паскуда»—*ярамас* сўзи билан алмаштирилгани номинал-луғавий талабга жавоб берса-да, чолнинг алфозига сира мос келмайди.

Услуб масаласи совет таржимашунослигида ҳам лингвистик ийриқда, ҳам адабиётшунослик йўналишида тадқиқ қилинади. Бунинг сабаби шуки, бадиий таржиманинг қайси бир муаммосига қўл теккизилмасин, уни услубни четлаб ўтган ҳолда ўрганиш мушкул. Шунинг учун ҳам таржимашунослик соҳасида яратилган илмий тадқиқотларда, гарчи услуб муаммоси махсус қўйил-

¹ Б. Горбатов. Избранное. М., 1955, с. 440.

² Б. Горбатов. Бўйсунмаганлар. Тошкент, 1946, 16- бет,

маган ўринларда ҳам, уларда тадқиқотга олинган масала аксарият ё услубга бевосита бориб такалади ёки услубий методика асосига қурилган бўлади. Шу тариқа, зоҳиран қараганда, баъдий таржимада муаллифнинг асарда акс этган индивидуал услубини қайта яратиш баҳси анча кенг ўрганилгандай кўринади. Лекин шу билан бирга, бу соҳада ҳали қилинадиган ишлар жуда кўп. 4

Ўзбек таржимашунослигини кўздан кечирайлик. Бизда филология фанлари докторлари Жуманиёз Шарипов, Э. С. Азнаурова, Н. В. Владимирова, Г. Ғафурова, Л. Абдуллаева ҳамда филология фанлари кандидатлари С. Саломова, К. Мусаев, Н. Комилов, Р. Файзуллаева, М. Сулаймонов, М. Каримова, К. Жўраев, Д. Ғуломоваларнинг илмий ишларида мазкур проблеманинг турли жиҳатлари таҳлил қилинган.

Лекин бир қанча ишларда проблема тўғрисида азалдан маълум бўлган гаплар такрорланади, баъзиларида эса, аксинча, шу соҳада бундан муқаддам яратилган тадқиқотлардан хабарсизлик, бинобарин, бир ёқламалик сезилади; айрим тадқиқотчилар услуб тўғрисидаги умумий мулоҳазалар билан чеклансалар, бошқалари ўзлари таҳлилга олган мавзу доирасида масаланинг тафсиллий томонларини ўрганадилар ва хоказо. Услубнинг мавзуи ва мундарижасини белгилайдиган, уни тўла қамраб оладиган яхлит тадқиқот ҳозиргача яратилган эмас. Чунончи, ғарбий Европа адабиёти, рус адабиёти ва қардош халқлар адабиётларидан ўзбек тилига, ёки ўзбек адабиётидан бошқа халқлар тилларига қилинадиган, ўзига хос бутун бир адабиётни ташкил этувчи сертармоқ таржималарни олиб қаралса, буларда муаллифларнинг турфа хил услуб жиоларини қайта ифодалаш масаласида жафокаш таржимонлар олдида ҳар гал махсус таҳлил ва таҳсилни, ҳар сафар ўзгача бир чора-ю тадбирни талаб этадиган муаммолар кўндаланг бўлиши кўзга ташланиб туради. Таржима қилинаётган авторнинг дунёкараши-ю, синфий мавқеидан тортиб, мактаб, ақида, мавзу, ғоя, материал, давр тақозоси билан унинг қандай, не йўсинда қалам тебратганини инобатга олган ҳолда, таржимон турли-туман услуб жиоларини акс эттиришга мажбур бўлади. Шундай қилиб, таржима қилинаётган адиб азалдан халқимизга танишми ёки бегонами, унинг тили генетик тарафдан ўзбек тилига яқинми ё йиқокми, таржима бевосита асл нусха яратилган тилнинг ўзидан амалга оширилмокдами ёхуд бу билвосита таржимами,— шу сингари омиллар тақозоси билан ҳар гал таржимон олдида мушаккил ҳал этишни талаб қиладиган мураккаб вазифалар кўндаланг бўлади.

Ўзбек таржимачилиги амали-ётида қўлланилаётган воситали тил орқали ўгириш тажрибаеи, уларга муносабат, бундай таржималар методикасига алоҳида тўхташга тўғри келади. Маълумки, ғарб адабиётн, жумладан, инглиз, немис, француз, испан, итальян ва бошқа адабиётлар асарлари бевосита ўша тилларнингўзларидан эмас, балки русчадан таржима қилинади. Бу адабиётлардан

ўзбек тилига анча кўп асарлар ўғирилган. Воситали таржима-ларнинг хусусиятларини ўрганиш, шу тарика мазкур таржима усулига муносабат билдириш лозим. Воситали таржимага муносабат билдириш эса ҳозиргача Ғарбий Европа адабиётларидан ўзбек тилига таржималар тарихига баҳо бериш ҳамда бу соҳада истикболда қилинадиган ишларнинг мундарижасини белгилаш, тегишли тадбирлар ишлаб чиқиш демакдир.

Ғарбий Европа адабиётидан ўзбек тилига қилинган воситали таржималарни умумий адабий-тарихий планда ўрганиш йўли билан бу таржималарнинг сифатига таъсир қилиб бўлмайди. Тор лингвистик аспектда қилинадиган ишлар эса кўпроқ грамматик категория ва тушунчаларни қиёслашдан иборат бўлиб қоладики, бу йўл билан бунёд қилинган тадқиқотларнинг ҳам самараси сезилмайди. Шунинг учун бу тахлит таржималарни тадқиқ этишда қуйидагиларни ҳисобга олишга тўғри келади.

Биринчидан, хорижий адабиётлардан ўзбек тилига ва ўзбек адабиётидан хорижий тилларга қилинган таржималар икки томонлама адабий алоқаларни реаллаштирувчи қудратли восита сифатида ана шу алоқаларнинг ажралмас таркибий қисми деб қаралмоғи лозим.

Иккинчидан, хорижий-ўзбек адабий алоқаларини ўзаро маданий айирбошлаш — бадиий таржималар асосида ўрганишда масалани бир томонлама, тор йўналишда олиб текширмасдан, балки бу жабҳада бошқа қардош республикаларда ҳам эришилган ютуқларни кузатиш зарур. Бу эса тадқиқотларнинг адабий-қиёсий план асосига қурилишини тақозо этади.

Учинчидан, бадиий таржима масалаларини, жумладан, воситали тил орқали қилинган таржималарни бир ёқлама, «соф» адабиётшунослик ёхуд «соф» тилшунослик асосида ўрганиш кутилган натижани бермайди. Аксарият ҳолларда бадиий таржима назарияси бўйича лисоний аспектда қилинадиган ишлар бадиий ижод хусусиятларини, бадиий матн спецификаси ва қонуниятларини ҳисобга олмай иложи йўқ; аксинча, адабиётшунослик йўриғида бажариладиган ишлар эса, муқаррар суратда, камида икки тил ҳам иккн лисоний анъана хусусиятларини ҳисобга олган бўлиши керак. Зотан, таржима истилоҳининг замирида «икки тил», «тилдан тилга ўғириш» тушунчалари ётади.

Тўртинчидан, ҳар қандай таржимани, хусусан, бадиий таржималарни тадқиқ қилишнинг энг тўғри, қулай ва самарали назарий замини —стилистика, икки тил воситалари, икки адабий-тарихий тажрибани қиёсий услубиёт ва типология асоеида тадқиқ этишдир. Бадиий таржимага халқлар ўргасидаги адабий алоқаларнинг боғловчи халқаси сифатида қараган ҳолда, уни қиёспй-услубий-типологик планда ўрганиш бирёқла-маликдан қочишга, бадиий таржиманинг адабий эстетик ва тил масалаларини қўшиб, яхлит, мунтазам таҳлил қилишга имкон туғдиради.

Тилнинг лексик-ифодавий катламлари ва таъжии

Таржима қилиш учун сўзларнинг асосий

луғавий мазмуни-ю, тилнинг грамматик коидаларини билишнинг ўзи кифоя эмас.

Бунинг учун^цъиш х и с э т и ш лозим. Тилнинг ана шундай «хиссий» томонларидан бири муайян асарда автор тилнинг ка й с и катламларидан, ка н д а й, не й ў с и н д а фойдаланганида ўз ифодасини топади. Бу эса услуб билан боғлиқ. Албатта, ҳар бир конкрет ёзувчи, конкрет асар, конкрет жанрга мансуб ишлар таржимасида биринчи ўринга чиқадиган талаблар бўлади. Олайлиқ, И. А. Кривов масаллари таржимасида бу миллийликни бериш, Муҳаммадшариф Гз^лханийнинг «Зарбулмасал»и таржимасида — паремиялогия, фразеология, идиоматика; комедия таржимасида ҳажвиёт ва юмор; лирика ва халқ қўшиқларида—туйғу, шартли символика ва ҳоказо.

Хатто бир тил тараккиётининг турли босқичларида муайян бир хил сўз, таркиб, грамматик воситалар орқали ифодаланган услубий маъноларда ҳам турли фарқлар, силжишлар, торайиш ва кенгайишлар содир бўлади. Кенг маънода, тиллараро таржимада ҳам конкрет лисоний воситаларнинг услубий коэффициенти бир хил қимматга эга эмас. Чунончи, бошқирд адабиётидан — эстон тилига таржима қилишда бош масала туйғу ва соддаликни акс эттиришнинг мураккаблиги, эстон адабиётидан — бошқирд тилига ўгиришда эса поэзиянинг рационал асосини акс эттириш жиддий қийинчилик туғдиради. Лекин ҳамма гап шундаки, муаллиф услубини акс"эттириш бадиий таржиманинг барча аспектлари учун умумий ва зарурий шарт ҳисобланади.

Бадиий таржимани қиёсий услубшунослик асосида ўрганиш проблемасини йирик рус таржимашунос олими проф. А. В. Фёдоров ва бошқа мутахассислар илмий асослаб бердилар.

Назария соҳасида ишлаётган кишилар ўртасида бадиий таржимада асосий бирлик деб нимани қабул қилиш масаласида бир тўхтамга келинган эмас. Бундай бирлик: И. Кашкиннинг айтишича — о б р а з, Вл. Россельснинг фикрича — п а р ч а, А. Фёдоровнинг этикодига кўра — г а п д и р. Аслида, тилларнинг лексик, синтактик ва услубий воситаларини чоғиштириб ўрганиш масалани бундай умумий тарзда қўйиб бўлмаслигини кўрсатади. Зотан, муайян бир тилдан бошқа тилга кимни, нимани ва қандай таржима қилинаётганига қараб, таржима конуниятлари, талаблари, принциплари ҳам ўзгаради.

У \Хар бир тилнинг ҳам ўзига хос кучли ва заиф томонлари бор. Дунёда бошқа тилларда мавжуд б а р ч а луғавий-услубий хусусиятлар, семантик грамматик ресурсларни батамом қоплай оладиган мутлақ бой тил йўқ ва бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир тил ўзича бой ва ўзича гўзал. Бинобарин: ҳеч қачон бирон — А-тилдан бирон Б-тилга таржима қилиш, айна вақтда ўша Б-тилдан ўша А-тилга таржима қилишга тенг эмас. ✓

Бир тилдан бошқа тилга ўгириш ишида таржима жараёнида «катнашувчи» тилларнинг имконияти масаласига доир жуда

кизик бир кузатиш Жорж Муиеннинг таржима назариясига доир асарида келтирилади. Фақат бу ўринда умуман тилнингимкониятиэмас, балки «субъектив» омил — айнитилнинг лексик услубий нормалари нечоғлик ишланганлиги ҳамда «демографик» омил — таржимада қатнашувчи тилларнинг эгаси бўлган халқлар ўртасидаги иқтисодий-сиёсий, илмий, адабий-маданий алоқаларнинг қанчалик оивожланганлиги назарда тутилади. «Рус тилидан французча¹ггГТаржима булиш-ЛгаёисИвлЛё) масаласини тздкик қилиш ҳар икки тилнинг қиёсий типологиясини (соф тилшунослик асосида) ҳисобга олади ёки ҳисобга олиши керак; лекин бу икки тил ўртасидаги бутун алоқалар тарихини ҳам эътиборга олиши лозим: рус тилидан французчага 1960 йилда таржима қилиш— бу 1760 йилда ёки ҳатто 1860 йилда ҳам рус тилидан французчага таржима қилиш билан сираям бир хил нарса эмас, олдинги даврда (хали биринчи французча-русча луғат (1786) ҳам яратилмаган бир вақтларда) алоқа кам эди. XVIII асрдан эътиборан рус тилидан қилинган ҳар бир таржима, ҳар бир саёҳат, шундай саёҳатлар ҳақидаги ҳар бир тафсилот ва ҳикоя руслар ёхуд французлар учун умумий бирдамлик вазиятини юзага келтира бошлади, ҳар бир алоқа ундан кейинги алоқаларни такозо эта бошладик, ниҳоят, бора-бора Францияда Тургенев, Толстой, Достоевскийларнинг шухрати кенг ёйилди, бу алоқалар эса миллионлаб француз китобхонларининг қалбига йўл олди, бунинг натижасида ҳоҳ тилда бўлсин, ҳоҳ бошқа соҳада бўлсин, тафовутлар ҳар гал камаё борди»².

Маълумки, француз тилининг бобокалоии лотин тили ҳисобланади. Ҳолбуки, хали қадимги француз тили қарор топган даврдаёқ лотин тили ўлик тиллар қаторига ўтиб улгурган эди. Шунинг учун ҳам М. В. Ломоносов ўз аждодларининг тилини тушунмайдиган халқ деганда французларни назарда тутган². Шу тарика француз тили ўзининг негизи бўлмиш лотин тилидан батамом узилиб қолиши оқибатида унда архаик сўзлар сони ҳам жуда кам миқдорни ташкил этади.

Афсуски, бизда кўп ҳолларда тил луғатининг архаик қатламини қандайдир кераксиз, баъзан ҳатто «зарарли», ортикча нарса деб қаралади. Ваҳоланки, бу тамомила тўғри эмас. Архаик сўзлар, В. Г. Белинскийнинг таъбири билан айтганда, «ҳақиқий, бебаҳо ҳазинадир». Чунки улар воситасида луғатнинг кўп маънолилиқ хусусияти ошади ҳамда махсусшеъриймаъно ва лисоний муҳит яратиш учун катта имконият юзага келади.

Француз тилининг архаик луғат бойлиги жуда кам, бордагтя[^] ҳам ўзининг мустақил ҳис-туйғу англатиш маъноларидан маҳрум бўлиб, фақат мақол, матал ва идиомалар таркибидагина шартли тимсол сифатида сақланиб қолган, холос. Худди шу

¹ Каранг: О. Моипп. Без ргб1ёгег ^ёоПяиез йе la лпаЗиллон. Р., 1963' 277 (А. В. Фёдоров. Очерки обвдей и сопоставительной стилистики М., 1972, с. 21).

² М. В. Ломоносов. Полн. собр. соч. т. VII, М., 1952, с. 587—592.

сабабдан а р х а и з м тушунчасига ҳамма тиллар учун ягона» таъриф ҳам бериб бўлмайди. Масалан, француз тилида машхур-тилшунос олим Шарль Баллининг таърифи бўйича «архаизм — • бу тилдагиТпупдай бир фактки, агар алохида олиб қаралса, гапирувчи субъектга тушунарли бўлмайди, фақат контекст ичидагина маъно касб этади; ана шу контекстгина маънога эга,.. унинг алохида унсурларини таҳлил қилганда бирон фикр англатаймайди»¹. Демак, француз тилида архаизм фақат лексикологик пландагина ўрганилиб, услубий маънога эга эмас.

Рус тилида эса ҳамма сўз туркумлари бўйича архаик сўзлар> ўз синонимларига эга. Рус тилининг архаизмларга ғоят бойлиги, француз тилининг эса, аксинча, архаик сўзлари ниҳоятда камлиги рус тилидан француз тилига таржима қилиш ишини бениҳоя-қийин аҳволга тушириб қўяди. Аксинча, француз тилидан рус тилига таржима қилганда эса бадиий матн хусусиятлари, таржима қилинаётган асарда француз тилининг бошқа лексик воситалари, морфологик-синтактик хусусиятлари орқали яратилган тантанаворлик хис-туйғуларини рус тилида мавжуд архаик сўзлар билан бемалол берса бўлади.

«Борис Годунов» трагедиясида Борис ҳамда, айниқса, патриарх ва Пимен тилида архаик воситалар орқали> акс этган чуқур миллий ўзига хослик билан Сохтакор ва поляк персонажларининг таъсирсиз, қуруқ, ясама тиллари ўртасидаги яққол фарк асар услубининг жозибador, сермазмун ва таъсирчан бўлишини таъминлаган. Мутахассисларнинг фикрича, ана шу услубий зид. қўйиш асарнинг французча таржимасида, юқорида айтилган-сабабга кўра, амалга ошмаган. Натижада трагедиянинг О. Лансере қаламига мансуб французча таржимаси русча асл нусхасидан услубан анча йироқлашган.

«...Черков китобларидаги славян тилларидан фойдаланган-русия тилининг ҳозирги Европа тиллари олдида ушбу штил туфайли афзаллиги бор», деганда М. В. Ломоносов юксак услубни ҳосил қилишда архаизмларнинг родини алохида қайд этган эди. А. С. Пушкин асарларида ўзининг бутун луғавий-услубий жилоси билан акс этган ана шу чуқур бадиий мазмун, ширадор маъно, «афзаллик»ни француз тилида худди шундай муқобил воситалар билан бериш амри маҳол бўлганлигидан, француз китобхонлари уни катта носир сифатида таниганлари ҳолда, шоирнинг поэзияси уларнинг қалбига деярли бориб етмаган.

Зинҳор, изҳор этилган бу фикрлар тиллардан-тилларга таржима бўлмаслик назариясини озиклантириш, уни тасдиқлашга хизмат қилмаслиги, балки масалани қуйидаги таҳлитда қўйишни такозо этиши керак. Биринчидан, француз тили бой архаик қатламга эга бўлмасдан, ундаги архаик унсурлар лексикологик асосда ўрганилгани ҳолда, мустақил услубий маъноии ифодалашга хизмат қилмас экан, бошқа тилларда, жумладан рус

учивмидан, тасвирда такрор ва ғализлик туғилишига йўл Қ>*ў маслик, аксинча, ранг-баранг бадий воситалардан истис. ^, этиш мақсадида «ой»нинг бошқа синонимлари асосида ясал*• ^, бир неча асрлар мобайнида ўзбек тилида, айникса, *класс* л адабиётимизда* мўл-қўл ишлатиб келинган сўз, ибораларД ^ топиб, билиб, ўрнида фойдаланади. Шу тарика таржимада ^, сўздан ясалган: *тўлин ойдаи, ойжамол, ой чехра, ойкиз, ойд&, ойюз, ойюзли, ой рухсор, ой монанд, ой мисол* ўхшатиш ва ^ у фатлашлари; *моҳ* сўзи асосида таркиб топган: *маҳпора, моҳў л пайкар, моҳтобон, маҳлиқо* сингари мажоз ва иборалар ж У ^ *сироб*.¹ Булардан ² *танқари*, ³ *мисли қуёш*, ⁴ *офтобжамол*, ⁵ *хуриш* ⁶ *тобон* сингари «қуёш»дан таркиб топган муболағадор тавИ V йар ҳам кўп учрайди.

Албатта, миллий колоритни ифодалашга берилиб кетиб, бо ^ қа тилларга хос бадий тасвир воситаларини кўр-кўрона, ай## ўзидай кўчириш китобхонда фақат тушунмовчилик туғдираД ^ холос. Бу асл нусха услубини бошқа тилда акс эттиришгай* ^ эмас, балки услуб ва таржима тушунчаларининг ўзига Х ^ хилоф.

Олайлик, кўзнинг чаросга ўхшатилиши (*чаросдай кўзлйр* ^ унинг тим қора эканлигига ишорадир. Бунн рус тилига айн# «глаза, будто чарос» деб ўгириб, сатр остида «чар< : — узумный* ^ яхши нави» тарзида изоҳ берган билан рус ки;сбхонига % ^ нарсa тушунарли бўлмайди. Энди рус тилида кўзнинг гўзалЛ* \ гига ишора қилувчи анъанавий ташбих ва унинг ўзбек тилиГ қандай таржима қилиниши ҳолларини назардан ўтказайлик. *

Л. Н. Толстой «Тирилиш» романида Катюша Маслован ^ кўзлари қоп-қора эканлигини англатиш мақсадида *смороди* ^ (қорағат) сўздан фойдаланиб, «чёрнне, как мокрая смород¹* на» иборасини бир неча бор такрорлайди. Бунн таржиМ ^, Холида Ахророва ўзбек тилида «чаросдай қоп-қора кўзлар» Д ^ бериб тўғри иш қилган.

Хўш, рус тилида Катюша кўзларининг қоралиги қорағатГ ^ киёс қилинган экан, бу бошқа қардош халқлар тилларида к.э# дай ифодаланган?

Қозоқ таржимони бунн, аслига мослаб, қорағатга нисба ^ берган. Бирок ўзбек таржимони кўзларнинг қорағатга ўхшат# ^ лишидан китобхон ҳеч нарсани тушунмайди, деган мулоҳаз ^ билан иш қўради. Бунинг сабаби шуки, мева тури сифатйД ^ русларга чарос қанчалик маълум бўлмаса, ўзбекларга қорағз ҳам шунчалик тушунарли эмас. Муайян тасвирни китобхоНГ ^ маълум ва тушунарли бўлмаган предметларга киёс қилй ^ ўқувчини қалғитади, ҳаёлини бўлади. Шу сабабдан ўзбе** тилида Катюша Маслованинг кўзларига нисбатан ишлатилгзР «мокрне, как смородина» тасвирининг *чаросдай қоп-қрра Л* берилишини маъқуллашга тўғри келади. Албатта, мантикаН- бунга қуйидагича эътироз билдириш мумкин: нега рус кишйС* образига хос бўлган луғавий-услубий ашёни (деталь) рус табиа' тига хос тушунчалардан эмас, балки ўзбекча турмуш тарзйГ ^

учиннидан, тасвирда такрор ва ғализлик туғйилишига йўл қўймаслик, аксинча, ранг-баранг бадиий воситалардан истифода этиш мақсадида «ой»нинг бошқа синонимлари асосида ясашиб, бир неча асрлар мобайнида ўзбек тилида, айниқса, классик: адабиётимизда мўл-кўл ишлатиб келинган сўз, иборалардан топиб, билиб, ўрнида фойдаланади. Шу тарика таржимада *ой* сўзидан ясалган: *тўлин ойдай, ойжамол, ой чехра, ойқиз, ойдек, ойюз, ойюзли, ой рухсор, ой монанд, ой мисол* ўхшатиш ва сифатлашлари; *моҳ* сўзи асосида таркиб топган: *махпора, моҳий-пайкар, моҳтобон, маҳлиқо* сингари мажоз ва иборалар жуда сероб. Булардан ташқари, *мисли қуёш, офтобжамол, хуришид тобон* сингари «қуёш»дан таркиб топган муболағадор тавсифлар ҳам кўп учрайди.

Албатта, миллий колоритни ифодалашга берилиб кетиб, бошқа тилларга хос бадиий тасвир воситаларини кўр-кўрона, айнан ўзидай кўчириш китобхонда фақат тушунмовчилик туғдиради, холос. Бу асл нусха услубини бошқа тилда акс эттиришгагина эмас, балки услуб ва таржима тушунчаларининг ўзига ҳам хилоф.

Олайлик, кўзнинг чаросга ўхшатилиши (*чаросдай кўзлар*) унинг тим қора эканлигига ишорадир. Буни рус тилига айнан «глаза, будто чарос» деб ўгириб, сатр остида «чар< : —узумнинг яхши нави» тарзида изоҳ берган билан рус киубхонига ҳеч нарса тушунарли бўлмайди. Энди рус тилида кўзнинг гўзаллигига ишора қилувчи анъанавий ташбиҳ ва унинг ўзбек тилига қандай таржима қилиниши ҳолларини назардан ўтказайлик.

Л. Н. Толстой «Тирилиш» романида Катюша Маслованинг кўзлари қоп-қора эканлигини англатиш мақсадида *смородина* (қорағат) сўзидан фойдаланиб, «чёрные, как мокрая смородина» иборасини бир неча бор такрорлайди. Буни таржимон Холида Ахророва ўзбек тилида «чаросдай қоп-қора кўзлар» деб бериб тўғри иш қилган.

Хўш, рус тилида Катюша кўзларининг қоралиги қорағатга қиёс қилинган экан, бу бошқа қардош халқлар тилларида қандай ифодаланган?

Қозок таржимони буни, аслига мослаб, қорағатга нисбат берган. Бироқ ўзбек таржимони кўзларнинг қорағатга ўхшатилишидан китобхон ҳеч нарсани тушунмайди, деган мулоҳаза билан иш кўради. Бунинг сабаби шуки, мева тури сифатида, русларга чарос қанчалик маълум бўлмаса, ўзбекларга қорағат ҳам шунчалик тушунарли эмас. Муайян тасвирни китобхонга маълум ва тушунарли бўлмаган предметларга қиёс қилиш ўқувчини чалғитади, ҳаёлини бўлади. Шу сабабдан ўзбек тилида Катюша Маслованинг кўзларига нисбатан ишлатилган «мокрне, как смородина» тасвирининг *чаросдай қоп-қора* деб берилишини маъқуллашга тўғри келади. Албатта, мантикан, бунга қуйидагича эътироз билдириш мумкин: нега рус кишиси образига хос бўлган луғавий-услубий ашёни (деталь) рус табиятига хос тушунчалардан эмас, балки ўзбекча турмуш тарзига

оид нарсалардан оламиз? Масалан, «Кумрининг кўзлари қора»¹ фатдай қоп-қора» ёки «Нинанинг кўзлари чаросдай ёнади» деса, бу миллий услуб тахлитига ҳилоф иш бўлмайдими? Йўқ, ундай бўлмайди. Негаки, юкорида қайд этилгани сингари, маъно урғуси бундай бирикмаларда улар таркибидаги сўзларнинг луғавий мазмунига тушмайди. Кўзнинг қоралиги русларда: қорафатга, ўзбекларда чаросга қиёс қилинарсан, ҳеч ким ўрмо» меваси қорафат ёки чарос номли узум навини кўз олдига келтирмайди. Бошқача айтганда, бундай фразеологик бирикмаларда уларни ташкил қилган образларнинг луғавий маъноси нолга; тенг бўлади,

Адабиётшунос Андрей Белний уч рус шоири: Пушкин, Тютчев ва Баратынский ижодида табиатнинг уч хил ўзига ҳоё услубда жонлантирилишини қайд этган эди. Уларнинг ижодида,— деб ёзганди автор,— уч табиат бир-бири билан рақобат қилади: уч манзара, уч дунё, уч қуёш, уч ой, уч сув, уч ҳаво,, ниҳоят уч осмон ҳақида уч хил тасаввур туғилади. Чунончи¹ А. С. Пушкинда тонг қўйнидан балкиб чиққан қуёш: ибодатхонанинг биллур шамчироғидай баланд, ёрқин, тиник. Ф. Тютчевда: ёлқинли, яшин сингари нур таратувчи, порлоқ шар; даҳшатли қуёш, мусаффо биллур эмас, балки учқун, лола ёғдирувчи ва камалак нурларини бошқарувчи яшин сифат мўъжиза. Баратынскийда эса қуёш жонли бўлса ҳам, қандайдир истар-истамас, ғира-шира ялтирайди ва сохта олтин сочади... Қуёшнинг уч образи¹.

Бадий асар ҳар хил услубда, турлича маромда: мунгли ёки қувнок, кўтаринки ёки текис, рангдор ёки сидирға, мусикий ёки? вазмин ёзилган бўлиши мумкин. Бунда кўп нарса китобдасавирланаётган давр, танланган мавзу, воқеаларнинг харақтерига боғлиқ. Агар таржима қилиш учун танлаиған асарнинг бундай белгилари аниқланган бўлмаса, унинг руҳига мос қалиғ топиб бўлмайди, натижада гарчанд китоб бошқа тилга кўчирилса-да, у янги китобхонга ўз «тилсимоти»ни очмайди. Шу тарикғ, таржима қилишдан кузатилган мақсад рўёбга чиқмайди.

УТурли ёзувчилар услубининг бир-биридан фарқланиши, ҳар, бир ёзувчи бошқаларникидан ажралиб турадиган ўз индивидуал услубига эғалиги, бир ёзувчининг ижодида турли услуб йўналишлари намоён-бўлиши, улар ўзларининг ҳар хил асарларини: бир-биридан хийла жиддий фарқ қиладиган услубда ёзиши ва аксинча, бир асарнинг ўзида турли услуб жиолари чирмашиб кетиши — буларнинг барчаси таржимондан асл нусхага мос услуб қалити топишни талаб этади. Таржимада мувофиқ: услуб қалитини топиш асарнинг ёзилиш стили билан ғояси ҳамда муаллиф дунёқараши ўртасидаги боғланишни тўғрқ белгилаш, маром, оҳанг, синтактик тарз ва образлар силсиласига ҳос ҳусусиятларни тўғри тайин қила билишга боғлиқ. Биро» асарни таржима қилишда мақбул услуб қалити топилмас экан,

¹ А. Белний. Поэзия слова. Изд-во «Эпоха», Петербург, 1922, с. 12—13¹

таржима асл нусахага эквивалентлик ҳолатида бўла олмайди.

Халқларнинг турли табиий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий шароитларда яшашлари натижасида уларнинг онги, дунёқараши ва ахлоқида турли специфик тушунчалар, норма ва принциплар қарор топадики, буларнинг ҳаммаси тилда ҳам акс этади. Масалан, тропик иқлим шароитида яшовчи халқлар қор нималигини тасаввур қила олмас эканлар, уларнинг тилида «кордай оппок» деган киёс ҳам йўқлиги ўз-ўзидан равшан. Аввало, табиий ҳодиса сифатида қор нималигини билмаганларидан кейин, уларнинг тилларида бу ҳодисани ифода этувчи махсус сўз («қор») ҳам йўқ, албатта.

Шарқда гулни куйламаган, гул мавзуида ғазал ёзмаган, гул ишида куймаган шоир йўқ. Ғазалиётда гулнинг танаси-ю барги, ғунчаси-ю ниҳоли, қисқаси, гул ва гулга тааллуқли бўлган жамики нарса ғоят ғўзал услубда таъриф қилинган, гулга нисбат берилган, унинг воситасида ҳар хил шеърӣ санъатлар яратилган ва ҳоказо.

Халқларнинг не тахлит иқтисодий, ижтимоий-сиёсий шароитда яшаётганлиги, тарихий-этнографик тақомили, маданиятининг қапдай анъаналар асосида ривожланганлиги — булар барчаси таржимада жуда катта роль ўйнайди¹. Юқорида қайд қилинган омиллар жихатидан бир-бирига яқин халқлар тилларидан таржима қилишда хийлагина ўнғайлик туғилади. Аксинча, муштарак адабий анъаналарга эга бўлмаган халқларнинг тилларидан ўзаро таржима қилганда жиддий душворликлар сезилади. Бу ўринда «яқинлик» ёки «узоклик»ни фақат *масофа* маъносидигина тушунмаслик керак. Халқларнинг макони узок бўлгани билан, улар ўртасида адабий-тарихий яқинлик, муштараклик сезилиши ва, аксинча, яқин масофада яшаганлари ва ҳатто генетик томондан қардош тилларда сўзлашганлари билан ҳам, улар ўртасида тарихан таркиб топган муштарак адабий жараён мавжуд бўлмаса, бу таржимада муайян қийинчиликлар туғилишига сабаб бўлади.

Табиийки, гул асосига қурилган классик шарқ ғазалиётини ўз шароити хусусиятларига кўра она табиатнинг инсонга инъом этган бу эстетик неъматидан маҳрум бўлган, абадий музликлар шарёитида яшаётган халқларнинг тилларига таржима қилиш кўп маҳол. Айнн вақтда уларнинг луғатида қор ва музликларнинг турли-туман хоссалари, турлари, белгилари, сифатларини акс эттирувчи ҳамда ўз хўжалик ва турмуш шароитлари тақозоси билан акс этган минглаб сўзларни иссиқ иқлим шароитларида кун кечиравётган халқларнинг тилларига ўгириш ҳам осон эмас. Бу, албатта, бир-биридан катъий фарқ қилувчи, эҳтимол

¹ Қаранг: М. Каратаев. Перевод «Тихого Дона» на казахский язык и некоторые вопросы художественного перевода. Сб. «Материалы регионального совещания по переводу литературн с русского на языки народов Средней Азии, Қазақстана и Азербайджана». Алма-Ата, 1960, с. 109—110.

истисноли холдир. Лекин бир-бирига якин, кардош, жондош бўлган ўзбеклар билан қирғизларнинг тилларини олиб кўрайлик.

Қирғизча-русча луғатда «гул» сўзининг икки маъноси берилган, холос: 1) ўсимлик; 2) касаллик — чечак (КОС, 178). Қирғиз тилида ўзбек ва тожик классик адабиёти намуналари асосида яратилган, уларнинг мавжуд "луғатларида ўз аксини топган гул сўзининг юзлаб таърифу тавсифларини ифодалаш анча қийин эканлиги табиий. Негаки, қирғизлар туркий қавмлар орасида энг қадимги халқлардан бири бўлишига қарамай, ўз ёзма адабиёти намуналарини фақат Октябрь революциясидан кейингина яратганлар. Шундай бўлгандан кейин Низомий, Лутфий, Навоий, Жомий, Фирдавсий, Фузулий каби буюк мутафаккирлар, адабиёт даҳоларининг классик асарларини, инжу ғазалларини бу тилга таржима қилишда маълум табиий қийинчиликлар туғилиши ўз-ўзидан равшан.

Юкорида айтилган мулоҳазалардан номатлуб хулоса чиқариш ярамайди: бу асло бир тилни иккинчисидан устун қўйишга уриниш эмас, балки ҳар бир тилнинг луғат бойлигидаги барча аспектлар барабар, бир меъёрга ривожланган бўлмайди ва бу ҳол, айниқса, таржима жараёнида ўнғайсизликни келтириб чиқаради, деган маънони англатади, холос.

Маълумки, проф. А. К. Боровков таҳририда нашр қилинган ўзбекча-русча луғат (1959) қирқ мингта сўзни қамраган. Проф. К. К- Юдахин тузган қирғизча-русча луғат ҳам (1965) худди шунча сўзни ўз ичига олади. Бошқача айтганда, бу ажойиб манбаларнинг ҳар иккаласи ҳам талқин этилган б и р х и л м и қ-дордаги сўзларни жамлаган*. Бу икки луғатни бир-бири билан қоғиштириш шундан далолат берадики, ҳар иккала тил учун муштарак бўлган умумтуркий ёки бошқа тиллардан қирган «хорижий» сўзлар ҳам миқдор, ҳам сифат, ҳам қўлам жиҳатдан жиддий фарқ қилади. Бундай **умумий** сўзларнинг лексик, семантик, стилистик, идиоматик маъноларида, грамматик структураси ва орфоэпиясида бир талай тафовутлар кўзга ташланади. Бу эса, қисман, ҳар икки халқнинг ўзига хос табиий шароити, тарихий такомил жараёни билан белгиланади. Чунки халқ ҳаётини ўраб турган табиий муҳит, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий шароит хусусиятларининг ҳаммаси унинг тилида ўз аксини топади.

Азалдан дехқончилик билан тирикчилик қилиб келган ўзбекларнинг тилида кишлоқ хўжалигига алоқадор барча соҳалар: пахтачилик, ипанчилик, боғдорчилик, полизчиликка оид сўз ва

* Албатта, бундан: ўзбек ёки қирғиз тилининг бутун луғат бойлиги қирқ мингта сўздан иборат экан, деб тушуниш соддадиллик бўлар эди. Бу ҳар иккала тилнинг луғат бойлиги ҳам, шубҳасиз, юкоридаги луғатлар ичига қирган сўзлардан ҳам миқдор эътибори билан, ҳам сифат жиҳатдан бекиес бой. Гап шундаки, мазкур ҳар иккала луғат ҳам қирқ мингта сўзга мўлжаллаб тузилган, холос.— F. C.

таржима асл нусхага эквивалентлик ҳолатида бўла олмайди.

Халқларнинг турли табиий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий шароитларда яшашлари натижасида уларнинг онги, дунёқараши ва ахлоқида турли специфик тушунчалар, норма ва принциплар қарор топадики, буларнинг ҳаммаси тилда ҳам акс этади. Масалан, тропик иқлим шароитида яшовчи халқлар қор нималигини тасаввур қила олмас эканлар, уларнинг тилида «қордай оппоқ» деган қиёс ҳам йўқлиги ўз-ўзидан равшан. Аввало, табиий ҳодиса сифатида қор нималигини билмаганларидан кейин, уларнинг тилларида бу ҳодисани ифода этувчи махсус сўз («қор») ҳам йўқ, албатта.

Шарқда гулни куйламаган, гул мавзуида ғазал ёзмаган, гул ишида куймаган шоир йўқ. Ғазалиётда гулнинг танаси-ю барги, ғунчаси-ю ниҳоли, қисқаси, гул ва гулга тааллуқли бўлган жамики нарсa ғоят ғўзал услубда таъриф қилинган, гулга нисбат берилган, унинг воситасида ҳар хил шеърӣй санъатлар яратилган ва ҳоказо.

Халқларнинг не тахлит иқтисодий, ижтимоий-сиёсий шароитда яшаётганлиги, тарихий-этнографик тақомили, маданиятининг қапдай анъаналар асосида ривожланганлиги — булар барчаси таржимада жуда катта роль ўйнайди¹. Юқорида қайд қилинган омиллар жиҳатидан бир-бирига яқин халқлар тилларидан таржима қилишда хийлагина ўнғайлик туғилади. Аксинча, муштарак адабий анъаналарга эга бўлмаган халқларнинг тилларидан ўзаро таржима қилганда жиддий душворликлар сезилади. Бу ўринда «яқинлик» ёки «узоклик»ни фақат *масофа* маъносидагина тушунмаслик керак. Халқларнинг макони узок бўлгани билан, улар ўртасида адабий-тарихий яқинлик, муштараклик сезилиши ва, аксинча, яқин масофада яшаганлари ва ҳатто генетик томондан қардош тилларда сўзлашганлари билан ҳам, улар ўртасида тарихан таркиб топган муштарак адабий жараён мавжуд бўлмаса, бу таржимада муайян қийинчиликлар туғилишига сабаб бўлади.

Табиӣйки, гул асосига қурилган классик шарқ ғазалиётини ўз шароити хусусиятларига кўра она табиатнинг иксонга инъом этган бу эстетик неъматидан маҳрум бўлган, абадий музликлар шарёитида яшаётган халқларнинг тилларига таржима қилиш кўп маҳол. Айнн вақтда уларнинг луғатида қор ва музликларнинг турли-туман хоссалари, турлари, белгилари, сифатларини акс эттирувчи ҳамда ўз хўжалик ва турмуш шароитлари тақозоси билан акс этган минглаб сўзларни иссиқ иқлим шароитларида қун кечираётган халқларнинг тилларига ўгириш ҳам осон эмас. Бу, албатта, бир-биридан қатъӣй фарқ қилувчи, эҳтимол

¹ Каранг: М. Каратаев. Перевод «Тихого Дона» на казахский язык и некоторые вопросы художественного перевода. Сб. «Материалы регионального совещания по переводу литературы с русского на языки народов Средней Азии, Казахстана и Азербайджана». Алма-Ата, 1960, с. 109—110.

истисноли холдир. Лекин бир-бирига якин, кардош, жондош бўлган ўзбеклар билан қирғизларнинг тилларини олиб кўрайлик.

Қирғизча-русча луғатда «гул» сўзининг икки маъноси берилган, холос: 1) ўсимлик; 2) касаллик — чечак (КОС, 178). Қирғиз тилида ўзбек ва тожик классик адабиёти намуналари асосида яратилган, уларнинг мавжуд луғатларида ўз аксини топган гул сўзининг юзлаб таъриф у тавсифларини ифодалаш анча қийин эканлиги табиий. Негаки, қирғизлар туркий қавмлар орасида энг қадимги халқлардан бири бўлишига қарамай, ўз ёзма адабиёти намуналарини фақат Октябрь революциясидан кейингина яратганлар. Шундай бўлгандан кейин Низомий, Лутфий, Навоий, Жомий, Фирдавсий, Ғузулий каби буюк мутафаккирлар, адабиёт даҳоларининг классик асарларини, инжу ғазалларини бу тилга таржима қилишда маълум табиий қийинчиликлар туғилиши ўз-ўзидан равшан.

Юкорида айтилган мулоҳазалардан номатлуб хулоса чиқариш ярамайди: бу асло бир тилни иккинчисидан устун қўйишга уриниш эмас, балки ҳар бир тилнинг луғат бойлигидаги барча аспектлар барабар, бир меъёрда ривожланган бўлмади ва бу ҳол, айниқса, таржима жараёнида ўнғайсизликни келтириб чиқаради, деган маънони англатади, холос.

Маълумки, проф. А. К. Боровков таҳририда нашр қилинган ўзбекча-русча луғат (1959) қирқ мингта сўзни қамраган. Проф. К. К- Юдахин тузган қирғизча-русча луғат ҳам (1965) худди шунча сўзни ўз ичига олади. Бошқача айтганда, бу ажойиб манбаларнинг ҳар иккаласи ҳам талқин этилган б и р х и л м и қ д о р да ги сўзларни жамлаган*. Бу икки луғатни бир-бири билан қоғиштириш шундан далолат берадики, ҳар иккала тил учун муштарак бўлган умумтуркий ёки бошқа тиллардан қирган «хорижий» сўзлар ҳам миқдор, ҳам сифат, ҳам кўлам жиҳатдан жиддий фарқ қилади. Бундай **умумий** сўзларнинг лексик, семантик, стилистик, идиоматик маъноларида, грамматик структураси ва орфоэпиясида бир талай тафовутлар кўзга ташланади. Бу эса, қисман, ҳар икки халқнинг ўзига хос табиий шароити, тарихий тақомил жараёни билан белгиланади. Чунки халқ ҳаётини ўраб турган табиий муҳит, пкτισодий, ижтимоий-сиёсий шароит хусусиятларининг ҳаммаси унинг тилида ўз аксини топади.

Азалдан дехқончилик билан тирикчилик қилиб келган ўзбекларнинг тилида қишлоқ ҳўжалигига алоқадор барча соҳалар: пахтачилик, ипанчилик, боғдорчилик, полизчиликка оид сўз ва

* Албатта, бундан: ўзбек ёки қирғиз тилининг бутун луғат бойлиги қирқ мингта сўздан иборат экан, деб тушуниш соддадиллик бўлар эди. Бу ҳар иккала тилнинг луғат бойлиги ҳам, шубҳасиз, юкоридаги луғатлар ичига қирган сўзлардан ҳам миқдор эътибори билан, ҳам сифат жиҳатдан бекиес бой. Гап шундаки, мазкур ҳар иккала луғат ҳам қирқ мингта сўзга мўлжаллаб тузилган, холос.— Ғ. С.

Терминлар кўп бўлиши табиий. Азалдан чорвадор халқ бўлган -^киргизларда эса чорвачилик билан боғлиқ тушунчалар, сўзлар, истилохлар мўл-кўл бўлиши ҳам турган гап. Дарҳақиқат, ўзбекча-русча луғатда нихояти 4 сатрда й и л қ и сўзининг икки маъноси ҳамда яна 6 сатрда й и л қ и ч и, й и л қ и ч и л и к сўзлари келтирилади, холос (УРЛ, 192). Қирғизча-русча луғатда эса «жнлкн», «жнлкилуу», «жилкнчн», «жилкнчнлнк» сўзларига 39 сатр — қарийб тўрт барабар кўп ўрин берилган. Гап фақат х.ажмдагина эмас. Қирғиз тилида «жнлкн», ўзбек тилидаги шу лексик бирликка қараганда анча маънодор¹. Чунончи, ўзбекча-русча луғатда *йилқи* ва *йилқичи* сўзларининг биронта ҳам кўчма маъноси акс этмаган. Қирғиз тилида эса бу сўзлар асосий луғавий маъноларидан ташқари, мақол, матал ва идиомалар таркибида ҳам келади.

Ўзбекча-русча луғатда *байтал* сўзига «урғочи от» маъносида 13 белги берилган, холос. Қирғизча-русча луғатда эса 1.100 белги ажратилган ва бу хайвоннинг халқ тилида юритиладиган асосий тур номлари ва сифатлари мукаммал берилишидан ташқари, *байтал* сўзи асосида яратилган учта матал ҳам келтирилади.

Ўзбек тилида маълум ахлоқ-одоб тақозоси билан кўпол, дағал деб қаралиб, ғайри нормал ҳисобланган аллақанча сўзлар қирғизларнинг луғатида росмана берилаверади. Демак, қирғизнинг тилида, қирғиз нуктаи назаридан бундай сўзлар одатдаги калом, нормал лисоний ҳодиса ҳисобланаверади. (Бу ҳолни проф. К. К. Юдахин луғат мукаддимасида ҳам таъкидлаб ўтган.)

Турли миллат вакилларига хос психофизиологик хусусиятлар бирлиги мавжудлиги ҳеч кимга сир эмас. Агар кишиларга хос қардошлик аломатларини топиб бўлмаганда, «башарият» деган тушунчанинг ўзи ҳам бўлмас эди, дейди Георгий Ломидзе². Шу билан бирга, ҳар бир халқ ўзига хос тарихий, ижтимоий, табиий ва бошқа шароитларда яшайди ва тараққий этади. Умумий хусусиятлар деган нарсa ҳар сафар ўзининг такрорланмас киёфасида, ҳам умумий ва ҳам, айни вақтда, конкрет хусусиятлар сифатида намоён бўлади. Ҳамма учун онг ва психикавий ягона стереотип бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир халқнинг миллий ўзига хослигини тушуниш учун умумий нарсанинг конкрет воқе бўлишинигина эмас, балки худди шу халқнинг ўз тажрибасидан келиб чиққан конкрет такрорланмас нарсани аниқлаш керак.

Р. Чхеидзенинг «Солдат отаси» кинофильмидаги Георгий Махарашвили образини олайлик. Махарашвили — қахетиялик уста сохибкор боғбон. Махарашвилининг ота-боболари асрлар бўйи ток парвариш қилган, уни ардоқлаган. **Ток** новдаси

¹ Мутахассисларнинг шаҳодат беришича, худди шундай ҳол қозоқ тилида ҳам кузатилади. (Академик Мухаммаджон Қоратоевнинг бундан олдин қайд этилган доклади (мақоласи)га қаралсин, 110—112- бетлар.)

² Георгий Ломидзе. Интернациональннй пафос советской литературы, 1970, с. 123.

кахетиялик грузин дехқоннинг тарихий тирикчилик асоси, яшаш умиди тимсоли. Ток эътибор, парвариш, эҳтиёткорлик талаб қилувчи, нозик, инжиқ ўсимлик. Совет солдати Махарашвили фашизм Германияси территориясида иттифоко тоқзорга дуч келиб қоларкан, бу душман ерида ўсаётганлигини унутди. Махарашвили уни ўз ҳолига ташлаб қўйилган химоясиз болани эркалаётгандай ардоқлайди, силаб-сийпайди, тоққа муҳаббат ва ачиниш тўла нозик, дилни китикловчи аллақандай сеҳрли грузинча сўзларни айтади. У тоқни ўз танкининг занжирлари билан янчиб ўтмоқчи бўлган жангчига пўписа қила кетади, оқибат шапалоқ туширади. Махарашвили учун тоқ интиқом олишдан кўра, қаров, парвариш, химояга мухтож бўлган жонли нарса. Кекса грузиннинг бу алфози, ҳаракатида ўзи мансуб бўлган халқ тажрибаси, қиёфаси, тасаввури, малакаси шундоқкина ўз аксини топган. Георгий Ломидзенинг фикрича, чиндан ҳам, масалан, ёқут, қозоқ ёки белорусда тоқ новдаси бундай китикловчи кечинмаларни, бу тариқа ҳиссий энергия портлашини кўзгамаган бўлар эди. Инсоний ҳаяжонларнинг бу соҳасини улар эгаллай олмагани сабабидан эмас. Инсон маълум муҳитда, маълум ҳаётий шароитларда яшайди, бу унинг психикасида, барча ҳаётий, ахлоқий малакалари ва тасаввурлари комплексида ўз изини қолдиради.

Ҳар бир миллатга ҳос ана шундай нозик психик симптомлар санъат асарида жуда зийраклик билан илғаб олинади, адиб улардан ўзи тасвирлаётган воқеанинг тўб социал моҳиятини ифодалашда, тип яравдшда, ёрқин индивидуал характер барпо этишда усталик билан фойдаланади. Бу сингари майда-чуйдаларни таржимон эътиборсиз қолдириши мумкин эмас.

Турли халқларнинг маданий ҳаётида тарихан қарор топган адабий-услубий муштараклик мавжудлиги ўзаро таржимачилик ишида ўнғайлик туғдириши табиий ҳолдир.

Саъдий Шерозийнинг «Каримо» достони таржимасида (1913) Сироҷиддин Шавкат Сидқий Хондайликий мана бу байтни ўғирмасдан, ўзбекчалаштирмасдан айнан қолдирган:

Хушо оташи шавқи арбоби ишқ,
Хушо лаззати дарди асхоби ишқ¹.

Ҳозир ҳам ўзбек классик адабиёти асарларини тожик тилига ўгиришда ана шундай имконият мавжуд. Чунки қадимги ўзбек адабиёти намуналари тилида форсий ҳамда тожикча луғат ва таркиблар сероблиги, вазн муштараклиги таржимонларга жуда қўл келади. Айтайлик, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги:

Суманбарлар барн зебоу нозук,
Хунарварлар бағоят чусту чобук

¹ Раҳимо таржимаи Каримо. Тошкент, 1913, 15- бет.

байтини Муҳиддин Аминзода

Суманбархо хама зебову нозук,
Хунарвархо бағоят чусту чобук¹

тарзида ўғирган экан, икки кўплик қўшимчаси ва *бари* олмошининг *ҳамма* синоними билан алмаштирилганини ҳисобга олинмаса, матн қарийб ўша-ўша. Бироқ шуниси қизиқки, акс ҳолда, яъни форс-тожик адабиёти асарларининг ўзбек тилига таржимасида ҳозирги вақтда бундай қулайликлар мавжуд эмас. Бошқача айтганда, ўзбек таржимонлари асл нусхадаги деярли барча сўзларни ўғиришга мажбур. Бунинг устига *вазнмӯамоси* ҳам қўндаланг бўлади: ўзбек совет шеърятининг асосий вазни бармоқ бўлиб қолган, ҳозирги тожик адабиётига нисбатан¹ аруз тажрибасининг мавқеи хийла бўшашган.

Шарқ классик адабиёти асарлари таржимасида тиллар орасидаги луғавий муштараклик ёки тафовут қофия санъатини қайта яратишда ҳам ўз ифодасини топади. Масалан, «Фарҳод ва Ширин»да Аминзода байт таржимасида гоҳо қофияларни айнан сақлаб қолади. Л. М. Пеньковский эса, турган гап, таржима йўлини ихтиёр этишдан бошқа чораси қолмайди. Бу тиллар орасидаги фарқдан келиб чиқади.

Бу бўлғай дарду ишқ ойини, ваҳ-вах,
Вафоу меҳр шарти, оллаҳ-оллаҳ?!²

Магар оини ишқ ин аст ваҳ-вах,
Вафоу меҳро шарт оллаҳ-оллаҳ!³

Лабидан жон томиб бисёр-бисёр,
Сўзидан шахд окиб харвор-харвор (196). .

Чакад жон аз лабаш бисёр-бисёр,
Равон шахд аз гапаш хирвор-хирвор (103).

Октябрь инқилобидан олдин Умар Хайём ижодидан бир гуруҳ форсийдонлар, форсий ашъор муҳлислагина хабардор эдилар, ҳолос. Рубоий, ғазал сингари кичик шеърӣ асарларни ўзбек тилига ўғириш унчалик расм эмас эди. Назмни бошқа тилда бериб бўлмайди, унинг фақат аслидан лаззат топиш мумкин, таржимада рубоӣ чикмайди — оҳанг тароватига путур етади, деб. ўйлайдиган шинавандалар ҳам йўқ эмас эди. Ғафур Ғулом, Хуршид, Чустий, Шоислом Шомухаммедов ва бошқа ўзбек совет шоирларининг шарқ классик адабиёти ҳазинасидан қилган завқбахш таржималари бундай тезисни рад этди.

Абулкосим Фирдавсий — маснавийда, Саъдий Шерозӣ — ҳикоятда, Ҳофиз Шерозӣ — ғазалиётда, Умар Хайём — рубоӣда машҳур бўлди. Унинг рубоӣйлари табиатшунос олим кўзлари билан кузатилган дунё фалсафасининг шеърӣ ифодасидир.

¹Алишер Навоӣ. Фарҳод ва Ширин. Сталинобод, 1958, сах. 19.

²Алишер Навоӣ. Фарҳод ва Ширин. Асарлар. Ун беш томлик, 7-жид. Тошкент, 1964, 258- бет.

³Алишер Навоӣ. Фарҳод ва Ширин. Сталинобод, 1958, сах. 150.

Ҳикмат, фалсафа — унинг мағизи. Бунини яхши пайкаган Шоиш»
лом Шомухаммедов аввало шу мазмунни ўзбекча мисраларда
ёрқинроқ, тўлароқ акс эттиришга куч сарфлайди. Чунки бадиий
фалсафий асарлар, жумладан, Хайём рубоийларини тилимизга
ўтказганда асосий эътиборни унинг мағизини — маъносини ўқув-
чига тўғри етказиш муҳим.

Эътироз жоиз: ахир, мазмунни шаклдан ажратиб бўладими,
хусусан шеърини асарда мазмунни бериб, шаклни эътибордан
четда қолдирилса қандай бўларкин? Бундай қилинса, шеърнинг
бадиий-эстетик таъсири, ижодкорнинг санъати йўқолади-ку.

Тўғри, таржимада фалсафий маънони сақлашга интилган
ҳолда шеърнинг шаклини акс эттириш шарт эмас, деб бўлмайди.
Бунда гап шеърини таржима хусусиятлари устида борапти.
Шеърни таржима қилганда ижодкор таржимоннинг асл нусхага
эркин ёндошиши муддаога олиб келиши, у асарни қайта тиклар-
кан, ниманидир қурбон бериши зарур эканлиги моҳир сўз уста-
лари тажрибасида амалда исботланган. Таржима қурбонсиз-
бўлмайди. Кимки асарни айнан ўзидай, соф ҳолда қўришни
истаса, унинг аслига мурожаат қилсин (Лев Гинзбург).

Таржиманинг асл нусхага нисбатан аниқлигини белгилловчи
универсал критерий, ҳамма ҳолларга барабар мувофиқ келадиган
мезон йўқ ва бўлгани мумкин эмас. Аниқлик таржима
қилинаётган асар бадиий ижоднинг қайси турига мансуб экан-
лигига, у қайси даврда бунёд этилганига, айти таржимани
яратишдан кузатилган мақсадга қараб ўзгарадиган, нометафизик,
адабий-тарихий, диалектик тушунчадир. Айтайлик, сўз
ўйинини акс эттириш зарурати қўндаланг бўлган ўринда асл
нусха сўзларининг айти ўзини сақлашни талаб қилиб бўлмайди;
юмор, киноя, пичинг, қочирим, муболаға, сажъ ва ҳоказоларни
ҳам оригинал матнига, унинг луғавий материалига маҳкам
ёпишган ҳолда акс эттириш амри маҳол. Халқ қўшиқлари билан,
олайлик, сиёсий публицистика, ғазал билан сочма, эпиграмма билан
рубойи, лирик асар билан эпик дoston, новелла билан
поэма ва ҳоказолар таржимасида бир хил «аниқликка» эришиб
бўлмайди. Чунки асар адабиётнинг қайси жанри, турида
яратилганига қараб, аниқликни ҳар хил талаб қилишга тўғри
келади.

1905 йилда Валерий Брюсов ўзининг «Қолипга солинган
бинафша» мақоласида шеърини таржима усулига ўз муносабатини
билдирган эди. У шеърини асарнинг таркибий унсурлари
сифатида қуйидагиларни қайд этади: тил услуби, образлар,
вазн ЕЭ қофия, сўз ва товуш ўйини. «Таржимада бу элементларнинг
ҳаммасини тўла ва аниқ қайта тиклаш ақл бовар қилмайдиган ишдир.
Одатда, таржимон бу элементларнинг биттасини, жуда деганда иккитасини
(қўпинча образ ва вазнини) беришга ҳаракат қилади, бошқаларини ўзгартиради
(услуб, қофия, сўзнинг товушлари...). Лекин шундай шеърлар борки,
уларда образ эмас, балки, масалан, муайян товушлар (Эдгар
Понинг «The VePz» асари) ёки ҳатто қофия биринчи даражали

аҳамиятга эга (кўпгина ҳазил шеърлар). Таржима қилинаётган асарда ўзинг ҳаммадан муҳим деб билган элементни танлаш таржима усулини белгилайди¹. Шеърин таржима эстетикаси асосида худди ана шу принцип ётади.

Алишер Навоий:

Э нигоро, кўзларингдек кўз қани,
Ийғабон ҳажрингда окди кўз қони.
Телмурибон йўлингга эй, бағри тош,
Интизорингда оқибдир кўз, қани?²

С. Иванов таржимаси:

Никто таких, как у тебя, век не имел очей,
Мир без тебя исполнен слёз, обид и мелочей,
Жестокая, когда в тоске я вылакал глаза,
Любимыш образ пред собою ты имела чей?³

Асл нусхада жами 17 та, такрорланиб келганларидан ташқари, 13 та сўз бор. Таржимада эса бу миқдор 24 га 21 нисбатида ўзгарган. Бошқача айтганда, асл нусхада, Навоий матнида мавжуд бўлмаган аллақанча сўзлар қўшилган. Чунончи, «обида» (гинахонлик), «мелочь» (икир-чикир), «любимыш» (севимли), «образ» (сиймо) ва бошқа кўпнарсаларни таржимонўзидан қўшган. Бундай қараганда, ҳар бир қўшилган нарса бу янги тушунча, янги унсур, янги тафсилот деган сўз. Шунга қарамай, мазкур таржима муаллиф берган асар андазаси, унинг жанри ҳамда ундан кузатилган мақсад нуктаи назаридан бадиий аниқ, пухта, завқбахш таржима дейиш мумкин. Аввало, ҳар бир мисра охиридаги «кўз қани», «кўз қони», «кўз, қани» сўзларига мос равишда «имел очей», «и мелочей», «имела чей» тарзидаги фавқулодда топқирлик билан эришилган бирикмалар кашф этилган. Дарҳақиқат, бу бадиий-ижодий кашфиёт намунаси. Бундан ташқари, таржимон росмана «глаза» (кўз) билан бирга русларда юксак услубда қўлланувчи «очи» (чашм) сўзидан ҳам фойдаланиб, яна сўз ўйини ясаган. Бунда ҳам у **Навоий тажрибасига** таянган. Чунончи, биринчи мисрада (Эй нигоро, кўзларингдек кўз қани) кўз такрорланиб келган. Таржимада ҳам ўша биринчи мисрадаёқ асл нусханинг бу хусусияти ҳисобга олинган: «век не имел очей» бирикмасида «век» сўзи «ҳеч қачон» маъносини беради, айтилиш вақтида бу «веко» (қабоқ) сўзига ҳам оҳангдош («қабоқ — кўз» муносабатига ишора бор).

Турли-туман сўз ўйинлари, аския, қочириқларни беришда таржиманинг асл нусха сўзларига қанчалик номинал тўғри келиш-келмаслиги шарт эмас. Муҳими **сўз ўйинини** тўғри беришдир.

Фалсафий шеърлар таржимасида асосий этибор фикрнинг тўғри акс эттирилишига қаратилмоғи даркор. Бунда китобхонга тушунарли қилиш мақсадида шеърни сийқалаштиришга, соддалаштиришга йўл қўйиб бўлмайди. Романтик поэзияда

¹ В. Брюсов. Избр. соч. в двух томах, т. 2, М., 1955, с. 188—189.

² Навоий. Рубоий ва туюқлар. Тошкент, 1944, 53- бет.

³ Навоий. Стихотворения и поэма. М. — Л., 1965, с. 233.

асардаги образларни тўғри акс этиришга интилиш талаб қилинади. Мутахассисларнинг фикрича, «мутлақ таржима» жуда камдан-кам ҳолларда, ахён-ахёнда яратилади. Одатда эса қурбонсиз, алмаштирмай туриб шеърин таржимани амалга ошириб бўлмайди.

Шеърин таржима меъёрини билган ҳолда қурбон бериш ва ўзгартиришларга йўл қўйишни рад қилмайди, балки шуни тақозо этади. Зотан, қурбонлар ва ўзгартиришларга журъат қилолмаган киши бошқа халқ шеърини билан юзма-юз келолмайди. Шеърин таржима қилишга бел боғлаган ижодкор, энг муҳими, Ҳар бир конкрет ҳолда нимани, қаерда, қандай қурбон бериш ва матнни қайси йўналишда ўзгартириб бўлиши мумкинлигини аниқлаб олиши даркор.

Масала нимани қурбон қилишда. Бунда эса таржима қилинаётган шеърининг хусусиятларини ҳисобга олиб иш қўймоқ лозим. Бинобарин, ҳар бир конкрет шеърининг бош ғоявий-бадий, муסיкий-услубий хоссаси, яъни уни санъат асари сифатида китобхонга манзур қилиб турган бисоти нимадан иборат эканлиги билиб олинади ва таржима давомида ана шу сифатларни сақлаб қолишга ҳаракат қилинади. Юқорида фалсафий шеърларда фикрни, ҳикматни рўёбга чиқариш таржимачи олдида турган муҳим талаблардан бири эканлиги айтиб ўтилди.

! . Гар бода ҳўри ту бо хирадмандон ҳўр,
Ё бо санами лоларуҳи хандон ҳўр.
Бисёр маҳўру рад макун, фош масоз,
Андак ҳўру, гоҳ ҳўру пинхон ҳўр¹.

Тўртликдаги деярли ҳамма сўзлар: *бода, хирадманд, ҳўр, санам, лола, рух* (сор), *хандон, рад, фош, андак, гоҳ, пинхон* қарийб «ўз» сўзларимиз. Бинобарин, бу мисраларни ўгириш ҳам ўнғай, албатта.

Мазмуни:

Гар бода ичсанг, сен хирадманд (доно)лар билан ич,
Ё бир гулрухсор, қувнок санам билан ич.
Қўп ичма, рад қилма, фош бўлма,
Андак ич, гоҳо ич, пинхон ич.

Лекин бундай «ўнғай» таржимадан рубоий эмас, балки шеърин таржима учун асқотадиган «лисоний ашёлар» яратилди, ҳолос. Рубоийнинг Ш. Шомўхаммедов таржимаси билан қиёс қилганда бу яққол кўзга ташланади:

Май ичсанг оқилу доно билан ич, /
Ёки бир гул юзли зебо билан ич.
Оз-оз ич, гоҳ-гоҳ ич ҳам яширин ич,
Эзма, расво бўлма, ҳаё билан ич.

Рубоийнинг юқорида келтирилган сўзма-сўз «жўн» мазмуни ҳам бемалол тушунарли: маъно бор, муддао аниқ, ҳикмат ҳам жойида деса бўлади. Бундан чиқадики, яхши асарнинг ёмон

¹ Умар Хайём. Рубоийлар. Тошкент, 1970, 50- бет.

таржимасида ҳам оригиналдан бирон нарса қолади. Ана шу «бирон нарса»нинг ўзи ҳам кўпинча адиб номининг эл орасида шоён бўлиб кетиши учун кифоя. Бирок ҳамма гап шундаки, шеърый таржимадан кузатиладиган-мақсад бу эмас. Таржима тенг қимматли, тенг сифатли бўлиши лозим. Бинобарин, таржимон ҳам муаллиф билан бўйлаша ва беллаша оладиган «эквивалент ижодкор» бўлмоғи даркор.

Таҳлил қилинаётган рубоийда таржимон қўллаган тадбирнинг сири нимада?

Аввало, *бода — май, хирадманд — оқилу доно, санам — зебо...* сўзлари билан алмаштирилган. Шуниси қизиқки, бу «луғавий айирбошлаш»да таржимон муайян форсча-тожикча калимага унинг ўзбек тили лугатига худди шу тилнинг ўзидан кириб ўзлашиб қолган бўлак маънодош эквивалентларидан фойдаланади (масалан, *зебо* ва *бошқалар*). Иккинчидан, аслида бир хил формал-грамматик шаклда келган таркибни таржимада тўғри маъно таносиби ҳосил қиладиган зид формал-грамматик шаклдаги сўзлар билан алмаштирилган: «бисёр» — кўп, «махўр» — *ичма*; *кўп ичма* дегани; бу «кам-кам ич» деб берилган. Мантиқан тўғри. Учинчидан, охириги икки мисранинг ўрни алмаштирилган. Шу тариқа *доно* ва *зебо* сўзларига *ҳаё* қофия қилиниб, бадий-мантикий хийла мукаммал рубоий барпо этилган.

Юқорида келтирилган кузатишлар шуни кўрсатадики:

1. Икки халқ ўртасида тарихан таркиб топган лисоний-услубий муштараклик мавжуд бўлганида, ҳозирги даврда улар ўртасида классик меросни таржима йўли билан ўзаро айирбошлашда қулайлик туғилади.

2. Юқорида баён қилинган тезисдан бундай ҳолларда (услубан, албатта) таржима муаммоси йўқ экан, деган хулоса келиб чиқмайди.

3. Ўзбек ва тожик тиллари аро таржимага татбиқан айтилса, бундаги муаммолар қуйндагилардан иборат:

а) бу иккала тилда арабий ва форсий луғавий унсурлар ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан фарқ қилади;

б) бундай унсурларнинг архаиклашув жараёни тожик тилига қараганда ўзбек тилида анча жадал ва фаол кечган;

в) бунинг натижасида классик адабиёт намуналарини ўзбек тилидан тожикчага таржима қилишда хийла ўйғайлик сақланиб қолган.

Образни образ билан лари дан бири образлилик экан, бериш, Аънавий-лисоний ва индивидуал-услубий ўхшатиш билан эмас, балки образни-образ билд бериш таржимон олдида қўндаланг бўладиган муаммо ҳисобланади. Муайян образга тимсол бўладиган объект эса халқнинг моддий турмуш тарзига, ҳўжалигига хос нарсалардан, тушунчалардан олинади. Ўзбекларда ва русларда бўри (волк) ваҳшийлик тимсоли, қўй (овечка) маъсумлик, ожизлик тимсоли деб тушунилар экан, қўй терисини

92

ёпинган бўри (волк в овечьей шкуре) «доғули», «фирибгар», «муттахам» маъноларида фразеологизм сифатида бир-бирига тўла эквивалент бўла олади.

Леся Украинанинг «Қарама сен ойга баҳорда» романсида ўқиймиз:

Қарама сен ойга баҳорда,
Қарама қайинга дубора.
Қайғули шохлари чайкалар беҳол,
Ғамгин ўтмиш билан нафас олиб лол
Ғамгинлик уфурар бечора.

Шеърнинг умумий рухидан, оҳангидан хазин бир маъюслик, умидсизлик кайфияти сезилиб турибди. Лекин иккинчи мисра тушунарли эмас. Нега шоира «Қарама қайинга дубора» деяпти?

Не любуйся на месяц весною.
Не любуйся берёзой плакучей,
Сердце грустью она переполнит
И о прошлом тяжёлом напомним,
О печали напомним горячей.

Мисралардаги *переполнить, прошлое, печаль, напомним* сўзлари иккинчи мисрадаги *плакучесть (плакучая берёза)* сўзи билан оҳангдошликка киришиб, ғусса кайфиятини янада чуқурлаштирган. Бунга тўғри эътибор қилган таржимон Зулфия *карамоқ, қайғу, қайин* сўзларини ҳамоҳанг келтириш билан «сарнинг мусикасини (ҳазинликни) акс эттиришга интилган. Лекин шу орада «йиғлоки қайин» образи барҳам топган. «Берёза қайин дарахти, оқ терак» (РУЛ, I жилд, 97). Лекин «**плакучая** берёза — шохлари пастга осилиб ўсадиган қайин» (IV жилд, 122). Демак, гап умуман қайинда эмас, балки «шохлари пастга қараб ўсадиган» (!) қайинда.

Бинобарин, *плакучая берёза* шунчаки дарахт нави ёки оддий сўз эмас, балки образдир. Шоира *плакучая берёза* («йиғлоки қайин») образида ҳам уларнинг дўстлашувига сабабчи бўлган нарсани эслатмоқчи, ҳам унинг қиёфасини етим қолган севгилисига ўхшатмоқчи. Бу ўринда ўзбекча таржимада *мажнунтол*-образини қўллаш мақсадга анча яқин келган бўлар эди.

Ҳар бир асарни таржима қилишга ё бўлмаса ўгирилган китоб таҳлилига киришишдан олдин шу ижод намунасини яратган санъаткорнинг ўзига хос услуби, диди, образлар олами, қисқаси, унинг «қуёши не тахлит порлаши»ни билмоқ керак. Бундан ташқари, таржимоннинг ҳам қалб тепиши авторникига ҳамоҳангми ёки улар ижодкор сифатида бошқа-бошқа кишиларми — буни аниқлаш жуда муҳим. Хадеганда ўзини намоён этавермайдиган ана шу ички семантик, услубий ходисаларни, ижод сирларини билиб олган ижодкоргина таржимани «чиқара» олади. Зотан, ёзувчининг шахсини чуқур билмай туриб таржимондан нимани талаб қилиб бўлади? Сўзними? Жумланими? Гапними? Йўқ, дафъатан барча шу сингари компонентлардан **ибора**т «лисоний материал» орқали ифода этилган санъат, услуб, мусика, оҳанг, куйни, хуллас, муаллифнинг такрорланмас ово-

зи, ўзига хос қалам тебратиш йўсини, қалб кўрини бера билиш бадий таржима санъати олдида турган бош масала деб қаралмоғи лозим, негаки, бу асл нуханинг сўзлар тизмасини бошқа тилга кўчиришга қараганда бекиёс мураккабдир. Бу иш ҳар қандай алаҳкашнинг ҳам қўлидан келавермайди ва буни ҳар қандай тадқиқотчи ҳам тушунавермайди¹.

Ёруғлик ва қоронғулик. Куёш ва зулмат. Табиатнинг «ҳамма учун» бир хил ҳодисаси. Аммо бу «бир хил» ҳодиса бир ёзувчи, айтилик, Ойбекнинг икки асари — «Қутлуг қон» ва «Навоий» романларида икки хил тасвирланади.

Қолаверса, Ойбекнинг барча асарларида ҳам, таъбир жоиз бўлса, куёш бирдай нур сочмайди, ҳаво бирдай иситмайди, сув бирдай оқмайди, шамол бирдай эсмайди, япроқ бирдай шивирламайди... Унда айни бир табиат, борлик, моддий дунё ҳар хил товланади, турли вазифаларни бажаради.

«Хиротда баҳор... Ҳар икки ёғида аксари бир қабатли, эски, янги, кўримли, кўримсиз паҳса деворли уйлар орасида болохонали, ранго-ранг, гулдор нақшлар билан безалган иморатлар, қаторлашган тоза кўчаларда, одамлар гўж қайнаган майдонларда, зумрад яшилга кўмилган боғларда, майдонларда, хиёкўиарда куёш тошқини...»². Бу тасвир китобхоннинг идроки, кайфияти, тасаввури «антенна»ларини маълум бир муҳитга қараб йўналтиради, айни вақтда уни бўлажак воқеаларга «тайёр» лайди, ўқувчида оддий сўзлар билан англатиб бўлмайдиган нечукдир таъсирчан ички туйғу пайдо қилади.

«Вокруг расстилается весенний Герат. Чистые улицы, дома, старне и новне, красивне и невзрачнне, большей частью одноэтажнне, изредка двухэтажнне, украшеннне разноцветной узорной росписью; площади, полнне народа, садн, покритне изумрудной зеленью — всё залито солнцем...»³. Таржимоннинг ҳам меҳнатига тан бериш керак. Шундай бўлса-да, бирмунча қискартириб ўғирилган бу тасвирда, негадир, куёш у қадар «тошқин» эмас, давр нафаси сезилмайди, манзара бир қадар замонaviйлаштирилган.

Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романидаги мана бу парчада гўзаллик одатдагидан ташқари индивидуал ўхшатиш билан қиёс қилинади — булутга нисбат берилади: «Гўзаллик ҳам бамисоли осмондаги булут парчасидай гап: гоҳ сутдай оппоқ, гоҳ пушти, заррин тусга кириб, гоҳ садафдек товланиб дилларга завқ бағишлайди, кўриб кўзинг тўймайди. Назокатхон ҳам бутун бир хил дўппи кийиб келса, эртасига бошқасини кийар, индинига гулдор дуррасини танғиб келади»⁴.

Таржимон Ю. Карасев бу тиниқ манзарани, автор талқини-

¹ Совет даврида ўзбек ёзувчилари асарларининг рус тилига таржималари тарихидан тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: Г. Гафурова. Развитие перевода в Узбекистане. Ташкент, Изд-во «Фан», 1973.

² Ойбек. Навоий. Роман. Тошкент, 1944, 16-бет.

³ Айбек. Сочинения, т. II, Навои, с. 13 (М. Салье таржимаси).

⁴ Ш. Рашидов. Бўрондан кучли. Тошкент, 1961, 175-бет.

дан четга чикмаган холда, дуруст бера олган: «Красота как об-
лако, она радуется глаз оттого, что неустанно меняет окраску!''
то оно снежно-белое, то розовое, то золотитГ ч „^{ок} Р а с к У —
перламутр^ое. Так и На^закатхон^днТГа в^ёсТрГтубе-
теике, расшитой причудливыми узорами, а завтра в чайной «ус-
ти»^а через день в легкой косышке самой весёлой 3 ц в е т 3

Аммо таржимада айрим деталлар барибир Ўтгшишт
Масалан, асл нухада оклик рамзи-ч_г тапжия^Р Д*
(сутдай оппо_к-снежно-белое)^р Ру_с к и т о ^ о н и У а ^ ф ^
нинг сутга эмас, корга нисбат бе^лиши «табиатан»^{тм} ^ л £
рок^Умуман, дилни китикловчГ лирик туйГГберилган^Фака;
бир уриндагина таржимонга эътироз билдириш мумкин асл нус^
хад_{а<} муаллиф «гузаллик ҳам бамисоли осмондаги булут мрча-
сидаи гап» деса (таъкид бизники-Ғ. С), тарж^он булутни
«парчалаб» ўтирмай, яхлит олиб кўя қолган-Трасота ^как
облако». Бироқ бу икки киёс бир-бирига эквивалент^р эмас бал-
ки бошқа-бошқа нарса. «Гўзаллик ҳам булутдай гап» деб бўл-
маиди. Чунки осмонни булут қоплаб ётга/ида у то^анмайди
қуеш нурлари унинг бағрини ёриб ўтолмайди! ^БулуГпарчаси'
эса, чи_индан ҳам, гузал: мусаффо, енгил, хар^катдГ бўлади
Шундагина у қуеш едусида ранг-баранг товланади^о У_{лади} -

Бадиий асар хар хил услубда, турлича маромда ёзилган бў-
лиши мумкин. Бунда кўп нарса китобда тасвирланаётган давр
танланган мавзу, воқеаларнинг характериға боғлиқ Агао
таржима қилиш учун танланган асарнинг бундай белгилари
аниқланган булмаса, унинг руҳига мос қалит топиб бўлмайди
натиждада гарчанд китоб бошқа тилга кўчирилса да, у янги ки-
тобхонга уз «тилсимои»ни очмайди. Шу тариқа таржима қи-
лишдан қузатилган мақсад рўёбга чиқмади,

Услуб қалити топилмаган экан, айнибир асарни энг истеъ-
додли ижодкор таржима қилган билан ҳам, чинакам санъат
асари бунёд этилмай қолаверади. Бундай таржима қа?орд"
бор, аммо амалда ишқдеган суз. Бироқ икки ижодкор: ёзувчи
билан таржим-он бир-бирларини тушунган тақдирда эса гўё
муъжиза руи беради-юксак сўз санъати намунаси туғилади

Турли адабий жанрларда У_{лисонни} ^ У ч ч^{диий асар хзм би?} хил
услубнинг ўзига хослиги материалдан ясалади. Лекин
сабаблари шунга қарамай, бадиий адабиётнинг лу-
х * ^* ғавий-услубий воситалари бир хил эмас
Таъбир жоиз бўлса, хар бир адабий жанрда ёки адабий турда
барпо этилган асарнинг луғати ўзига хо? жихатларга эгадар
Аввало, бунда «майдон», «сатх» ҳам муайян роль ўйнайди Дав-
ч_м с^Г^{Колхоз ми^ёсида ишлаб} ^иқариш аҳамиятига эга бўл-
ган минглаб гектар ерга нукул райхон ёки ошқовоқ уруғи сепил-
магани сингари, ҳеч ким томорқаснга ипак толали пахта эк-
маиди. Худди шунинг сингари, салмоқдор ҳажмга эга бўлган
роман ҳамда сатхи атиги тўрт мисра билан чегараланган ру

¹ III. Рашидов. Сильнее бури. Ташкент, 1960 (Пер. Ю. Карасева).

•бойининг луғатига бир хил талаб қўйиб бўлмаслиги аниқ. Хатто лирик шеър билан эпик достон, китъа билан баллада, новелла билан кисса тили ва услубининг ўз талаблари бор.

Назм тили ўзига хос луғатга эга. Чунончи, шеърда сўз танлаш форма талабларига вобастадир: бунда қисқа сўзлар кўпроқ қўлланилади, чунки уларни шеърый қолип — вазнга сиғдириш ўнғайдир. Тўрт бўғинли сўзлардан бошлаб узун сўзларни иетифода этиш кам учрайди. Мутахассисларнинг кузатишича, насрий асарда, масалан, чех сўзининг ўртача узунлиги 2,4 бўғинни, шеърда эса 1,8 бўғинни ташкил этаркан: инглиз сўзи насрда 1,4 ва назмда 1,28 бўғин, француз сўзи шеърда 1,4 насрий асарда 2,4 бўғинни ташкил этади¹.

Таржимон тилида қандай услубий хусусиятлар нисбатан барқарорлик касб этади? Қандай услубий хусусиятлар эса асл нусха характериға қараб ўзгаради? Бу масалаларни аниқлаш учун услуби бир-биридан фарқ қиладиган турли шоирлар асарларининг бир шоир томонидан ўтирилган бир нечта таржимасини ҳамда, агар имконияти бўлса, ўша таржимоининг ўз оригинал асарлари билан чоғиштириш лозим.

Шеърят миллий тил бисотининг ўзига хос формасидир. Шоир ижодида халқ руҳи, унинг тарихий ва маданий камолоти ўз ифодасини топади. Бас, бошқа халқ шеърятини туйиш, хис этиш, тушуниш — ўзга халқнинг руҳий, маънавий олами-ни тушуниш демакдир.

Насрий таржиманинг ўз қийинчиликлари бор. Бунда сўзлар маъно тарафидан ва услубан бир-бирига мос тушиши, бир-бирининг ўрнини «қоплаш»и зарур, муқобил иборалар топиш, ўзгача синтактик қурилмалар тузиш, , оханг, ритм муоммоларини ечишга тўғри келади. Насрий асарда сўз, нафосат ва гўзалликлгш тасвирлаш, санъат намунаси яратишнинг асосий воситаси, муҳим унсури ҳисобланади. Шеърятда эса сўз умумий контекст таркибидаги* бир элемент бўлиб, бу сўз танлаш ва уни истифода этишга бўлган талаб ҳамда шарт-шароитларни бутунлай ўзгартириб юборади. Чунончи, сўзнинг «овозий» жихати, яъни унинг қандай жаранглаши, узун ёки қисқалиги, таркибидаги унли ва ундош товушлар нисбати ва ҳоказолар шеърда жуда катта, баъзан ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Масалан, қофияни олайлик. Қофия шеър учун шунчаки нақш, ташки безак, мисралар охирига тиркаб қўйиладиган «илова» эмас. Қофиядошлик аксарият алоҳида-алоҳида олиб қараганда бир-бирига қовушмайдиган сўзларни ўзаро яқинлаштиради, уйғунлаштиради, улар ўртасида жўрлик, ҳамовозлик пайдо қиладди, сўзларнинг таъсирчанлик ва ифодавий қувватини беҳад оширади.

Шеърятнинг хусусияти шундаки, уни ташкил этган барча мазмун ва шакл белгилари, ички ва ташқи унсурларни бўлакларга ажратиб бўлмайди. Улар бир-бири билан чамбар-

¹ Иржи Левий. Искусство перевода. М., 1974, с. 240.

час боғлиқ. Маром ва товуш, маъно ва сўзлар тартиби, мисра ва жумла, сўзнинг узун-қисқалиги-ю, вазн бир-бирини такозо этади. Бу унсурлардан биронтаси ўзгартирилса, шеърдаги ҳамма.ашёларни, жамики нарсани ўзгартириб чиқишга тўғри келади.

Алмаштирилган битта сўз бутун мисрани, ўзгартирилган бир мисра эса бутун бир бандни қайта қуришга сабаб бўлиши мумкин. Шеъринг бунёдкорлигининг бу хусусияти айниқса таржима жараёнида тўла намоён бўлади. Асл нусха мукаммал санъат асари сифатида қиёмига етган, «қолипдан чиққан». Унда сўзлар — мисрага, мисралар — бандга, банд — шеърнинг умумий тўқимасига жойлашиб, диалектик яхлитликни ҳосил қилган, муайян вазн ва поэтик турга мансуб санъат асари сифатида қарор топган. Аммо буларнинг барчасини бошқа тилга ўтказишда ана шу бутунликни, шеъринг организмни бузиб, янгидан қуриш керак. Энди айни ўша сўзлар айни ўша маънони бермаслиги, айнан ўшандай жарангламаслиги турган гап.

Асарни бошқа тилда қайта тиклаш шакл ва мазмун бирлигини сақлаш йўли билан амалга оширилар экан, таржима қилиш умуман ғайри имконий бир уринишдай туюлади, чунки асл нусхасида яратилган асарда тил асосий шаклий либос, лисоний арсенал ҳисобланади. Башарти, таржима соф лингвистик ҳодиса бўлганида, бу, эҳтимол, ечиб бўлмас бир жумбоққа айланиб қоладди. Аслида эса, мантикий чигаллик бўлиб кўринган бу муаммони ҳал қилишнинг иложи бор, чунки таржима ижоддир. Зотан, унда шакл билан мазмун алоҳида эмас, балки яхлит ҳолда қайта тикланади. Таржимон асл нусхага монанд бир тахлитда шакл билан мазмун бирлигини қайта яратмоғи даркор.

Бу эстетик проблеманинг мураккаблигини чуқур тушуниб етмаган кишилар таржимон мутлақ риоя қилиши лозим бўлган қатъий «темир» қоидаларни тўқийдилар. Бундай талабларни илгари сурувчи назариячилар, танқидчилар, баъзан ижодкорларнинг ўзлари ҳам аниқлик ўлчовини догматик дастур қилиб оладилар. Холбуки, таржимоннинг имкониятларини бу зайлда чегаралаш яхши ният билан... тўмтоқ жумла, бетаъсир мисралар тизмаси, сохта, тахи очилмаган шеъринг туркумлар тизишга, даъватга айланиб қоладдики, бунинг номи «формализм» дейилади.

Ш БОБ

МИЛЛИЙ КОЛОРИТНИ ИФОДАЛАШНИНГ МАЗМУНИ ВА МУНДАРИЖАСИ

«Колорит» терминини Узбек Совет Энциклопедияси лот *rang* сўзидан олинган деб даъво қилади¹, Олим Усмон бй, Ренат Дониёровлар. Улар *rang*, *буёқ* маъносидаги лотинча *ss* итальянча *sof*гЦо орқали рус тилига ва у орқали ўзбекч ўтиб ўзлашган, деб хисоблайдилар². Тилшунос олима Ол Сергеевна Ахманова эса бу инглизча *color*и(гтд) сўзидан ол ган, деган маълумотни беради³.

Узбек комусида мазкур терминнинг тасвирий санъатда ба бадий адабиётда англатган маънолари акс эттирилган. Чунон- чи, тасвирий санъатда (картина, фреска, мозаика, рангли гра- вюра) реал ҳаётни ҳаққоний акс эттириш учун ишлатиладиган рангларнинг ўзаро мутаносиблиги тушунилади. Колорит (ранг, бўёқ) асарнинг ғоявий мазмуни билан боғлиқ бўлиб, санъаткор ифодаламакчи бўлган ғоя ва бадий образни яққолроқ кўр- сатишга хизмат қилади. Уй-нийат, ғоя, муддаони ифодалашда, образни гавдалантиришда бўёқларга алоҳида эътибор беради- ган санъаткор колорист-рассом деб аталади (У. Тансиқбоев, Ч. Аҳмаров ва б.). Бу терминнинг иккинчи маъноси бирон нар- санинг ўзига хос томонлари мажмуини англатади. Масалан, бадий асарнинг ўзига хос характери хусусияти: миллийлик, давр, маълум жойнинг ўзига хос жиҳатлари ифодаси.

О. С. Ахмапованинг «Лингвистик терминлар луғати»да ко- лорит бадий асарнинг ўзига хос хусусияти, персонажларнинг нутқ характеристикаси сифатида таърифланиб, уларнинг нут- қида бирон давр тилидан ёки шевалардан олиб ўзлаштирилган тилнинг ўзига хос белгилари, бирон мамлакат ёки жойнинг хос тушунчалари (реалий) мажмуидан иборат, деб кўрсатилади. Жумладан, шарқ колорити, европа колорити ва маҳаллий колоритга доир сўз ва истилоҳлар мисол тариқасида келтири- лади. .

Бадий адабиётнинг асосий материали сўз экан, демак, ба- дий таржимада ҳам фақат лисоний ашёлар — сўзлар билан боғлиқ колорит ўргатилмоғи керак, деган хулосага келиш мумкин. Асосан, шундай. Бироқ масаланинг бошқа жиҳатла-

¹ Узбек Совет Энциклопедияси, 5- жилд, Тошкент, 1974, 565- бет.

² Олим Усмон, Ренат Дониёров. Узбек тилидаги русча-ин- тернационал ўзлаштирама сўзлар изохли луғати. Тошкент, 1965, 214-бет

³ О. С. А х м а н о в а. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 200.

бир нарса аник: молдаваннинг илжайишини, атрофда содир бўлаётган ҳодиса-воқеаларга нисбатан унинг реакциясини. бошқа ҳеч кимники билан алмаштириб бўлмайди. Бу фақат унинг ўзигагина хос.

Ўзбекларнинг аския таомили ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Аскиянинг хусусияти, шарт-шароитларини билмаган халқ вакилига бу хатто қўполлик бўлиб туюлиши ҳам мумкин. Ўзбекларнинг кулиши ҳам бутунлай ўзига хосдир.

Тилларда туғилиш-ўлиш, иссиқ-совуқ, катта-кичик, паст-баланд, коронғи-ёруғ, ок-кора, очиш-ёпиш ва бошқа жуда қўт мантикий тушунчалар асосида тузилган антонимик сўз ва иборалар семантикасида хайрон қоларли даражада умумийлик, уйғунлик ва ўхшашлик бор. Дунё тилларида ана шу тушунчалар асосида таркиб топган ёки уларни акс эттирувчи сўз ва ибораларнинг қиёсий-типологик луғатини тузиш ва бу ажойиб тил ҳодисасини чоғиштирама грамматика асосида илмий ўрганиш гоят катта истиқболга эга.

\\Сўзларнинг бирикишида семантик (маъновий) уйғунлик ва мантик мувофиқлигига риоя қилиш катта аҳамиятга эга. Баъзан киши ўз фикрини ифодалаётганида муайян бирикма учув қандай сўзни танлаганлиги унинг айна ҳодиса ёки тушунчага нисбатан муносабати қандай эканлигини ёки мафкурасини кўрсатади. Масалан, *ифлос* билан *виждон* сўзлари бирикиши мумкин (*ифлос виждон*), аммо тўғри мантик юзасидан *ифлос* ва *меҳнат* сўзларини бприктирпб бўлмайди, чунки «ифлос меҳнат» бўлиши мумкин эмас.

¹ Улкан ёзувчиларнинг ижодида уларнинг ажойиб бир стилистик воситадан усталик билан фойдаланганларини кўриш мумкин. Чунончи бунда, савияси ёки мафкураси бир-бирига зид бўлган персонажлар тилида анрим сўзларнинг маънолари-зидлаштирилиб, охири фожиага айланадиган ёхуд фожиа билан алмашадиган юмор яратилади.

Н. В. Гоголнинг «Иван Иванович билан Иван Никифорович оралгрлда бўлиб ўтмиш низолар ҳикояти» асарида Иван Ивановичбиттабўрдокига боқилган чўчка билан икки қоп арпага қўшнисининг занглаб ётган милтиғини алмаштиришни таклиф қилади. Бундай қараганда ҳеч қандай ажабланарли жойи бўлмаган жўнгина таклиф Иван Никифоровичга ниҳоятда каттиқ ботади. У милтиқни... чўчкага алмаштиришни миясига сира сиғдирол'лайди. Маънолари усталик билан бйр-бирига зид қўйилган ана шу икки сўз: *милтиқ* ва *чўчка* машҳур жанжалга ва, демак, повесть сюжетига сабаб бўлган.

«— Как! Два мешка овса и свинью за ружьё?

— Да что ж разве мало?

— За ружьё?

— Конечно, за ружьё. *

— Два мешка за ружьё?

Два мешка не пустнх, а с овсом; а свинью позабили?

— Поцелуйтесь со своей свиней, а коли не хотите, так о чортом!

— О! Вас зацепи только! Увидите: нашпигуют вам на том свете язнк горячими иголками за такие богомерзкие слова. После разговору с вами нужно и лицо, и руки умнть, и самому окуриться»¹.

— «Нима! Шундай милтикка икки коп арпа билан битта чўчками?

— Ха, нима бўлибди, озми?

— Милтикка-я?

— Албатта, милтикка. ,•

— Шундай милтикка икки коп?

— Икки коп — бўш эмас, арпаси бор; чўчкасини унутдин-гизми?

— Упишиб ётаверинг ўзингиз ўша чўчкангиз билан! Агар уни хохламасангиз — шайтон билан ўпишинг!

— Илоҳим тилингиз тутилсин сизнинг! Кўрарсиз: бундай бедиенат сўзлар учун у дунёда тилларингизга игналарни кип-кизил чўг қилиб санчадилар. Сиз билан гаплашиб бўлгандан сўнг одам бет-қўлини ювиб, елкасидан бир-икки челақ сув тўкиб олмаса бўлмайди»².

Шундай қилиб, икки валломат қўшни — икки тип ўртасида «оламшумул тарихий низо» бошланади.

Ҳар қандай ҳолларда ҳам тўғри маъно англатувчи эркин бирикмаларни нукул идиоматик иборалар билан алмаштиришга ружу қилиш асарнинг бадиий киёфасини ўзгартиришга олиб қилиши мумкин. Бироқ баъзи бир ҳолларда, таржимада рус тилидаги айрим мақол, матал ва идиомаларнинг умумий маъносигина акс эттирилар, яъни русча турғун бирикмалар ўзбекча эркин бирикмалар билан берилар экан, аксинча, рус тилида тўғри маънода ишлатилган бирикмаларни ҳам, контекстга, асарда тасвирланган персонажнинг индивидуал хусусиятларига қараб, компенсация мақсадида идиомалар, қисман, мақол ва маталлар билан ҳам алмаштириш мумкин.

Мақол, матал ва идиомалар таржимаси

Мақол халқнинг панд-насихати, маънавий-ахлоқий ҳулосаси, халқ миллий руҳининг акс-садоси, тил табиатининг ҳик-

¹ Н. В. Гоголь. Повесть о том, как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем. М., 1952, с. 32.

² Гоголь. Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтмиш низолар хикояти. Тошкент, 1936, 17- бет.

Н. В. Гоголнинг бу қиссаси илк дафъа икки марта таржима қилинган, улар Санжар Сиддиқнинг «Адабий таржима санъати» асарида ҳаққоний равишда жуда яхши баҳоланган эди. Урушдан кейинги йилларда повесть ўзбек тилида яна икки марта, таржимоннинг имзосисиз нашр этилди. Аммо дастлабки таржима билан кейинги таржималар ўртасида жиддий ўзгариш йўқ. Шу сабабли мисолларни илк таржимадан олиш маъқул кўринди. (Кейинги жумла «елкасидан бир-икки челақ сув тўкиб олмаса бўлмайди» сўнги таржимада «ўзини ҳам бир қатрон қилиб олмаса бўлмайди» шаклида тузатилган.)

матли мезонидир. Макол тўқилмайди, балки маълум шароит тақозоси билан яратилади.

Макол чуқур ижтимоий, ахлоқий, фалсафий-ҳикматона мазмунга эга. Шу сабабли баъзи мақоллар бутун бир роман ёки драманинг мазмунини ўзида ифодалаши мумкин. Чунончи, Н. В. Гоголнинг «Ревизор» комедиясига эпиграф қилиб олинган *Башаранг қийишқ бўлса, ойнадан ўпкалама* мақоли асарнинг бошидан-охиригача жаранглаб^вдшиди: шахар хокими, Хлестаков, Добчинский, Бобчинский ҳамда бошқа образ ва персонажларнинг бутун хатти-ҳаракатлари шу мақолни эслатиб туради.

«Халқ мақоли ҳар бир кнши амал қилиши лозим бўлган ўзига хос ахлоқий қоидалар кодексидир»¹. *Аҳмоққа жавоб су» кут*, дейди ўзбеклар, руслар эса *Дурак ворчит, умньШ молчит*, дейишади. *Нодонга сўзлаган эссиз сўзим, ўликка йиғлаган. эс* сиз кўзим*, деган макол бор ўзбекларда; руслар ҳам улар би^лан ҳамфикр: *Дурака учить — что мёртвого лечить*.

Қисқаси, **турмушда синалган, маълум эзгу, тугал умумий маъно** англатувчи, **ихчам жарангдор шаклга кириб қолган** халқ ҳикматига макол дейилади.

^ Матал эса нарса ва ҳодисаларни образли ифодаловчи, тилда кенг истифода этиладиган нуткий таркибдир. Матал сўзловчининг ўз нутқи мазмунига муносабатини ифодалайди.

Макол билан матал ўртасида умумийлик кўзга ташланади. Бу умумийлик шундан иборатки, ҳар иккала категория ҳам (макол ва матал) нутқья жонлантириш, жозибадор ва образли қилиш, фикрни тайёр нутқ қолиплари, формулалари билан ифодалаш, уни мазм^ндор қилишда ишлатилади. Лекин шу билан бирга, тугал фикрни ўзида ифодалаган мақоллардан маталлар жиддий фарқ қилади. Матал айтилмоқчи бўлган фикр, муддаони бошқа воситаларни гўё мутасадди қилган ҳолда ифодалайдиган кўчма маъноли нуткий таркиб бўлиб, унда хулоса бўлмайди, балки унинг ўзи бирон хулоса келтириб чнқариш учун хизмат қилади. Матал фикрни тугал баён этмай, балки упга ишора_к_ддади.

идиоу^ни ^яЯТонча 1(11ота—«ўзига хос ибора» дегани) таърифлаш эса янада қийинроқ. Бунини мазкур тил ҳодисасига берилган таърифларнинг хилма-хиллигидан билса ҳам бўлади. Шундай таърифлардан бир нечтасини келтирамиз:

1) «Идиома... маълум бир тилга хос, унга ўзлашиб кетган ва бошқа тилга сўзма-сўз таржима қилиб бўлмайдиган нутқ оборотидир»².

2) «Маъноси аини ибора таркибидаги сўзларнинг мазмунидан келиб чиқмайдиган иборага идиоматик ибора дейилади»³.

3) «Маъноси ўз таркибидаги сўзларнинг маъноларига боғ-

¹ Қаранг: *Пословицы и поговорки народов Востока*. М., 1961, с. 11.

² Краткий словарь иностранных слов. М., 1950, с. 126.

³ А. Ку н и н. *Английские идиоматические выражения*. М., 1934.

лик бўлмаган, яхлит ҳолда бир маъно берувчи, ихчам ибора» (УИИЛ, I, 314).

Идиомашунос олим А. Я. Рожанский бундай ибораларнинг уч асосий белгисини ажратиб кўрсатади:

а) бирикманинг баркарорлиги (турғунлиги); б) бирикманинг мажозий маъно бериши; в) бирикманинг семантик бутунлиги.

Мақол, матал ва идиомаларнинг бир-биридан фарқланиши-яи куйидаги жадвалдан ҳам билиш мумкин.

Мақол	Матал	Идиома
Сўзловчи нодон бўлса, тингловчи доно керак	Ўзини ака, эчкисини така демок	Қўлтиғидан тарвузи тушмок
Бир йигитга етмиш,хунар оз	Бургага аччиқ қилиб, кўрпани куйдирмок	Оёғини қўлига олиб қочмок
Дўстинг учун захар ют	Пуч ёнғок би, "аа қўй-нини тўлдирмок	Онасини учқўрғондан кўрсатмок

м Фразеологизмлар (мақол, матал ва идиомалар)нинг маъноси контекст ичида очилади. Бинобарин, муайян иборанинг маъ-яосини очиш учун уни контекст ичида олиб қараш лозим. Тўғ-ри, икки ёки бир нечта тилда ҳам шаклан, ҳам мазмунан, ҳам *маъновий тарафдан айнан мувофиқ келадиган мутлақ экви-валентлар ҳам топилади. V

Масалан: *цымлят по осени считают — жўжани кузда санай-дилар; покорную голову меч не сечет — эгилган бошни қилич* \ / *кёсмайди; куй железо пока горячо — темирни қизиғида бос* ва хоказо. Бироқ бундай мутлақ эквивалентлар сони кам. Аксари-ят ҳолларда таржимон ҳар бир мақол, матал ёки идиомага, асарда тасвирланаётган воқеалар мазмуни, объект, миллий муҳит ва услуб хусусиятига кўра, ўз тилидан муқобил ёки монанд бирикмалар топиб қўяди, ёки уларни сўзма-сўз таржи-ма қилади. Шунга кўра, айни бир хил мақол ёки идиомани ҳам бир қанча ўринларда, маънога қараб, ҳар хил ўгириш мумкин. Бинобарин, ҳар қандай ҳоллар учун баб-баравар мувофиқ келадиган тайёр рецепт бериш амри маҳол. ^х

Турли тилларда айни бир хил маънони ифодаловчи мақол, матал ва идиомалар айнан бир хил асосга, айни бир нарсанинг бир қанча жиҳатларига (ёки хоссаларига) ё бўлмаса тамомила бошқа объектларга таянган ҳолда яратилган бўлиши мумкин.

Чунончи, немисча Врепп! Шт ай! clet 2ип§е, русча у него *язык чешется*, ўзбекча *тили қичимоқ* ҳамда Шег clet Вге] §екоcлй Ба! йег тад Шп аисН еззеп (нем.)— *кто заварил кашу, тот ирас-хлебвай* (рус.)—*ўзинг пиширган ош, айлан ич, ўргил ич* (ўзб.), Ап е]пет 2\УПЗ lacleп (нем.)— *висеть на волоске* (рус.)— *ҳаёти қил устида турмоқ* (ўзб.) матал ва идиомаларида би-рикмаларнинг барча компонентлари бир-бирига мос тушган.

ни чужой роток не накинешь платок билан Эл огзига элак тутиш бўлмайди маталларида биринчи таянч компонентлар — *ро*¹; *огиз* — мос келгани ҳолда, иккинчи асослар—*платок* (рўмоЛча): *элак* фаркланади. Яна бир мисол. Немис тилида — 51сВ\еКуаз пшс!ег аЧе Опгеп 5спге]'веп, рус тилида—*зарубить себе на носу*, ўзбек тилида — *қулоғига иснрға қилиб тақмоқ*. Немисча ва русча ибораларда бирикма объектлари фаркланади: *қулоқ*. Ўзбек ва рус тилларида эса улар мос келган: *бурун*."

Идиоматик иборалар ва маталлар таржимасида бирикмалар таркибидаги объектлар (таянч нукталар) айирбошлови масаласига бефарқ қараб бўлмайди. Таржимада мумкин қадар бирикманинг аннрок, асл нусха маъносига яқинрок, контекстга мувофиқрок варнантини кидриб топишга ҳаракат қилиш лозим. МабодО ғализ чикмайднган бўлса, сўзма-сўз ўгиришга ҳам журъат қилиш мумкин.

М. А. Шолоховнинг «Тинч Дон» романида куйида келтирилган икки ўринда айни бир матал қўлланилган:

1. — «Да как же, мать её курица, прибегла и орет: «Ребята, ваши вилами попоролись». А? Это как?»¹.

2. — «Нарубил, дьявол паршивыш, на две плетня хватило би! Ишь джигит нашёлся, мать твоя курица» (85).

Одил Шаропов таржимасида:

1. — «Бўлмаса, ҳалиги шум хотин, оёғи куйган товукдай: «Болаларинг бир-бирига паншаха санчишди», деб нега бакиради? А! Бу қандоқ гап?»².

2. — «Бекорга чопиб, нобуд қилди, лаънати шайтон, икки четанга етарди-я! Билдик, роса қиличбоз йигит экансан. Онанг ўлеин сени тугмай» (114).

Мать твоя курица матали биринчи мисолда *Оёғи куйган товукдай* матали билан, иккинчи мисолда эса *Онанг ўлсин сени тугмай* ибораси билан берилган. Хар иккала маталда (*Мать твоя курица*, *Оёғи куйган товукдай*) бирикманинг таянч объектлари (*курица* — *товук*) ажойиб бир тарзда мувофиқ келган. Лекин, афсуски, бу фақат зохирий (ташки) монандликдир. Чунки таржима вариантыда бошқа нимагадир ўхшатиш аспекти бўлгани ҳолда, асл нусхада бундай аспект ўхшатишдан қўра, фон (орқа сатҳ) бўлиб қолган. Шундай қилиб, русча идиомани «моддий» таркиби айнан ўхшаш бўлган ўзбекча матал билан таржима қилиш дуруст натижа бермаган. Чунки *Оёғи куйган товукдай* ўхшатиш-ибора русча *Как угорелая кошка* маталига аннан эквивалент бўлади. Бунда гарчи хар иккала бирикма бошқа-бошқа объектларга (товук — мушук) асосланган бўлса-да, кўчма маънолари мос келади. *Мать твоя курица* идиомасига эса ўзбекча *Онаси байтал* идиомаси эквивалентдир. Бунда ҳам айнан ўша манзара ҳосил бўлади; гарчи бирикма-

¹ М. Шолохов. Тихий Дон. Кн. первая. М., 1953, с. 74.

² М. Шолохов. Асарлар тўплами, 2- том, Тинч Дон. Биринчи китоб, Тошкент, 1960, 98- бет.

ларнинг таянч нукталари (*товуқ — байтал*) мос бўлмасда, маъно жиҳатдан улар мос. Ниҳоят, мазкур русча идиомани ўзбекча *Онаси байтал* ибораси моделига мос равишда *Онаси макиён* тарзида сўзма-сўз таржима қилиш ҳам мумкин. (Таҳлил этилаётган идиоманинг *Онане ўлсин сени туғмай* таржима варианты мазкур бирикманинг ўзига сира яқин келмайди, балки умумий контекстуал маънони ғира-шира ифодалайди, ҳолос. Шунинг учун бундай таржимани тўғри деб бўлмайди.)

, Шундай қилиб, кенг маънода фразеологизмларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилганда ҳар қандай ҳолларда ҳам уларнинг образли тамсилий (таянч) асослари айнан мувофиқ келадиган вариантлар билангина ўгириш маънонинг ўзгаришига, маъновий силжиш ҳодисаси содир бўлишига олиб қилиши мумкин. Шу билан бирга, бундай бирикмаларни муқаррар равишда асар таржима қилинаётган тилдаги бошқа узоқ муқобил вариантлар билан алмаштиришга ортиқча ружу қилиш ҳам услубни сийкалаштиришга, таржима тилининг лексик-фразеологик ва образли-услубий жиҳатдан камбағаллашишига олиб келади. \

Фразеологик чатишмалар, яъни идиомалар, асосан, бошқа тилда мавжуд шундай муқобил иборалар билан таржима қилинади. Айрим ҳолларда эса, уларни айнан сўзма-сўз ўгириш йўли билан ҳам бирикманинг идиоматик маъно хусусиятини сақлаб қолиш мумкин. Масалан, инжилдан олинган *метать би~свр перед свиньями* иборасини сўзма-сўз ўгириб, «чўчка олдида гавҳар ташламоқ» деса бўлади. *Бисер* славян-черков тилида «мунчок» дегани. Инжилда: «Фаришталарни итларга бермангиз ва ўз гавҳарларингизни тўнғизларнинг олдида ташламангиз, токи улар гавҳарларни оёқ ости қилмағайлар ва баъд ўзингизни тилка-пора этмағайлар» (7, 6-матф). Бироқ бундай қилишга зарурат йўқ, чунки ўзбек тилида шундай маънони ўзимизда мавжуд *эшакнинг қулоғига танбур чертмоқ* идиомаси билан алмаштириш мумкин. Бу иккала бирикмада «чўчка» ўрнида «эшак», «мунчок» ўрнида «танбур» келади. Лекин рус тилига юнончадан кириб келган *птичье молоко* идиомасини ўзбек тилига таржима қилишда ҳар иккала принцип — муқобил вариант билан алмаштириш ва сўзма-сўз ўгириш тадбиридан ҳам фойдаланса бўлади: муқо'бил ибора — *анқонинг уруғи*, сўзма-сўз таржима — *қуш суги*.

Плясать под чужую дудку иборасининг қилиб чиқиш воқеасини эрамиздан олдинги V асрда яшаган юнон тарихчиси Геродот ўзининг «Тарих» номли асарида (биринчи китоб), шундай ҳикоя қилади: форс подшоҳи Кайхусрав миждияликларни забт қилганидан кейин, илгари ўзига итоат қилдириш учун кўп уринган Кичик Осиёли юнонларга қарши юриш бошлаганида, юнонлар форс ҳукмдори уларнинг бир қанча шартларини қабул қилган тақдирдагина, унга итоат қилишлари мумкинлигини айтадилар. Кайхусрав эса уларга қуйидаги матал билан

гкавоб кайтарган. Бир найчи денгиздаги баликларни кўриб, уларни ром қилиш, курукликка чорлаш мақсадида най чала бошлаган. Аммо нияти амалга ошмаганини кўриб, у денгизга тўр ташлаган ва кўп балиқ тутган. Тўрдаги баликларнинг типирчилаётганини кўрган балиқхўр музикачи деган экан:— Мен най чалган вақтимда-ку курукликка чикиб ракс тушмаган эдингиз, энди ўйинни бас қилинг!

Плясать под чужую дудку бирикмасининг ўзбекча муқобилида *дудка* (карнай) ўрнига *ноғора* келади: *бировнинг ноғорасига ўйнамоқ*. Бунда сўзма-сўз таржимага ҳеч қандай зарурат қолмайди.

Муайян бир тилдан (айтайлик, юнон тилидан) бошқа бир тилга (олайлик, рус тилига) сўзма-сўз таржима йўли билан қабул қилинган идиомаларни яна бўлак, учинчи бир тилга (масалан, ўзбек тилига) ҳам айнан шундай сўзма-сўз таржима принципи асосида ўгириш шарт эмас. Бошқача айтганда, муайян икки тил ўртасидаги таржимага асос бўлган принцип ҳамма ҳолларда ҳам учинчи, тўртинчи ва ҳоказо тилларга таржима ишига муқаррар дастур бўла олмайди.

Мақол, матал ва идиомалар таржимасида уч принцип ҳукм суради: 1) асл нусхадаги фразеологизмга таржима тилидан тенг қийматли эквивалент қидириб топиш; 2) асар ўгирилаётган тилдан монанд муқобил вариант топиб қўйиш; 3) фразеологизмни айнан, сўзма-сўз таржима қилиш. Ҳар учала ҳол ҳам учрамаган тақдирда таржимон уларнинг умумий маъносини акс эттириш билан кифояланишга мажбур бўлади.

Ҳар бир афоризм, алоҳида олиб қараган-
Хикматли сўзлар (афоризмлао) таржимаси да ўзича бир тугал асар деган суз. Улар

яланғоч ҳолда эмас, балки купинча воқеалар таҳлили замирида, тасвир ичида, муаллиф муддаосининг лўнда ифодаси, қаймоғи, квинт-эссенцияси сифатида, баъзан «ўз-ўзидан», «беҳосдан», «фавқулодда», «киссадан-хисса» тарзида туғилади. Афоризм муқаррар равишда нима-нидир тасдиқлаши эмас, балки қатъий рад этиши, қоралаши, шубҳа остига олиши ҳам мумкин. Унинг замирида тасдиқ (тасдиқни тасдиқ), инкор (инкорни инкор), ҳукм, муқояса, муболаға, кесатик, пичинг, сифатлаш, ўхшатиш ҳамда бошқа силлогизм ётади. Афоризмга воқеалар хусусиятини лоқайд қайд этиш эмас, балки улар моҳиятини қатъий ҳукм остида, тимсоллар воситасида, кўпинча образлар ва эхтирос билан ифодалаш ҳосдир. Ҳикмат муаллиф қалбидан бамисоли лаҳча чўғ бўлиб отилиб чиқади. Афоризмлар мажмуаси тартиб берганда, улар ўз манбаларидан ажратиб олингани туфайли, макро-контекст, яъни воқеа-ҳодисалар майдони, замини мавжуд бўлмайди. Мана шу белги ва хусусиятларнинг барчаси уларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилишда жуда жиддий қийинчиликлар туғдиради.

Айтайлик, Владимир Воронцов тўплаган ҳикматлар мажмуаси «Тафаккур гулшани»да 863 муаллифгшнг, ўрта ҳисобда,

7 мингдан -сал ортиқроқ афоризмлари берилган экан, бу — 7 мингта кичик <<асар>деган сўз. Бошқача айтганда, бир китобда — минг-минглаб кичик миниатюр-асар жамулжам! Бу жажжи асарлардан ҳар бирини таржима қилишнинг ўз талаби, шарти, инжиклиги бор. Бу инжиклик баъзан шу даражада бўртиб намоён бўлади.ш, бир ҳикматли гапни ўгиргандан кўра, бундай-роқ расмана асарни Гаржима қилиш ҳам ўнғай кўринади. Бас, афоризмлар таржимасини иродали, ўз ишига қасд қилиб киришган, фидойи кишигина удалаши мумкин.

Асл русча нусхасида Вл. Воронцов мажмуаси «Симфония разума»*—«Тафаккур тароналари» деб аталади. Симфония — бу турли овозлар, бўёқларнинг қўшилиб, яхлит бир бутунлик, гармония ҳосил қилиши демакдир. Таржимон рус тилида жуда яхши чиққан номни айнан «Тафаккур симфонияси» тарзида эмас, балки «Тафаккур гулшани»** деб ўгирган экан, бунинг сабаби нима? Ахир, «Тафаккур гулшани»ни русча айнан чаппа ўгирилса — бу «Цветник разума» бўладики, рус китобхонининг наздида қандайдир сийқа номга айланиб қолади. Ўзбек тилида эса «Тафаккур гулшани» жуда яхши, аслига мос жаранглайди (гулшанда ҳам анвойи гуллар чаппор уриб ўсади). Таржима асл нусхада мўлжалланган рус ўқувчисининг диди ва мантики билан эмас, балки ўзбек китобхонининг идроки талаби билан амалга оширилгани айни муддаодир.

Ҳикматлар таржимасида бадиий таржимага хос кўпгина аломатлар мавжуддир. Энг муҳим талаб шуки, бу ерда айниқса ҳижжалаб ўғириш иллатидан эҳтиёт бўлиш керак, акс ҳолда бирон чуқур фикр ифодаланган қуйма гап оддий, жўн сўзлар тизмасига айланиб, мантикий жозиба, кўзни қувонтириб, дилни ёриштирадиган лўқма ўрнига қандайдир англашилмовчилик, дудмоллик, чучмаллик, мантикий чалкашлик — алогизм пайдо бўлади. Ҳижжали таржима афоризмнинг бош қушандаси ҳисобланади.

М. А. Шолохов қаламига мансуб мана бу гапни сўзма-сўз ағдариб кўринг: «Это святая обязанность — любить страну, которая вспоила и вскормила нас, как родная мать» (10) — «ўз туккан онамиздай, бизни едириб-ичирган мамлакатни севиш — бу муқаддас бурчдир». Энди Шарифа Абдураззокова таржимаси билан танишинг: «Бизни она янглиғ оқ ювиб, оқ тараган ватанни севмок, бу муқаддас бурчдир». Мақсад ўша-ўша, ифода тарзи эса тамом бошқача. Таржимон асл нусха сўзларидан қанчалик узоклашган бўлса, авторга, мазмунга, фикрга шунчалик яқинлашган. Жажжи афоризмнинг бу қадар

* Вл. Воронцов. Симфония разума. Афоризмът и изречения отечественных и зарубежних авторов. Композиция Вл. Воронцова. М., 1980, Издание четвертое.

** Тафаккур гулшани. Ватанимиз ва хорижий муаллифларнинг афоризмлари ва ҳикматли сўзлари. Вл. Воронцов композицияси. Шарифа Абдураззокова таржимаси. Жамоатчилик асосида академик Комил Яшин таҳрири. Тошкент, 1981.

оддий, таъсирчан чикканлиги, эхтимол, мазкур таржима зува-ласи самимият, оналик меҳр-муҳаббати билан йўғрилганлиги-дандир? Бу ўринда М. Шолохоз фикрининг табиий, теран ифёдалангани сирини... баайни француз материалист-файласу-фи Клод Андриан Гельвеший тушунтиргандай бўлади: «Хайрат-ланиш учун бир мннут вақт кнфоя, бирор хайратомуз нарса яратиш учун эса канчадан-қанча йиллар керак» (278).

«Превосходная должность бнть на земле человеком» (44) жумласи айнан «Ер юзида инсон бўлиш ажойиб вазифадир» дегани. Бироқ бундай «тўғри» таржимада сеҳр, таъсир у ёқда турснн, тузукроқ маъно ҳам йўқ. Таржимон яна хайратомуз тадбир қўллади: «Рўйи заминда инсон бўлмоқ ажойиб рут-бадир». Тамомила ўзга манзара! М. Горький, дарҳақиқат, шундай демोकчи эди. Бундай ўринларда чуқур мазмуили митти асарлап жонон пкёладай типик жаранглайдн, улар вужуди ўзбек тклида яратилгандай, сўнгра бошқа тилларга кўчнб, таржима туфайли яна ўз манбаига, асл ҳолатига қайтгандай таассурот туғилади.

Таржималарпинг эсда коларли, ёркин, қуйма ҳикмат бўлиб чикканлиги сири шундаки: ботиний мазмун гўзаллиги билан зоҳирпй шаклнй-лисоғшй лнбоснинг бир-бирига мос келишига алоҳида диққат қилинган. Натижада баъзан жанр талаби, жо-зибадорлнк, мантикий изчиллик нуктаи назаридан ҳатто русча асл нусхаларидан ҳам хийла пухтароқ бўлиб чиккан таржи-малар учрайди.

Ҳикматли сўзлар таржимасида бош мезон шакл гўзаллиги билан бирга, даставвал маънони рўёбга чиқаришдан иборат. Акс ҳолда ҳикмат ва каромат гойиб бўлиб, мантикий чалкаш-лик пайдо бўлади.

«Человек должен быть другом людей,— он обязан им всем, что есть у него и в нём» (38)—«Киши одамларнинг дўсти бўл-моғи керак,— ўзида ва уларда мавжуд фазилатларнинг бари учун у одамлардан қарздордир» (42). Горькийдан келтирилган бу гап таржимасини дуруст деб бўлмайди: «что есть у него и в нём»— «ўзида ва уларда мавжуд фазилатлар» эмас. Шунинг-дек, немис ёзувчиси ва олими Георг Кристоф Лихтенберг но-мидан берилган мана бу сўзларда ҳам —«рўйи замьлда биз учун энг мароклиси — инсон чехрасидир» (61)—ҳеч қандай кароматдан асар йўқ. Русчаси қуйидагича: «Самая занима-тельная для нас поверхность на земле — это человеческое лицо». Бу бошқа ган. Унлаги «поверхность» сўзини — «юза», «лицо»ни эса «оъ» деб олган ҳолда дадилроқ ўғирилса ҳам бўларди: «Ер юзидаги кабарик юзалар орасида энг ажойиб-гаррййи инсон юзидир».

Владимир ВоронцовЕИинг «Тафаккур гулшани»да турли за-монларда яшаган дзвлат бошлиги, адиб, мутафаккир, саркар-да, нотик, табиб, публицист, жамоат арбоби — жаҳон халқ-лари донишмандларининг ҳикматли сўзлари жамланган. Бу ерда Арастудан Абу Али ибн Синогача, Убайд Зоконийдан

Дени Дидрогача; Зебуннисодан Робиндранат Тагоргача, Жалолиддин Румийдан Алишер Навоийгача, Захириддин Мухаммад Бобирдан адмирал Нахимовгача, Шамсуддин Ҳофиз Шерозийдан Иоганн Вольфганг Гётегача, Сукротдан Ойбеккача буюк ақл эгаларининг ибратли сўзлари ўз аксини топган.

Инглиз санъат назариётчиси, публицист Жон Реекинда шумдай гап бор: «Хар бир субҳи тонгни ўз ҳаётинг ибтидоси деб бил ва куёшнинг хар бир ботишини ўз ҳаётинг интиҳоси деб тушун. Шу кундалик қисқа ҳаётинг қандайдир хайрли иш билан, ўз устингдан бирон бир ғалаба қозонишинг ёки киманидир ўрганишинг билан нишонлансин» (70-бет).

Инсонни згуликка, билимга, нурга даъват этувчи самимий, маъсум тилак! Бунинг исботи, намунаси ёки бўлмаса «татбиқи»ни каердан топиш мумкин? Буюк донишмандлар томонидан айтилган бундай фикрларнинг нақадар ҳаққонийлигини бошқа буюк мутафаккирларнинг ҳаёти, фаолияти, тажрибаси, ибрати мисолида а м а л д а кўриш исбот ва тасдиқнинг мақбул дояси бўла олади. Қуйида ана шундай далиллардан иккитасн келтирилади.

Ўз замонасининг йирик олимларидан Вал-Валажи оғир ҳас-талиқ тўшагида ётгаи Абу Райҳон Бсрунийни зиёрат қилгани борганида, буюк алломани ғоят танг аҳволда топади. Абу Райҳон кўзини хиёл очиб, мавлоно Вал-Валажини танийди ва... «У кунги масалани тақрорла» деб ишора қилади.

— Ҳозир масаланинг мавридими?— хижолат чекиб зътироз билдиради Вал-Валажи.

— Нечук мавриди бўлмасин,— жавоб қилади Абу Райҳон.— Қандай ўйлайсан: мен шу масалаининг жавобини билган ҳолда ёруғ дунё билан видолашганим яхшими ёки ундап ғофил қолиб кетганим маъқулми?

— Ноилож масалани бошладим,— ҳкқоя қилади Вал-Валажи.— Лекин қарасам, у буткул ҳолдан тоя бошлади. Секин оёқ учида юриб, орқам билан унснз ва шарпасиз остона томон равона бўлдим... Дарвозадан чикиб улгурмаган ҳам эдимки, уйдан чуввос йиғи овози эшитилди.

Бошқа кўп олимлар, инсониятнинг буюк даҳолари ҳам иш устида туриб жон таслим қилганлари маълум. Булар барчаси улуг инсонларнинг, ҳатто энг мушкул дамларда ҳам, ўз вақтларини қизганганлари, уни нақадар тежаганларига жонли исботдир.

Австрия ёзувчиси Стефан Цвейг шундай дейди: «Ҳеч қайси табиб толиққан вужуд ва азоб чеккан қалб учун умидчалик дорини топиб беролмайди» (94). Энди табибларнинг табиби, буюк аллома Абу Али ибн Синодан эшитайлик:

Шул хоки сиёҳдин то авжи Зухал,
Ҳар нечаки мушкулот эрур, эдим ҳал.

Ечдим неча занжир-занжири макру хиял,¹
Ечдим неча бир тутун, факат колди ажал...

Бутун умрини ажалга қарши юзма-юз туриб курашишга бағишлаган Ибн Сино' дардни даволашга киришар экан, дард-мандга мурожаат қилган:

— Сен менга ишонишинг, ихлос қилишинг керак. Шунда биз: сену мен икки киши бўламиз, дард яккаланиб, таслим бўлади. Мабодо менга ихлос қўймасанг: мен яккаланиб қоламан, дард эса кучайиб, баттар хуруж қилади...

«Тафаккур гулшани»да фазлу дониш эгаларини ҳамма замонларда банд этиб келган муаммолар, дорул фанодан то дорул бакогача, курраи заминдан то хонаи хуршидгача, шамсул фазодан то майда заррагача инкироз, турғунлик ва тараққиёт, ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак, туғилиш, гўдаклик, кексалик, барҳам то'пиш сингари минглаб масалалар умуминсоний ахлоқ кодекси нуқтаи назаридан ёритилган.

Вл. Воронцов тартиб берган донишномада турли замонларда — эрамиздан олдинги даврлардан бошлаб то ҳозирги кунларгача дунёнинг ҳамма бурчакларида яшаган ақл эгалари бирлашганлар. «Агар буг ва темир йўл масофаларнинг узоклигини йўқотган бўлса, китоб нашри замон ҳадларига барҳам берди,— деб ёзади француз шоири ва публицисти Альфонс Ламартин,— китоб шарофати билан биз ҳаммамиз — замондошмиз. Мен Гомер ва Цицерон билан суҳбат курсам, келажакнинг Гомер ва Цицеронлари эса биз билан гаплашадилар» (238). Бу ажойиб сўзлар «Тафаккур гулшани»га бевосита алоқадордир. Унда ўтмиш ва ҳозирги замон мутафаккирлари гўё ўзаро ва айни вақтда биз билан юзма-юз туриб суҳбатлашадилар. Бундай ворисийлик келажак сарҳадларига ҳам уланиб кетгандай бўлади.

Шу тарика, мутолаа жараёнида факат бир ёклама эмас, балки жуда кўп томонлама, мураккаб учрашувлар, дийдор кўришувлар содир бўлади: турли даврлар ва турфа касблардаги донишмандларнинг фикрлари гоҳо бир жойдан чикса, баъзан айни бир нарса ёки ҳодисанинг турли томонларига дахлдор бўлиб чиқади. Улар замонлар, манзиллар, тиллар оша бурунги замондошларимиз истикболига ташриф буюрадилар. Яна бошқа, фавкуллода ғаройиб аспект ҳам бор. Факат бизнинг замондошларимизгина ўз ўтмишдошлари билан эмас, балки улар ҳам, ўз навбатида, ўзларининг авлодлари — узок ва яқин авлодлари билан юзма-юз келгандай бўладилар.

¹ Абу Али ибн Сино. Шеърят. Масъул муҳаррир Жамол Камол. Тўпловчи А. Ирисов. Тошкент, 1980, 7- бет.

IV БОБ

УСЛУБИЙ-МИЛЛИЙ ХОСЛИҚ ВА СТИЛИЗАЦИЯ (МИЛЛИЙ МОСЛАШТИРИШ ПРИНЦИПЛАРИ)

Асл нусха даражасида Бадий таржимада жуда мураккаб ма-
содаликка эришиш та- салалардан бири жонли халқ тили, яъни
лаби жайдари тил хусусиятларини ифодалаш-
дир. Шунинг учун ҳам ўтган асрнинг йигирманчи йилларида
бу хусусда анча жиддий бахслар, мунозаралар юз бергам. Чу-
нончи, О. И. Сенковский «Одиссея ва унинг таржималари»
номли мақоласида шоир В. А. Жуковскийнинг хизматини тан-
кид остига олади. У шундай бир тезисни олдинга сургандики,
гўё «Одиссея»ни зодагон синфларнинг дабдабали, тантанавор
услubi билан эмас, балки деҳқончасига, жайдари, бир мақом-
да ағдариш даркор экан. Бошқа халқ ёзувчисининг жоили тил
билан ёзган асарини фақат жонли тил билангина таржима қи-
лиш мумкин.

О. Сенковский жайдари тилни хақиқий, барқарор, абадий
халқ тили деб билади. Адабий тилни эса жонли тилдан паст
қўйган ҳолда, уни сараланган синфнинг дидига мослаштирил-
ган, зодагонларнинг инжиқлигини акс эттирадиган уйдирма
тил, лаҳжа деб тушунади. Шу асосда таржимада демократизм
ғояси илгари сурилиб, қадимий юнонларнинг халқ достошпиш
черков славянизмларига тўйинтирилган, дабдабадор, еерви-
кор, олиймаком бир тилга эмас, балки қуйи табаканинг оддий,
жонли, деҳқонча тилига ўгириш лозим, деган талаб илгари
сурилган эди. Мунаққиднинг эътиқодича, *Зевс* — «Живбог» (Ти-
риктангри) ёки «Батька небес» (Осмон бобо), *Аполлотт* —
«Лучестрел» (Ёйпаррон), *Полифемт* — «Круглоглазик»
(Соккақўз) деб ағдариш керак. Шунингдек, *Троя* шахрини ҳам
«Тройка» тарзида, *Клитемнестраки* — «Драчунов» (Жанжалка-
шов, *Орестни* — «Грубиян Распребашанович» (Гумдонвой Телба-
боевич), *Антигонани* — «Выродок Распребашановна» (Разила
Телбабоевна), *Пелейя* — «Сизоголубой» (Қўкзангоривой) деб
таржима қиливса, дуруст бўлар эмиш. Хатто Геркулесни —
«Ярослав», *Дамокля* — «Мерослав» деб ўгириш талаб қилина-
ди. Хуллас, О. И. Сенковский илгари сурган бу принцип билан
ўгириладиган бўлса, «Одиссея» достонининг ўзи ҳам қадимги
юнонларнинг эмас, балки славянларнинг асари, достон қахра-
монлари ҳам юнонлар эмас, балки славянлар бўлиб қолар эди.
Ана шу муносабат билан бир-бирига сира ҳам ўхшамайдиган
икки халқнинг ибтидоий тилини ўзаро зўрма-зўраки қовушти-
ришнинг нима ҳојати бор,—деб қаттиқ эътироз билдирганди

Корней Чуковский.—«...Гомер оддий бўлган, лекин у юнон-эди»¹.

Автор ва таржимон уш- Шоир-таржимонларнинг тажрибасини; луби. Субъективизмнинг ўрганишга ҳамма вақт ҳам етарли эъти-икки хил қўрилиши бор берилмаган. Таржимон-шоирларнинг ижодий тажрибаларига бундай бефарқ қараб келинаётганлигининг сабаби шуки, таржима тобе, «эгасиз» бир нарсга деб талкин қилинган. Холбуки, таржимада услубан ўз-ўзини тарк этиш, охиригача бошқа ижодкор қиёфасига кириш мумкин; эмас, бу амалга ошириб бўлмайдиган орзудир. Лев Гинзбург ёзади: «Илоҳий комедия»ни ўқир экансиз, сиз фақат Дантени эмас, балки Лозинскийни ҳам ўқийсиз, рус Беранжеси шестидесятник Курочкинга ўхшайди; Шекспирнинг русча сонетлари — фақат Шекспирнинггина эмас, балки Маршакнинг ҳам фарзандларидир... Кимда ким асарни «соф ҳолда», ҳеч қандай аралашмасиз қўрилиши истаса, асл нусхага мурожаат қилсин»².

Объектив санъат бўлиши мумкин бўлмагани сингари, мутлак шеърый таржима ҳам йўқ, бўлиши мумкин эмас. Шеърни холис таҳлил қилиш мумкин, унинг аниқ филологик талқинини берса бўлади, лекин тўла холислик билан шеърни қайта тнклаш ғайри имкопий бир уринишдир. Таржима санъатида муқаррар содир бўладиган субъективизмни тушуниш керак. Бундай субъективизмга қарши қуралиш моҳият эътибори билан бадий таржима спецификасини тушунмасликдир.

Лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор. Мутахассисларнинг кузатишича, XIX асрнинг 60- йилларида рус демократ шоирлари айникса француз революцион шоирлари Барбье,, Беранже асарларини кўп таржима қилганлар. Лекин таржиманинг вазифасини улар ўзларича талқин этишган: чунончи,, социал тараққиёт ташвиқотчилари ўгирилаётган асарнинг кенг китобхонлар оммасига тушунарли бўлишига ҳаракат қилган эдилар. Бу ерда субъективликнинг алоҳида қўрилиши — индивидуал ижодий субъективлик эмас, балки миллий ва ижтимоий субъективлик юзага қалқиб чиқади. В. Курочкин ажойиб рус шоири эди, лекин унинг ўз даврида ҳукм сурган ўзгартириб таржиМа қилиш ақидалари асосида яратган «рус Беранжеси» ўзининг асл оригиналидан узок бўлиши баробарида, бугунги китобхон талабига жавоб бермайди. Беранжени рус адабиётига «олиб кириш» мақсадида Курочкин уни барча французча миллий белгилардан «тозалаган» эди: Жан ва Жаннанц—Иван да Марья ва ҳатто Ваня ва Маша; Петронильяни — Федосья, кирол Иветони — кирол Додон... деб ўзгартганди. Шуниси қизиқки, ҳозирги вақтда бу рус шоирининг Беранжедан қилган таржималари француз адиби мажмуала-

¹ К. Ч у к о в с к и й. Внеское искусство. Собр. соч. в шести томах, т. 3, М., 1966, с. 356.

² Лев Гинзбург. Перевод и поэзия. Журн. «Литература и жизнь», 10 авг. 1960 г.

рида эмас, балки В. Курочкиннинг асарлар тўпламида чоқ этилади. Бинобарин, мазкур таржималар Беранжедан кўра кўпроқ В. Курочкин ва унинг ижодини тушунишга хизмат қилиши мумкин. Шу сабабдан бу таржималар эндиликда ўз умрини тугатган.

Спилизация принцигига
икки хил қараш

Хар бир бадиий асар муайян бир даврда бўлиб ўтган воқеаларни тасвирлайди.

Чунончи, тарихий мавзуда ёзилган роман ҳозирги замон китобхонини халқ ҳаётининг тарихи билан таништириди, уни ўтмишга етаклайди.

Вильям Шекспирнинг «Қирол Лир» трагедияси ҳам, Ойбекнинг «Навоий», Абдулла Қодирийнинг «Утган кунлар», Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романлари ҳам тарихий асар. «Навоий» романида Ойбек беш асрлик узоқ ўтмиш тарихимизни ҳозирги ўзбек адабий тилида ажойиб жонли бадиий лавҳаларда ёритиб берди. Башарти, Ойбек «Навоий» романини бус-бутун Алишер Навоийнинг тили — XV аср ўзбек адабий тилида бино қилганида, бу бир мўъжиза бўлар эди, асарнинг илмий қиммати, илмий-тарихий аҳамияти бундан ҳам юксакроқ бўларди, бироқ ҳозирги китобхонга унинг бадиий-эстетик таъсири унчалик бориб етмасди. Бунинг сабаби шуки, бугунги китобхон Алишер Навоийнинг ўз асарларини қай даража тушунса, XV аср тили ва услуби билан яратилган «Навоий» романини ҳам шу даражадагина тушунган бўларди, ҳолос.

Масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Ойбек «Навоий» романини «Олтин водийдан шабадалар» ёки «Қутлуғ кон» услуби билан ҳам ёза олмас эди. Агар бундай бўлганида, китобда тасвирланган воқеалардан, ёзувчининг тили ва услубидан ўқувчи замон туйғусини сезмас, тарих садоларини эшитмас эди. Бошқача айтганда, сирлилиқ, лисоний-даврий абстракциянинг ғойиб бўлиши романнинг бадиий-эстетик таъсирчанлигини сусайтиришга сабаб бўларди. Буни жуда яхши ҳис қилган Ойбек «мўътадил» бир услуб топишга муяссар бўлган. Натижада «Навоий» романи ўзбек совет адабиёти асари бўлиши билан бирга, XV аср Хирот адабий муҳитидан олиб ёзилган тарихий роман даражасига кўтарилган. Бунга ёзувчи XV аср ўзбек тилига хос айрим луғавий, услубий, морфологик-синтактик тил унсурлари, гап тузилиши ҳусусиятларини ҳозирги тилимиз нормалари билан омухта қилиб ишлатиш натижасида муваффақ бўлган.

«Навоий» халқимизнинг узоқ ўтмишидан олиб ёзилган тарихий роман бўлса, «Утган кунлар» нисбатан анча яқин, икки аср муқаддам бўлиб ўтмиш воқеалардан ҳикоя қилувчи тарихий асар. «Қутлуғ кон»да тасвирланган воқеалар эса давримизга яна ҳам кўпроқ яқинлашиб келади ва гўё мозийдан олиб ёзилган «яқунловчи» бадиий асардай туюлади.

Ана шу «замон масофаси»ни юқорида зикр қилинган асарларда яққол ҳис этиш мумкин.

Энди таржимада давр колоритини қайта яратишда таржи*

моплар қандай принципларга таяниб иш кўришларини юқорида тилга олинган мисоллар асосида қараб чиқайлик.

XIV аср охири, XVI аср бошларигача бўлган диір, иъни вақт эътибори билан бир-бирига жуда яқин замонда бўлиб ўтмиш қоқоаларини бадий тасвирига бағишлангаи тўрт асор: ОЛбскнинг «Навоий», Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» тршсднясн, Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романлари ёзилиш услубига кўра бир-биридан фарқ қилади. Бу тафовут номлари тилга олинган ёзувчилардан- ҳар бирининг ўзига хос индивидуал услуб тақозосидан ташқари (субъектив омил), айна асарларни барпо этиш учун асос қилиб олинган давр воқеаларини тасвирлашнинг лисоний воситалари (бу тил кўҳна тил — объектив омил) билан белгиланади. Қизиғи шундаки, «Улуғбек хазинаси»га нисбатан «Мирзо Улуғбек»нинг тили нисбатан бирмунча з а-монавий роқ, ' яъни ҳозирги адабий тилимизга яқинроқ, «Юлдузли тунлар»нинг тили эса санаб ўтилган асарларнинг ҳаммасига қараганда ҳам замонавийроқ.

Муайян адабий жанрда бирон бадий асар яратишга киришаркан, унинг тил ва услуб воситаларини тайин этишда муаллиф барча объектив ва субъектив факторлар, жумладан, ўз имкониятларини ҳам инобатга олади. Чунончи, ҳозирги ўзбек ўқувчиси учун, турган гап, Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг тили ҳам тушунишга оғирлик қилади. Бироқ унинг тили ўз замонаси учун содда ва бетакаллуф тил эди. Бобирнинг тилга нисбатан ана шу бетакаллуфликни талаб этиши Пиримқул Қодировга буюк шоир ҳақида асар ёзганда ҳозирги адабий тил ва унинг лисоний-услубий нормаларини асос қилиб олишга муҳим далил, ишора, туртки бўлган*. Умуман, адабий тил, жумладан, ёзувчининг тили ва услуби масалалари оригинал ҳамда таржима адабиётида, шунингдек, адабиётшунослик ва таржимашуносликда ҳозирги куннинг энг долзарб проблемаларидан биридир.

Таржимада давр руҳи, давр нафаси, даврнинг адабий тил тушунчаси билан боғлиқ етакчи майллари акс эттириш жиддий, мураккаб, комплекс проблемадир. У шунинг учун ҳам комплекс характерга эгаки, бу ерда масалани фақат бир давр, муайян бир ёз}вчининг ижодидан қилинган таржималар, бир таржимон қўллаган тажриба ва, ниҳоят, алоҳида олинган бир адабий жанр доирасида қилинган таржималар билан чегараланган ҳолда таҳлил этиб бўлмайди. Тўғрироғи, бундай чегараланган тадқиқот проблеманинг бир томонини, бир кир-

* Эътибор қилинсин: «Хат битирда... такаллуф қилай дейсен, ул жихатин муёлқ, (тушуниб бўлмайдиган — П. Қ.) бўладур. Бундаи нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз (тил) билан бнти: ҳам сенга ташвиш озроқ, бўлур ва ўқиғувчиға». (Бобирнинг ўз ўғли Ҳумоюнга ёзган хатидан.)—Адабий асарнинг тили (Пиримқул Қодиров ёзган). «Адабиёт назарияси», I том, Тошкент, 1978, 317-бет.

Левин, проф. Л. Мкртчян, Вл. Россельс, проф. Б. Тохирбоев ва бошқаларнинг хизматлари назарда тутилади.

Проф. А. В. Фёдоров «Умумий таржима назарияси асослари» китобининг махсус бир бўлимини «Асл нусханинг яратилиш даври билан боғлиқ хусусиятлари ва таржима вазифалари» деб атайдиган (358—370). Унинг қайд этишича, тиллар турли даврларда турлича тараққий этганлар. Бу ҳар бир мамлакатнинг тарихий шароитига боғлиқ бўлган. Шунинг учун турли тилларнинг муайян тараққиёт даври хронологик жиҳатдан бир-бирига тўғри келади деб қараш мумкин эмас. Масалан, ҳозирги руслар учун XVII аср рус тили ҳозирги французлар учун XVII аср француз тилига қараганда кўпроқ эскирган. Чунки рус тили сўнгги уч аср мобайнида нисбатан анча тез суръатлар билан ривожланган.

XIX — XX аср рус таржимачилиги тарихида XVI — XVIII аср ғарбий Европа адабиётлари асарларини ўша давр хорижий тилларига вақт эътибори билан хронологик жиҳатдан «мос» келадиган русчага ўгиришга уриниш майли кўзга ташланмайди. Таржимада давр услубини акс эттириш мақсадида асл нусха яратилган вақтга нисбатан анча кейинги давр рус тили услуби билан ағдариш ҳоллари қайд этилган. Чунки адабий асарларни таржима қилишдан кузатиладиган бадиий ва дониший мақсад — уларни «...биздан узоклаштириш эмас, балки яқинлаштиришдир»¹.

Асар яратилган давр тилига айнан мувофиқ келадиган тил билан таржима қилишга уринишнинг самарасиз эканлиги классик адабиёт асарлари таржимасида ҳозирги тилга доир лексик-фразеологик унсурлар, ҳос сўзларни (реалийлар) ишлатишга ҳам асос бермайди. Аксинча, бундай қилиш асл нусхада тасвирланган воқеа-ҳодиса ва ўзга халқнинг миллий-тарихий яшаш тарзини бизнинг кунларимизга кўчириб қилишга ва бу билан тарихий-эстетик ҳақиқатни бузишга сабаб бўлиши мумкин. Шу билан бирга, агар асл нусха ўз даврига нисбатан тарихий-фалсафий мавзуда ёзилмаган ва ўша «ибтидо»сидаёқ унинг ўзи архаик услубда барпо этилган бўлмаса, одатда, таржимада кам архаик услуб қўлланилмайди.

Вамонавий таржималар учун асос бўлган нарса шуки, қадимий адабиёт намуналарини ўқришда муаллиф томондан қўлланилган тил воситаларининг қанчалик қадимийлиги, уларнинг «ёши» эмас, балки бу воситаларнинг услуб хусусиятлари ҳисобга олинади. Башарти, бу лисоний воситалар — у ҳоҳ сўз бўлсин, ҳоҳ сўз бирикмаси бўлсин, ҳоҳ бирон грамматик кўрсаткич бўлсин — вақт ўтиши натижасида эскиргач, архаиклашган бўлса, таржима тилидан унга «мувофиқ» келадиган архаик муқобил вариант қидириш мақсадга мувофиқ эмас.

Хорижий классик адабиёт асарларининг таржималарида архаик сўз ва иборалар учрар экан, бу асл нусханинг «қадимий-

лиғи» ҳақида таассурот туғдириш учунгина эмас, балки ўзга жиддий бадиий-услубий сабаблар тақозоси билан шундай қилинади.

Булар қандай сабаблар?

Рус таржимачилиги тарихида Сервантеснинг «Дон Кихот» романининг Н. М. Любимов таржимаси ўзига хос мисли кўрилмаган бадиий услубий тажриба бўлиши билан алоҳида ўрин эгаллайди. Маълумки, асарнинг бош қаҳрамони ламаңчлик Дон Кихот ўзини қадимий рыцарь романларида тасвирланган халоскор қаҳрамон, ажойиб-ғаройиб, ҳаёлий бир оламни кезиб юрувчи фавкуллодда олий бир зот деб тасаввур қилади. Бунинг акси ўларок, рыцарь «зоти шариф»ларининг хизматкори, садоқатли «муриди» Санчо Панса эса «авом» бўлса-да, ўзининг «олампаñoхи» соясида қандайдир алоҳида «тарихий» вазифани бажарувчи шахс деб билади. Худди ана шундай ғайри-табиий воқеалар силсиласига қурилган, ўзига хос бадиий муҳит ичида яратилган «Дон Кихот» романи аслида — испанчада ҳам ажойиб-ғаройиб жимжимадор тил ва услубда ёзилган. Мабодо, бу романни оддий, «расмана» адабий тил билан ўгирилса, унда тасвирланган воқеалар, образлар бошқа бир тилга кўчади-ю, асарда бошдан охиригача китобхонни ўзига жалб қилиб турадиган услубий ғаройибот, сирлилиқ — мазкур роман бадиий қимматининг гултожи бундай таржимадан ташқарида қолиб кетади. Худди ана шу нарсани жуда яхши фаҳмлаган Н. М. Любимов уни рус тилига бирмунча архаиклашган дабадбали услубда таржима қилишга журъат этган. Зотан, бундай асарларни бошқача таржима қилиб ҳам бўлмайди.

Сервантеснинг «Дон Кихот» романи асарнинг болалар учун қайта ишланган, анчагина «тушунарли» услубга солинган таржима вариантдан ўзбек тилига ўгирилган. Аммо шуни ҳам унутмаслик керакки, бу романнинг ўзбек тилига қилинган бошқа бир таржима намунаси ҳам мавжуд. «Намуна» дейишимизнинг боиси шуки, у ўзбек тилига, афсуски, шундай услубда тўла ўгирилмаган, балки журналда ундан парча босилган, холос. Бу таржима Мирзакалон Исмоилий қаламига мансубдир¹. М. Исмоилий бу таржимада қадимги ўзбек тилининг луғавий, услубий ва морфологик-синтактик воситаларидан жуда ўринли фойдаланган (III бобга қаранг).

Михаил Лозинский Дантенинг «Илоҳий комедия»сини таржима қилар экан, асл нусханинг бутун жозибасини рус китобхонига етказиш мақсадида бошқа лексик-грамматик ва услубий воситалар билан бир қаторда архаизмлардан ҳам кенг фойдаланган. Бу ўринда проф. А. В. Фёдоров икки ҳолни қайд этади. Бир тарафдан, таржиманинг луғати ҳозирги рус адабиёти асарлари ҳамда жонли тил луғатидан фарқ қилади. Бошқа томондан эса «Илоҳий комедия» тили (асл нусхада) ҳозирги итальян тилидан ҳам жиддий фарқланади.

¹ Сервантес. Дон Кихот. «Гулистон» журн., 1939, № 5.

Аммо бу икки ҳолат бир-бири билан узвий боғлиқ эмас. ТГўғрироғи, «Илохий комедия»нинг тили асл нусхасида ҳозирги мталян тилидан фарқ қилгани, бинобарин, ана шу тафовутни кўрсатиш учун М. Лозинский асарни бирмунча архаик услуб билан ўгирган эмас. Бунинг асосий сабаби шуки, XIII аср италян поэзияси, жумладан, Дантенинг «Илохий комедия» сининг тили ва услуби ўз замонасидаги жонли тилдан жиддий фарқ қилган. XIII аср шоирлари, улар қатори Данте ҳам эскирган, китобий, диний ва фалсафий сўз, истилоҳ, грамматик таркиб ҳам иборалардан унумли фойдаланганлар. Худди ана шу ҳолат таржимада ҳам бошқа кўпгина услубий воситалар билан бир қаторда, архаик сўз ва бирикмалардан ҳам дадил фойдаланишга имконият ва зарурат туғдирган. Асл нусханинг худди ана шу бош хусусиятини нозик илғаган шоир Абдулла Орипов бу асарни ўзбек тилига катта маҳорат билан таржима қилди.*

Албатта, таржима қилинаётган нарса қадимги давр ёзувчи-сининг асари экан, уни муқаррар равишда эскирган тил билан ўгириш керак экан деб тушуниш «таржима» тушунчасига хилофдир. Ҳолбуки, Корней Чуковскийнинг кўрсатишича, рус адабиётида бир замонлар символист шоирлар худди шундай таржима қилар эдилар. Масалан, Уитмен қаердаки, айтайлик. «кўкрак» деса, Бальмонт «сийна» деб таржима қилади. Уитмен «байроқ» деса, Бальмонт буни «ялов» деб беради. Уитмен «кўтараман» деса, Бальмонт «бошим узра кўтарурмен» дейди. Қисқаси, Бальмонт Уитменнинг бундай «авом» тили билан ёзишидан гўё номус қилади ва хонаси келди дегунча ундаги оддий сўзларни славянизмлар билан алмаштириб қўяди¹. Бундай усул билан ўгириш ёзувчининг эътиқодига, эстетик диди, дунёқараши, услубига тамоман зиддир.

Тил воситаларидан қандай фойдаланишни белгилаб берадиган ижодий ўзига хослик ёзувчининг дунёқараши, нафосат ҳақидаги тушунчаси, адабий мактабда давр эстетикаси билан чамбарчас боғлиқдир. Бинобарин, муайян давр ёки адабий муҳит намоёндаси бўлмиш бирон ёзувчининг асарини таржимон ўзи хоҳлаганича, ўз услубига «бўйсундирган» ҳолда, ўз изнига солиб ўгиравериши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ҳар бир таржимон ўз эътиқоди, услуби, эстетик идеалига яқин адибнинг асарини таржима қилганидагина муваффақият қозона олади.

Бадиий таржимада индивидуал услубни қайта яратиш билан боғлиқ қулайлик ҳақидаги бу тезисни бир томонлама талқин қилиш ҳам тўғри бўлмайди. Таржима санъатининг донишийлик (билиш) билан боғлиқ маърифий функцияси ҳамда социалистик ҳамдўстлик шароитида ўзаро ҳамкорлик, маънавий баҳрамандлик ва бойитиш қонунияти бир-биридан традицион узоқ саналган адабиётлар ва эстетик воқеликлар-

* Данте Алигьери. Илохий комедия. Дўзах. Тошкент, 1975.

¹ К. Чуковский. Вмское искусство. М, 1964, с. 23—24.

нинг яқинлашувида дадиллик билан ҳаракат қилишни талаб эъди.

Одатда, бир тилдан бошқасига таржима қилиб бўлмаслигини даъво қилганда, улар ўртасидаги жиддий лексик-грамматик фарқлар билан биргаликда, ўша тилларда сўзлашувчи халқлар яшаётган табиий, иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитлар ҳамда кишилар онгида шу омиллар тақозоси билан туғилган тасаввур, тушунча, эътиқодлар ўртасидаги катта тафовутлар далил келтирилади.

Н. В. Гоголнинг «Ревизор» комедиясидаги Земляника, Хлестаковнинг тасвирлашича, шундай одам:

Коробкин:—«Надзиратель за богоугодным заведением Земляника — совершенная свинья в ермолке»¹.

Ўзбек тилига бу шундай таржима қилинган:

Коробкин: «Худойхоналар мутасаддиси Земляника кулоҳ кийган чўчканинг ўзгинаси»².

Комедиянинг бошқа бир жойида Артёмий Филиппович шаҳар ҳокими тўғрисида гапириб, «этакой свинье лезет всегда в рот счастье»,— деса, ўзбек тилида ҳам «бахт нуқул мана шунақа чўчканинг оғзига ўзини уради», деб надомат қилади. Кўриниб турибдики, салбий образлар бир-бирларини нуқул «чўчка» деб атайдилар, таржимада ҳам бу айнан шундай акс эттирилган (Н. В. Гоголда салбий образлар ўз-ўзларини ёки бир-бирларини фож этилдилар).

К- Чуковский «Бадий таржима принциплари» деган китобчада босилган «Насрий асарлар таржимаси» номли мақоласида Бальзак романларидан бирида отанинг ўз болаларини эркалатиб, «здравствуйте, мои поросятюшки!» деб айтган гаплари рус тилига «здравствуйте, мои птички!» деб таржима қилинганини қаттиқ танқид қилади. Чунки кўпол сўз деган мулоҳаза билан «поросятюшки»ни «птички» деб алмаштириш авторнинг услубини сийқалаштиришга олиб келади.

Бироқ Бальзак асарларининг услубини таржимада акс эттираман деб, ундаги «поросятюшка» сўзини ўзбек тилига... «чўчка болалари» ёки «чўчкавачча» қабилида «таржима» қилиб бўладими? йўқ, албатта. Агар ўша ота ўзбек тилида ўз болаларига... «салом чўчкачаларим» деса борми, бу билан у ўз жужукларини эркалатган эмас, балки қаттиқ ҳақорат қилган бўлар эди!

Рус тилида ҳам «чўчка» сўзи кўп ҳолларда ақлсизлик, нодонлик, бефаросатлик маъноларини ифодаловчи бирикмаларнинг образли асоси сифатида кўринади. Бундай ҳолларда уларни айнан ўгириш мумкин. Аммо ўзбек тилида бахтли, эзгу иш ёки эркалатиш маъноларини ўзида акс эттирадиган образли асоси «чўчка» сўздан иборат биронта ҳам матал ёки идиома

¹ Н. В. Гоголь. Ревизор. Ташкент, 1952, с. 113.

² Н. В. Гоголь. Ревизор. Абдулла Каххор таржимаси. Тошкент, 1952, 90- бет.

йўк. Холбуки, олайлик, немис тилида бу сўз салбий ходисалар⁷ образи бўлиб гавдаланиши баробарида, бахт, омад келтирувчи символ сифатида ҳам гавдаланади. Шунингдек, француз, инглиз ва рус тилларида «чўчка» сўзи эркалаш маъноларида келади.

Бундай вақтларда таржимон ўша бирикмаларнинг образли асосларини ўз тилида анъана бўлиб қолган хайвон ва паррандаларнинг номлари билан алмаштиришга мажбур бўладн. Масалан, Бальзакдаги ўша «здравствуйте, мои поросётушки!» хитобини ўзбекчага «салом, кўзичокларим!» тарзида ўгиришга тўғри келади. Шу зайл, французча жумладаги «чўчка» сўзининг рус тилида «қуш» бўлиб қолиши қанчалик номатлуб бўлса, ўзбек тилида «кўзичокқа» «айланиши» шунчалик мақсадга мувофиқдир.

Бунинг сабаби шуки, дунёдаги жуда кўп халқларда яхшилик, ювошлик, сахийлик, ёмонлик, айёрлик, вахшийлик, кўполлик тимсоли сифатида маълум хайвон ёки паррандаларнинг номлари қабул қилинган. Масалан, ёмонлик, зарарқунандалик тимсоли — илон, чаён; вахшийлик тимсоли — бўри; ювошлик тимсоли — мусича, қўй; меҳнатсеварлик тимсоли — чумоли ва асалари; катталиқ тимсоли — фил, туя; айёрлик тимсоли — тулки; кўполлик тимсоли — айик; бефаҳмлиқ ва бефаросатлик тимсоли — эшак, чўчка; тинчлик тимсоли — қаптар; гўзаллик тимсоли — тову; хушхонлик тимсоли — бўлбулдир. Ва ҳоказо.

Аммо турли халқларда ўхшатиш ва сифатлаш тимсоллари, юқорида қайд этилгандай, ўзига хос хусусиятга эга бўлиши ҳам мумкин. В. Далнинг «Пословицм и поговорки русского народа» (рус халқининг мақол ва маталлари) номли китобида келтирилган: «ребёнок, что жеребёнок» бирикмасида болани тойчокка ўхшатиш ўзбекларда ҳам учрайди: *тойчоқ*, *тойчоғим* ва ҳоказо. Бироқ ўзбек тилида худди ўша луғатда келтирилган «ребёнок, что поросёнок» фразеологик бутунлигига мувофиқ келадиган биронта ҳам ибора йўк. Ўзбек ўз боласини туянинг боласига (*бўтам*, *бўталоғим*), отнинг боласига (*тойчоқ*, *тойчоғим*) ўхшатади-ю, аммо, айтайлик, сигирнинг боласига нисбат бериб «гўсам» ёки «бузоқчам», эшакнинг боласига нисбат бериб «куррачам» ёки «хўтукчам» демайди. Чунки ўзбекнинг наздида бу эркалаш эмас, кечириб бўлмайдиган хунук ҳақорат бўлиб туюлади.

Шундай қилиб, тилда турли-туман ўхшатиш ва сифатлашлар асосида ниманинг образини ишлатиш анъана бўлиб қолган бўлса, таржимада ҳам шунга риоя қилиш зарур. Зотан, агар бирон ўзбек ёзувчиси ўзи тасвирлаётган қизнинг гўзаллигини образли қилиб гавдалантириш мақсадида уни... сигирга ўхшатса, бу жуда кўпол чиқиши турган гап. Шунинг учун бошқа халқларда ҳам бу хайвон номининг гўзаллик тимсоли сифатида кўринишини тасаввур қилолмаймиз. Лекин амалда бундай эмас (масалан, ҳиндлар).

Халқлар ўртасидаги диний ва ирқий тафовутларнинг

\таржима мушкулотини туғдириши хусусида гап кетганда, «Қалила ва Димна» таржимаси муносабати билан буюк ўзбек а\лломаси Абу Райхон Беруний бундан минг йил илгари айна мазкур масала юзасидан ғоят муҳим фикрни айтган эди. «Бизнингча «Қалила ва Димна» деб машҳур бўлган «Панчатантра» деган китобни имконият топиб таржима қилсам, деган орзуим бор, — деб ёзган эди мутафаккир олим ўзининг машҳур «Ҳиндистон» асарида.— Чунки у китоб Абдулла ибн ал-Мукаффа каби ўзгартириб юбормасликларига ишониб бўлмайдиган бир гуруҳ кишилар тили билан хиндчадан форсчага, сўнгра форсчадан арабчага таржима қилиб келинди. Абдулла ибн ал-Мукаффа «Қалила» китобига ўзидан Барзобайх бобини қўшди, бундан мақсади динга эътиқодлари кучсиз кишиларни шак-шубҳада қолдириш ва уларни маннония мазҳабига чакираётганларга зарба бериш эди. Боб орттириб ишончсиз бўлган киши таржимада ҳам орттириб ишончсиз бўлишдан холи қолмайди».

Бадий таржимада тушунарлилик талаби билан донишйлик принципи, илмий аниқлик билан мажозийлик ва образлилик ҳамма вақт бир-бири билан зиддиятга киришган ҳолда, айна вақтда яхлитлик, бир бутунликин ташкил этади. Таржима қилинаётган асар ўзга халқнинг бадий жавоҳироти намунаси ўларок, ўғирилгандан сўнг таржимачи-тнлда барпо этилган ватан адабиёти ихтиёрнга ўтар, унинг манфаатларига хизмат қилар экан, унда «бегоналик» билан «ўзлик» қўшилади, омухталанади, синтезлашади. Бинобарин, реалистик таржима талабига кўра, бошқа адабий муҳитда яратилган асарни «бус-бутун ўзимизники»га айлантириб юборишга, миллий мансублик ва ўзига хослик тушунчалари билан боғлиқ ашёларни эркин айирбошлашга керагидан ортқ ружу қилиш ярамайди. Тилимизга ўғирилган асарда тасвирланган бошқа халқ моддий ва маънавий ҳаётининг биз учун хайратомуз, ғалати томонлари ҳам ўрни ва меъёри билан сақланмоғи лозим.

Санскритда «ришабха» калимаси «буқа», «қўтос» маъноларини беради. Агар хинд бирон кишига нисбатан бундай сифатни ишлатса, яъни унга *буқа*, *қўтос* деб мурожаат этса, бу уни «ботир», «довюрак», «валломат» дегани бўлади. Дарвоқе, «Шоҳнома»да ҳам Рустамга нисбатан *филтан* (фил гавдали), *го'в* (хўкиз) сифатлари берилиши унинг бағоят эъзозланишини англатади.

Бу сингари юзлаб, минглаб лисоний ёки ғайрилисоний, афсонавий, тарихий, диний, этнографик, лаҳжавий ва ҳоказо иборалар, сўзлар, истилоҳлар, шартли ишоралар, тимсоллар борки, башарти, уларнинг барчасини ўзбекча «шундай», «муқобил» тушунчалар билан алмаштирилса, бу хинд «Рама-яна»си, форс «Шоҳнома»си, қирғиз «Манас»и, юнон «Илиада»си, араб «Минг бир кеча»си бўлмайди. Таржимада ҳамма нарсани сидирғасига ўгиравермай, унинг ўзига хосэнг муҳим

аломатлари, типик миллий тусини саклаш зарурати асл нусха-нинг санъат асари сифатида миллий мохиятини ифодалашга бўлган уринишдан келиб чиқади.

Эстон шоири Арви Карлович Сийг бош-
^{кирд} *1ш Т^ 7, 71^* ^ш ^м ^у ^{стай}
 каблик Ва соддалик Р^{ни} У^з тилига таржима қилади. Эхти-
 мол, шу муносабат биландир, ўз навбати-
 да, Мустай Карим ҳам Арви Сийг ижоди билан кизиқиб қо-
 лади, ва, диалог* мазмунига қараганда, унда ҳам эстон ади-
 бининг асарларини бошқирдчага ўгириш истаги пайдо бўла
 бошлаганга ўхшайди. Лекин Мустай Карим таржимачилик
 амалиётида жуда кам учрайдиган фавқулодда кизик бир ҳолга
 эътиборни қаратадн. Аслида, *биз хар хил шоирлармиз*, дейди
 Мустай Карим, турли авлодларга мановб, тақдири бир-биридан
 фаркланадиган ижодкорлармиз. Сиз — шаҳар шоирисиз, мен
 бўлсам — тақдири азалдан ва характерим билан қишлоқлик-
 ман, хар бир нарсани деҳқон назари билан идрок этаман.
 Бундан т^шқари, биз — Сиз билан мен — *турлича миллий*
анъаналар заминида қалам сурамиз: Эстония билан Бошқир-
 дистон бир-биридан узоқ жойлашган. Агар шартли ифодаланса,
 бу қуйидагича бўлади:

Бошқирдистон	Эстония
Бошқирд адабиёти	Эстон адабиёти
Мустай Карим	Арви Сийг
Қишлоқ мавзуи	Шаҳар мавзуи

Территория, миллий турмуш тахлити, адабий-тарихий анъ-аналар, тил, индивидуал-ижодий типология, услубий хосликлар тарафидан бу ерда қандайдир туташтирувчи кўприк кўзга ташланмайди. Бошқача айтганда, айна ҳолда ҳамма нарса бир-биридан й и р о қ. Бу икки шоирнинг суҳбати бир-бирини тушунишга интилишнинг самараси ўларок, «ижодий-индиви-дуал бегоналик» шароитида ҳам мукаммал таржима намуна-лари яратиш мумкин зканлигини исботлайди.

Арви Сийг Мустай Каримнинг «Йиллар кетидан йиллар» тўпламини таржима қилишга танлаган экан, бунда бошқирд шеъриятининг эстонлар учун бутунлай нотаниш ва фавқулодда поэзия эканлиги уни ўзига жазб . этган. Сирасини айтганда, Мустай Карим билан танишув менинг бошқирд маданияти билан илк бор учрашувим бўлди, дейди таржимон. Тўплам, билан танишаркан, Мустай Карим шеърларининг соддали-ги таржимонни лол қолдиради. Чунки ҳамма гап шундаки, эстон ўқувчиси бундай соддаликка ўрганмаган. Таржимон матнни иккинчи дафъа ўқиркан, бошқирдчада шеърлардан аллақандай катъий, ёрқин, биллурий кабарик аломатлар топиб, унга ўзидан қандайдир хикматона рамзлар қўшиб, асл нусха-ни гўё «эстоний услуб»га ўтказа бошлайди. Учинчи бор муту-

* «Взаимоузиаванне», Диалог поэтов (беседа записал Л. Анппский). Журн. «Дружба народов», 1978, № 7, с. 128—167.

лаада у, ниҳоят, Мустай Карим ашъорини таг-томири билан сийқалаштираётганини пайкаб қолади. Сўнгра ўзи кашф қилган барча «лақашиқилдок»ларнинг баҳридан ўтаркан, қарши-сида оппоқ қоғоздан бўлак ҳеч вако қолмайди. Фақат тўртинчи уринишдагина Мустай Карим шеърларининг соддалиги замирида яшириниб ётган жозибадор самимият эстон шоирига ўз жамолини бир чеккадан оча бошлайди. Ана шунда Арви Сийг бошқирдча шеърий жозибани қайта яратишга ўзининг «эстонча воситалари» кифоя қилмаслигини пайкаб қолади, чунки «эстонча воситалар» ўзгача анъаналар ва ўзгача муҳитда қарор топган бўлиб, улар бирмунча бошқачароқ дидаги китобхонларга мўлжаллангандир. Шу тариқа эстон шоири йўл, восита, тадбир қидиради. Нима қилиш керак? У Мустай шеърларида мавжуд образлар ёнидан яна қандайдир ёрқин образлар ахтарилади. Бошқирд шоирининг асарларига асос бўлган образлар — қушлар, отлар, дарёлар, маъшука, онайизор, юрак — буларнинг барчасини эстон тилига оқизмай-томизмай ўтказилса, бежамадор сийқа бир қолип пайдо бўлади, холос. Сийқаланган сўзлар замиридаги жонли ҳаёт нафасини эстон тилида юзага чиқариш ғоятда мушкул, чунки эстонларда сўзлар «бу зайлда» истифода этилмайди. Эстонларда ҳамма нарса бошқача, чунончи, биз, дейди Арви Карлович, беихтиёр суратда мураккаблашган бир ифода тарзига ўтиб оламиз, бундай шароитда эса Мустай Карим лирикасининг бош фазилати ҳисобланмиш табиий бета-каллүфлик эстон ўқувчисига бориб етмайди, унга тушунарли бўлмайди.

Мустай Карим билан Арви Сийг ўртасидаги суҳбатдан шеърий таржима проблемасига доир- бир қанча жумбоқлар ечилгандай, уларга аниқлик киритилгандай бўлади. Таржима бу икки тил, икки луғат, икки адабиёт, икки шоирнинг учрашувигина эмас, балки икки тарихий-миллий адабий анъаналар дучлашуви ҳосиласи ўлароқ дунёга келиши назарияда маълум эди. Аммо бундай учрашув ҳамда дучлашувлар конкрет шоирлар ижодида қандай воқе бўлади, таржима қилувчи тарафларнинг ўз таржимонлик вазифаларини қандай тушунишлари уларнинг фаолиятига не тариқа таъсир ўтказди, бундан бир-бирларини таржима қилувчи тарафлар қандай наф қўрадилар деган аллақанча муаммолар бир йўналишда бораётган икки қарама-қарши кутб — турли ижодкорлар фаолиятида синаб қўрилмаган эди. Арви Сийг билан Мустай Карим сиймосида бир-биридан тубдан фарқ қиладиган икки индивидуал ижодкор шахс, бир-биридан узоқ икки тил, поэзиянинг табиати, таржиманинг механизми, таржимоннинг вазифасига икки хил қараш бир-бири билан дучлашганида, бадий ижоднинг бу соҳасида мавжуд барча душворликлар ҳам юзма-юз келгандай, юзага калкиб чиккандай бўлади.

Албатта, ҳар гал шеърий таржима билан банд бўлган шоирлар ишида мундарижаси бир хил «стандарт» мушкулотлар содир бўлавермайди. Йўқ, аввал типик қийинчиликлар содир

бўлиш ҳолларини қайд этайлик. Бу ўгирилаётган асар мансуб бўлган жанр, давр, ижодкорларнинг қандай адабий мактабга мансублиги каби омиллар тақозоси билан юз бериши мумкин бўлган душворликлар. Айтайлик, «Декамерон» билан «Дон Кихот» романлари таржимаси қаршисида вужудга келадиган қийинчиликлар давр қолоритини акс эттириш, бинобарин, луғат, услубий мослаштириш, индивидуал услуб даражасида бўлиши мумкин. «Алпомиш» билан «Манас», «Гилгомиш» билан «Рустам-хон», «Игорь жангномаси» билан «Қопланди ботир» таржималаридаги мушкулотни шу асарларнинг жанр хусусияти белгилайди ва ҳоказо (II бобга қаранг).

Бироқ таржима қийинчиликлари фақат лисоний фарқлар билангина белгиланмайди. Баъзан яқин тиллардан таржима қилиш муаммоси узоқ тиллар таржимасиникига қараганда ҳам мураккаброк бўлади. Масалан, Алишер Навоийнинг «Фарход ва Ширин» достонининг қирғиз тилига таржимаси душворлиги шу асарнинг рус тилига таржимасига нисбатан заррача кам эмас. Бу ўзбек ва қирғиз ёзма адабиётлари аъёнлари ўртасида мавжуд жуда катта тафовут билан изоҳланади. Оддий айтганда, Алишер Навоийнинг ғоят бой архаик луғат қатламига ҳозирги қирғиз тилида муқобилот топиш амри маҳол. Бошқа ҳолларда эса, айтайлик, икки кутб: таржима қилувчи ёки таржима қилинувчи тиллар бир-биридан лексик-грамматик, структуравий тарафдан йироқ бўлса-да, уларда мавзу, адабий аъёна, икки халқнинг маданий тараққиёт босқичи нуктаи назарларидан яқинлик, умумийлик, ҳамоханглик, муштараклик сезилган тақдирда, таржима проблемасини муваффақиятли ҳал қилиш имконияти туғилади.

Юқорида айтилганлардан қуйидаги хулосаларга келни, мумкин. Мактабдош, услубдош ижодкорлар бир-бирларининг асарларини таржима қилганларида чинакам санъат намуналарини яратишлари мумкин. Бадий таржимачилик амалиетида бу то ҳозиргача типик ҳол саналади. Ушбу сатрлар авторк ҳам ўзининг «Тил ва таржима» номли монографиясида ва бир қанча мақолаларида ана шу тезисни изчиллик билан илгари суриб келди. Эндиликда ҳам худди шу принципга содиқ қолган ҳолда, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимов, Ҳамид Ғулом, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор, Мирзақалон Йўсифов, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповларнинг турли миллий адабиётлардан қилган хилма-хил етук таржималари, рус ва қардош халқлар таржимачилиги сабоқларини ўрганиш асосида шундай тўхтамга келиш мумкинки, таржимон, агар у катта ҳаётий ва ижодий тажриба тўплаган бўлса, хилма-хил услубларни ҳам акс эттира олади. Бундай қилишга ижодкор таржимонни бошқа халқларнинг маънавий оламига қизиқиш, ўз қаламдош ҳамкасбаларининг тажрибаларини ўрганиш, ўзга миллий адабиётларда мавжуд янги адабий аъёнларни ватан адабиётига татбиқ этиш ва ривожлантириш манфаатлари олиб келади.

Фақат эскирган сўзлардангина ташкил топган ёки нукул янги сўзлардан иборат тил бўлиши мумкин эмас. Фақат архаизмлардан иборат ёки нукул неологизмлардан ясалган асар ҳам бўлмайди. Мавзу тасвирланаётган давр, жамиятнинг табақаланиши ёки алоҳида олинган индивидларнинг характери яратиш талаби билан автор тилнинг луғавий қатламларини турлича истифода этиши мумкин. Айтайлик, завод, йирик корхона ишчиларининг ҳаётига бағишланган роман ёки қисса бир-икки аср олдинги тил услубида ёзилса, ё бўлмаса тарихимизда кечмиш кўхнадан-кўхна воқеа-ҳодисалар шу кеча-кундуздаги адабий тил учун норма ҳисобланган стилистик воситалар билан ҳикоя қилинса, бунда лисоний-услубий номутаносиблик пайдо бўлади. Шу сабаб, ҳар бир адиб ўзининг турли касб, айрим мавзу ва бошқа-бошқа давр кишилари образини яратишга бағишланган асарларининг ҳар бирини уларга мувофиқ келадиган индивидуал услуб нормаси билан ёзади. Башарти, у китобларининг барчасини сидирғасига бир хилда, бир қолипдаги чекланган услубда ёзганида, улар завқсиз, зерикарли, қуруқ, тарихий ҳақиқатга зид, ишонарсиз бўлиб чиқарди.

Ҳамма ёзувчилар учун, тасвирланаётган давр ва мавзу талабини ҳисобга олган ҳолда, бирдай мувофиқ келадиган услуб нормасини тайин этиш мумкин эмас. Бошқача айтганда, ҳар бир йирик ёзувчи, шоир ё драматург айти бир давр воқеалари, ижтимоий ҳаётнинг айти бир соҳаси ёки айти бир шахс ҳаётини тасвирлаганида ҳам уларда услубий мослаштириш тарзи-даражаси турлича бўлади. Максуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» тарихий фожиаси билан Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» тарихий романида — буларнинг ҳар иккаласида ҳам тасвир услубининг XIV аср тилига мос келишига ҳаракат қилинганлиги, бироқ бунинг меъёри ва даражаси иккала адибда ҳар хил эканлиги юқорида қайд этиб ўтилди. Чунончи, «Мирзо Улуғбек» трагедиясида қаҳрамон ҳам, бошқа образ ва персонажлар ҳам романга нисбатан бирмунча «замонавийроқ» тилда гапирадилар. Айтайлик, улар бамисоли беш-олти аср олдинги тил билан бирмунча кейинги давр тили ҳамда ҳозирги адабий тилга хос услублар қатишмасидан ташкил топган бир адабий тилда сўзлашганга ўхшайдилар. Одил Ёқубовда бўлса, қаҳрамон ва персонажлар янада «кўхнароқ» услубда, Улуғбек яшаган давр ёки унга яқинроқ замонларга хос тилда гапиргандай туюлади.

Ёзувчиларда бундай услубий тафовутнинг юз беришига сабаб нима? Бунинг тўртта сабаби бор. Биринчидан, ҳар бир адиб китобхоннинг тайёргарлик даражаси ва тушуниш қобилиятини турлича баҳолаши мумкин. Иккинчидан, бу авторларнинг адабий-эстетик қарашларидаги тафовутга ҳам боғлиқ. Бир ёзувчи муайян давр воқеаларини тасвирлашга бир хил услубни мақбул деб ҳисобласа, иккинчиси «тил чегараси»ни янада нарироқ ёки бериоқдан олади. Бир адиб асарда ўтмиш давр кншиларм ҳам бизннинг замондошларимизга кўпроқ тушунарли

тилда сўзлашларини маъкул кўрса, бошқаси аждодларимизнинг — бизга, яъни авлодларга тушунарли бўлишидан ҳам аввал биринчи галда, ўзаро бир-бирларига кўпроқ *тушунарли* бўлишларини муҳим деб билади ва, ўз навбатида, бу тарихий-лисоний ҳаққоният бизнинг замондошларимизга ҳам бемалол англашиларли бўлади, деб ҳисоблайди. Учинчидан, ҳар бир жанрнинг ўзига хос луғати бўлади. Ҳатто муайян бир жанрнинг ҳар хил турларида, шохобчаларида, бахрларида ҳам тил тафовути мавжуд. Масалан, трагедия тили билан комедия ёзиб бўлмайди. Ҳазал тили билан поэманинг луғати ёки рубоий услуби билан сонет тили бир-биридан фаркланади. Турли жанрлар ўртасида эса бундай тил ва услуб томондан ажралиш (фаркланиш) янада яққол сезилади. Чунончи, роман фақат ўқилади, фожиа эса, асосан, кўриш ва тинглашга асосланган. Саҳна асарининг жой ва вақт ичида чекланганлиги унинг тилида ҳам асқ этади. Тўртинчидан, бу жамият аъзоларте орасида, биринчи навбатда эса, адабий жамоатчилик ўртасида маълум адабий-лисоний-эстетик принципларнинг қанчалик қарор топганлиги, шароитнинг етилганлиги билан ҳам боғлиқ. Фараз қилайлик, агар Одил Екубов «Улугбек хазинаси» романини чорак аср нлгари ёзганида, унда тил воситаларининг қўлланилиши тарафидан бир қадар тушунмовчиликка, анча жиддий тўсикка дуч келиш эҳтимолдан узоқ эмас эди.

Бизнингча, лисоний имкониятга фақат адабий-тасвирий восита сифатидагина эмас, балки кенг миқёсда тил хусусияти тарафидан қараладиган- бўлса, турли тиллар фақат ёш, қурилиш спецификаси жиҳатидан эмас, балки ўзининг луғавий воситалари, биринчи галда, архаизм, неологизм ва диалектизмларга муносабати ва улар билан боғлиқлик даражаси тарафдан ҳам бир-биридан фаркланади. Масалан, бу нуқтаи назардан бир оилга мансуб ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, озарбайжон, татар, уйғур, қорақалпоқ, усмонли турк тиллари ўртасида анч жиддий лисоний градация сезилади. Ёки турли қурилишга эга бўлган рус-ўзбек ва тожик-ўзбек тиллари ўртасида ҳам тафовутлар мавжудлиги табиий. Яхши ишлаб чиқилган ижтимоий-сиёсий терминологияси бўлмаган тилга чуқур фалсафий, тарихий, публицистик асарларни таржима қилиш амри маҳол бўлгани каби, бой архаик бисотга эга бўлмаган тилга тарихий мавзуда ёзилган йирик бадиий обидаларни ўгириш ҳам мушкулдир. Башарти, ўгирилган тақдирда ҳам, ўша таржимада замон нафаси, давр колоритини бериш жуда маҳол.

Тил бадиий асарнинг муҳим шакл кўрсаткичларидан бирв ҳисобланиши юқорида айтилди. Таржимада ана шу бош омил ўзгаради, бир тил ўрнини бошқа тил эгаллайди, тил ўзгариши баробарида баъзан услубий силжиш ҳодисаси юз беради. Кўп ҳолларда таржимоннинг ўзи онгли равишда, кўра-била туриб бунга йўл қўяди, ундан тадбир сифатида фойдаланади. Бундай ҳолларда стилизация, яъни услубий мослаштириш ҳодисаси қалқиб чиқади. Мақсад таржима қилинаётган асар

вокеаларининг тасвир ва баён тарзига ўқувчини ишонтириш, бунинг табиийлигига унда шубҳа қолдирмасликдир. Услубий мослаштириш, аслида, қалтис ва мураккаб тадбир. Аввало, бунинг учун таржимон муаллифнинг тили, диди, у яшаган давр адабий тилининг нечоғли ишлаганлиги, даврнинг ҳукмрон миллий ва адабий анъаналаридан пухта хабардор бўлиши лозим. Бемақсад қўлланилган услубий мослаштириш тасвир маромининг табиийлиги ўрнига, аксинча, ноўхшовлик, услубий номутаносибликни келтириб чиқарадики, бу ҳикоя қилиш тарзининг чучмал бўлиб қолишига олиб келади.

Услубий мослаштириш, бир чеккаси, тар* ай^у4Гм^ии^иялГр^с„^лТа^ир^{од}„ ч* принципи, таржиманий концепция билан узвиий боғлиқ. Чунончи, таржима қандай бўлиши керак деган масалада барча таржимонлар ва назариячилар икки гуруҳга бўлинадилар. Бир гуруҳ таржима оригинал асардай жаранглаши керак деб ҳисобласа, бошқалар таржима таржимадай бўлиши лозим деб даъво қиладилар. Бу эса, ўз навбатида, таржимага яна бошқача қарашни келтириб чиқаради: баъзилар таржимон ўз услуги билан таржима қилиши керак, яъни бунда унинг «ўзлиги» ҳам сезилиб турсин, деган талабни илгари сурадилар: бошқалар эса, аксинча, таржимон авторнинг қиёфасига шунчалик киришиб кетсинки, ўзини умуман унутиб юборсин (бутунлай махв бўлиб кетсин), ўзини муаллифга қурбон қилсин, дейдилар (таржимоннинг «фидоийлигини» шу зайдда талқин қилишади). Услубий мослаштириш асарни кўпроқ иқлимлаштириш, ёзувчини «ўзимизники» қилиш мақсадига хизмат қилади.

Услубий мослаштириш таржимада мунозарали, қалтис йш, деб огохлантирилди. Лекин таржимон бундай тадбирга юзланмай иложи ҳам йўқ. Мабодо «Фауст» ёки «Илохий комедия»ни бўёксиз, «расмана» тилга таржима қилинса, бундай «тўғри» таржиманинг ўзи ҳам сохта бўлиб қоларди. Чунки биз юз, минг йиллар олдин яшаган ёзувчи ёки шоирни таржима қилганда, уларнинг сиймосида қанчалик ўз замондошларимизни кўришга интилмайлик, улар бизга давр эътибори билан замондош эмас. Умуминсоний, ўлмас тараққийпарвар ғоялар, фикрларни ёзиб қолдириши тарафидангина биз уларни *руҳан* ўзимизнинг замондошларимиз деб қабул қиламиз. Бироқ таржимада, уларни ўз замин у замонасидан узиб олиб, уларга XX аср тилининг барча хусусиятларини юктирсак, шунинг ўзи услубда сохтакорлик бўлади.

Одатда, услубий мослаштириш принципини инкор этувчи мутахассислар шундай эътироз билдирадилар: айтайлик, Шекспир ҳозир биз учун ўтмиш драматурги, қл а с с и к бўлса-да, ўз замонасида қандайдир кўҳна тилда ёзмаган, балки ўз замонасининг иллатларини ўз замондошларига ўз даврининг адабий тилида тасвирлаб берган, бинобарин, у барчага тушунарли эди. Бас шундай экан, нега биз унинг сиймосида унча тушунарли бўлмаган, қандайдир сирли ижодкорни кўришимиз керак?

Бундай эътироз жўяли. Чиндан ҳам, Ҳамлет отасининг арвоҳига юзланиб:

Эй илоҳий азизлар, нажот берингиз,
Сен руҳи яздонмисан, ё зилли шайтон?—

деб мурожаат қиларкан, атиги икки мисрада арабча *яздон* ва *зилл* сўзлари келадики, бу бизнинг китобхонга ёки томошабин-га тушунарли эмас. Нега *яздон* ўрнига *худо*, *зилл* ўрнига *соя* (ёки кўланка) сўзларини қўллаб бўлмас экан?

Бундай қараш тарафдорларининг эътирозига эътироз билан жавоб беришга тўғри келади. Шекспирни ўз замонасида ҳамбарча барабар тушуна олмас эди. Мутахассисларнинг гувоҳлик беришича, у ўз даври кишилари, замондошларининг наздида ҳам с и р л и эди. Нега энди уни ўз замондошлари тушунмай қийна-лишган экан-у, биз «тушунишимиз» керак? Рўқ, сирлилик ҳам санъат сирларидан биридир. Эҳтимол, санъат асаригаги барча нарсани ҳамма «тушунавверса», у санъат намунаси бўлмасди. Таржимада содда нарсани мураккаблаштириш қанчалик мантисиз уриниш бўлса, мураккаб нарсани соддалаштириш ҳам худди шундай беҳуда уриниш бўларди. Бас, Шекспирни XX аср даражасига «қўтариб», услубан қуйига «тушириш» ярамайди, балки ўз мавқеида саклашга, ўз сирли санъати, «ғалати» тилида гапиртиришга интилиш айти табиийдир. Юкоридаги иккита калима масаласига келганда шуни айтиш керакки, ҳар бир сўз, жумла, ибора, таркиб, истилоҳ ва хоказолар мавзу, контекст, услуб, асарнинг умумий оҳанги, вазни ичида яшайди ва уларнинг ҳар бири ўз ўрнида в о ж и б д и р .

«Рамаяна»да услуб, ифода тарзи айти асар ёзилган адабий жанр, унинг яратилиш даври, дostonда ҳикоя қилинаётган воқеа-ҳодисаларнинг табиатиға мос бўлгани учун таржимада мавжуд нарсаларнинг барчаси т а б и и й, и ш о н а р л и, з а в қ-б а х ш.

Рус таржимонн «Джанака бнл бездетен» (391) деса, ўзбек таржимони «Жонак тнрғюкка зор эди» (15) дейди; рус таржимони Вишвамитрани «знаменитнй подвижник», «великий отшельник» иборалари билан таърифласа, ўзбекчада у *машҳури офоқ доншиманд*, *зоҳиди замон* део тавсифланади.

И зонт его круглыш увилела Джанаки дева,
И посох тройчатых нкссл на плече его слева (435).

Жонак дплбанди кўрди ШРМСИЯИ расони,
Чап кнфтнда осигли^ уч бўғимлчк асопи (56).

«Зонт» сўзини *шамсияи расо* (тик офтоб, яъни тўғри ёғочга юмалоқ шаклда мато ўрнатнб ясалгаи соябон) деб ўғярми ҳеч кимнинг ҳаёлиға келмайди. Дарвоқе, тилимизда хозип «зонт» бемалол ишлатилади, жилла бўлмаганда *соябон* деб қўлланса ҳам бўларди, «шамсияи расо» қаердаи пайдо бўлди? Чамаси, бу иккинчи мисрадаги *асо* калимасига қофия қилиб тиркаш учун атайин тўқилган бўлса керак? деган мулоҳазалар туғилиши

мумкин. Йўқ, ундай эмас. Гап каландар устида кетяпти. Зонт кўтариб юрган... каландар ёки дарвешни ким кўрибди? «Рокшасалар сарвари», «авлиё», «қўлда қабза-ю кашкул»и билан у... «зонт» кўтарганида, бундай алфозни тасаввур этиш жуда кулгили ва ғайри табиий бўларди!

Таржимон услубий мослаштириш тадбирини қўлаганида, ўқувчига, дафъатан, ҳамма нарсa тушунарли бўлавермайди. Лекин «Рамаяна»да сирлилик коэффиценти меъёридан ошиб кетмаган, негаки, услублаштириш тақозоси билан киритилган ёки яратилган бундай истилохлар, иборалар умумий контекст ичида бемалол англашиларли. Ҳикоя қилинаётган воқеа оқими ёхуд асарнинг умумий контексти муҳотида маъно-мазмун тушунарли бўлмаган унсурларга эса китоб охирида мукаммал изоҳлар берилган. Улардан ҳам топиб бўлмайдиганларини ўқувчи бошқа манбалардан қидиради. Шубҳасиз, санъат асари асл нусхасида нақадар сирли бўлса, у таржимадан ҳам шундай мураккаб чиқиши лозим. Зеро, мураккаб санъат асарларининг омма тушунадиган даражада соддалаштириб, жўнлаштириб қилинган таржималарини нормал таржима деб бўлмайди. Мураккаб ва мукаммал таржима китобхоннинг фаол мутолаасига мўлжалланган бўлади.

Пародия деганда бирон ёзувчи ёки адабий асар услубига кулгили тақлид қилиш мақсадида тил воситаларидан ўзига хос тарзда фойдаланишни тушунилади. Маълумки, адабий асарда шакл мазмунга чамбарчас боғлиқдир. Улар ўртасидаги мантикий алоқа, диалектик бирлик бузилса, шу заҳоти услубий номувофиклик рўй беради.

Бундай қараганда, таржимада услубий мослаштириш ҳам тақлидга ўхшаб кетади, лекин бу тақлид эмас, балки моҳият эътибори билан монандликдир. Бу жиҳатдан ўрганилаётган масалага пародиянинг алоқаси йўқ. Аммо шуниси борки, ножиоз услубий мослаштиришга уриниш ҳам баъзан асарнинг тақлиднамо жаранглашига сабаб бўлади. Шунинг учун бу адабий ходиса (пародия)га тўхташга тўғри келади. Бунинг акси ўларок, асл нусханинг услубий ўзига хослигини акс эттира билмаслик ёки бундан қочиш таржимани бадиий ширадан, маънодорликдан маҳрум этиб, уни жўн бир нарсага айлантириб қўяди.

Алишер Навоийнинг «Фарход ва Ширин» достонида Хисрав билан Фарход ўртасидаги диалог, асарнинг умумий кўтаринки, тантанавор оҳангига мос равишда, юксак услубда баён қилинган. Уларнинг сўзлари ва «сиёсати»дан шох қанчалик ўз салтанатига ишонса, буюк ошиқ Фарход ўз инсоний ғурури билан ундан устун келади. Агар бу диалог услубини шартли равишда бир идиш деб олинса-ю, унинг ичидаги шеърий элекси́р ўрнига оддий сув тўлдирилса, маъно бутунлай ўзгариб кетади: жиддият йўқолади, олижаноб хис-туйғулар, ғурур, ишонч, эътиқод ўрнини қандайдир эзмалик, бачканалик эгаллайди.

Муроджон Раҳмонов Хисрав-Фарход мунозарасидаги «хоким-тобе томонлар муносабати» **формасидан** ҳамда диалог ичидаги *гумроҳ, дарвеш, мажнунлик, касб рӯзи, маст, истиғфор, нӯши лаб, жафо, суд* (бахра), *ўт* (оташ), *куймак, зиён, захр, ғатл* сингари сўз ва бирикмалар ишорасидан фойдаланиб (эътибор қилинг: *ичмоқ-захри қотил-мастлик* (гумрохлик) — суд...), «Хушёрхонада мунозара» деган пародия ёзган, унда не тахлит «милиционер савол айлагани», «Пиён полвон жавоб айлагани» баён этилади. Шу зайдла шох билан ошиқ мунозараси милиционер билан кайфи тарақ бўлиб хушёрхонага тушган телба ўртасидаги савол-жавобни акс эттирувчи тергов протоколига айланади ва фавқулудда кулгили вазиятни келтириб чиқаради.

Қиёс қилинг:

Деди: қай чоғдин ўлдунг ишқ аро маст?
Деди: рух эрмас эрди танга пайваст.

Пародияда:

Деди:— Қай чоғдин қўйдинг кайфга ҳавас?
Деди:— Эрмас эрди рух танга пайваст.

Яна:

Деди: ишқ ичра қатлинг ҳукм этгум!
Деди: ишқида мақсудимга етгум.

Пародияда:

Деди:— Дам олишга ўн беш кун етар?
Деди:— Тенг ярмини қисқартса нетар?

Ва ҳоказо.

Мазкур дostonнинг русча ва қирғизча таржималарини ўқи-ганда, Лев Пеньковский билан Смар Шимеевлар бутун асар давомида кузатилгани сингари, Хисрав-Фарход диалогини қайта тиклашда ҳам ўзларининг маҳоратларини ишга солганлари яққол кўзга ташланади. Булар имкон доирасидаги жуда яхши таржималар. Мазмун тўқис, аниқ, пухта. Лекин услуб «у» эмас. Дostonнинг шу қисмида тасвирланажак воқеаларнинг насрий баёни мундарижасини Алишер Навоий шундай баён қилади: «Фарходни ул хайлнинг Хисрав қошига етқургони ва Хисрав анинг бошидин аёғига салосил ва алғол ҳукми сургони ва бузург Умид хикмат била бандларга муқайяд девона димоғига хуш кетургони ва Хисрав хужжат юзидин анга сўз қотқони ва Хисравнинг саволоти шишаларин жавоблари хоро-лари била ушотқони ва анинг бу навъ қаттиқ сўзлари **санг** боронидин Хисравнинг қўнғлидоғи саволлари шишасидек синиб анинг қатлига жозим бўлғони ва ул муҳлик сўзлари ҳимоят қилди била қатлдин қутулғони». Ички сажлар туфайли ҳосил қилинган муболағадор ажойиб мусиқий жарангос, тантанавор услуб протокол тарзидаги қисқа формада қуйидагича ағдарилган: «**Фар**-хад в цепях. Допрос. Приговор. Речь **Фар**хада. Заступничество

Бузург-Умида. Заточение Фархада в темницу Селасиль»¹. Бунда «Фарход», «темница», «Селасиль» сўзларинидемаса, услуб а н вокеа қаерлардадир шу кунларда содир бўлгандир», деб ўйлайди ўқувчи. Гапни асл нусхада қандай берилган бўлса; айнан ўшандайлигича, сўзма-сўз таржима қилиб бўлмайди.. Умуман, хижжалаб ўгириш соғлом бадий-эстетик таржиманинг руҳи ва талабига зид. Бинобарин, таржима жараёнида гапнинг қурилиши маълум даражада, баъзан бутунлай ўзгаради. Таржимада сўзларнинг ўрни асл нусхага нисбатан оли<5 қараганда айрим ҳолларда батамом алмашиб кетиши мумкин. Айрим тил унсурлари таржимада ўз ўрнини топмайди, яъни умуман берилмай қолади, баъзи бир лексик-грамматик унсурлар қўшилади ёки ўзгаради.

Булар барчаси, агар таржима қилинаётган асарнинг мазмуни, руҳи, услубига зарар етказмайдиган бўлса, таржима учу» нормал ҳол ҳисобланади. Таржимада фикрнинг қобиғи эмао, мағзи, шакли эмас, мазмуни, сўзлар тизмаси эмас, бадий-эстетик борлиғи акс эттирилади.

» Таржимада асарнинг шакл хусусиятлар»
Синтаксис ва таржима <

аҳамиятсиз, уларни эътиборсиз қолдирса ҳам бўлавераркан, деб ўйлаш хато. Дуруст таржимада асл нусханинг формал мантикий-грамматик кўрсаткичлари, сўъ бирикмаларининг категориал белгилари, тур, тус, майл, жинс кўрсаткичлари эмас, балки улар воситасида ифодаланган фикр, маъно етакчилик қилади. Зеро бунда муайян сўз туркумларш ёки гап бўлаклари тамомила бўлак грамматик унсурлар, категориялар билан ифодаланиши ҳам мумкин. Аммо бу айтилганлардан асл нусхадаги гапнинг м а з м у н и таржима учун ҳаш муҳим экан, ана шу мазмун қай тарзда, қапдай йўсинда ифодаланиши муҳим эмас, деган тезисни мутлақо илгари суриб бўлмайди. Чунки муайян грамматик шакл ифодаланаётган маълум бадий-эстетик мазмуннинг либоси экан, таржимада бушй назардан соқит қилиш мумкин эмас.

Рус тилида «мать» сўзи «мама», «мамаша», «маманя»-, «мамуля», «мамочка» ва ҳоказо шаклларда. истифода этиларкан, ўзбек тилида уларнинг ҳаммасини, фарқлаб ўтирмай,, сидирғасига *она* деб ўгиравериш тўғри бўлмайди. Чунки бизда-?. ҳам, ўрнига қараб, *она, ойи, волида, онажон, онагинам, онажонгинам* деб мурожаат этадилар. Шунингдек, *ота* сўзини ҳамс *падар бузрук, падари бузруквор, қиблагоҳ* ва ҳоказо қабилда! ишлатадилар. Таржимада энг майда грамматик унсурнинг ҳам' (-гина, -кина, -вачча, -жон, -хон, -вой, -ой...) маъно жилваларш албатта ҳисобга олиниши лозим.

Гапни олайлик. Асл нусхада у ёйиқ гапми ёки йиғиқ гапм»[^] содда гапми ёки қўшма гапми, дарак, сўроқ ёки ундов гапми — буларнинг ҳаммаси, яъни умуман грамматик шакл шу гапларвоситасида баён қилинаётган мазмун ёинки ифода этилаётгаш.

¹ Алишер Навоӣ. Соч. в десяти томах, т. IV, Ташкент, 1968, с. 26Р.,.

фикр билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Гап қурилиши асл нусхага нисбатан маълум даражада мувофик грамматик таркиб билан бериладими, ё бўлмаса унинг синтактик қурилмасини синдириб, парчалаб юбориладими — асл нусха услубининг нечоғли тўғри акс эттирилиши шунга ҳам боғлиқ бўлиб қолади. Буни ҳеч қачон шаклбозлик, формализм билан қориштирмаслик керак. Асарнинг барча лексик-грамматик шаклий аломатларини оқизмай-томизмай кўчиришни талаб қилиш, шубҳасиз, формализмга олиб келади ва бу реалистик таржима принципига, унинг руҳига бус-бутун ёт. Лекин ана шу шакл хусусиятлари замирида ўз ифодасини топган услуб нафосати, манзаранинг яхлитлиги ва баён қилинаётган фикрнинг салмоғини бериш таржиманинг асосий вазифаларидан биридир.

Таржимада ўзга тилнинг синтактик чизмасидан нусха кўчирилмайди. Айни вақтда бадиий тасвир услубининг асосий воситаларидан бири асл нусханинг синтактик қурилмасида ўз ифодасини топади. Бу хусусиятни акс эттирмай туриб, муаллиф услубини бериб бўлмайди. Бундан ташқари, бадиий тасвирга хос белгилардан — маром (ритм), такрор, сўз тартиби, инверсия, мантикий урғу, сажъ ва хоказолар ҳам асл нусха услуби билан чамбарчас боғлиқдир. Буларни таржимада четлаб ўтиш оригиналнинг бадиий таъсир қувватини сезиларли даражада сусайтиради.

«Таржимоннинг яхши илғаб олиш қобилияти ёзувчининг овозини эшитишга қодир,— деб ёзади проф. М. Морозов.— Горькийнинг ўз овози бор, Чеховнинг ҳам ўз овози бор. Горькийнинг ҳар бир қахрамони ҳам, Чеховнинг ҳар бир қахрамони ҳам ўз овозига эга. Совет таржимони С. Я. Маршак таржимонни ҳар хил овозларни илғайдиган антеннага ўхшатади»¹.

XIX асрда Чарльз Диккенс асарларини рус тилига ўгирган таржимонлар бу ёзувчининг асарларига хос бўлган такрорларни кўпинча оқибатсиз қолдирганлар. К. И. Чуковский бундай такрорлар ёзувчининг услуби учун жуда муҳим, уларни таржимада бермаслик эса Диккенс услубига хиёнат қилиш билан баравар, деб қарайди².

Проф. А. В. Фёдоров Чарльз Диккенс ижодини рус тилига ўгирган олдинги таржимонлар нима учун инглиз ёзувчисининг услубига хос бундай хусусият — таъкидланаётган, бош маъно ифода этувчи сўз — образларни қиёс этиш ва бир-бирига зид қўйиш усулини ўз таржималарида акс эттирмадилар? Улар бу хусусиятни таржимада бериш номатлуб деб ҳисоблашганми? **деган** саволга жавоб бериб, бу инглиз ва рус тилларида такрорланаётган ўша сўзларнинг муқобиллари ритм жихатдан бир-биридан жиддий фарқ қилганлиги туфайли содир бўлган деб ҳисоблайди ва сўзларнинг узун-қискачилигини ва ж қилиб кўрса-

¹ М. М. Морозов. Пособие по переводу русской художественной прозы на английский язык. М., 1956, с. 36.

² К. Чуковский. Високое искусство. М., 1964, с. 157—158.

тади. Масалан: инглиз тилида пеш, шаз, \уеге, уеагз, *Име* сўзлари бир бўғинли бўлгани ҳолда, рус тилида «новнй*», «новое», «бнли», «годн», «время» — икки, баъзан уч бўғинлидир. Бу эса гапнинг чўзилишига, ибораларнинг чайналишига, асл нусхадаги ихчам табиий антитеза ёки қиёснинг таржимада бесўнақай катта гапга айланиб кетиб, таъсирнинг йўқолишига сабаб бўлиши мумкин. Ана шуни ҳисобга олган таржимонлар С. П. Бобров ва М. П. Богословская Ч. Диккенснинг «Иккж шаҳар қиссаси» асарини янгидан рус тилига ўгиришда умуман муаллиф услубига ҳос такрорлаш принципини сақлаганлари ҳолда, оригиналда такрор ишлатилган барча сўзларни айнан ўзидай қайтариб ўтирмайдилар ва бу билан матнга шаклий мувофиқликдан қочиб, бадий муқобиллик ҳосил қилишга эришадилар.

Шундай қилиб, проф. А. В. Фёдоровнинг фикрича, насрий асарларни ўгиришда таржимон маромни акс эттириш муаммосига тез-тез дуч келиб туради. Бироқ ҳар бир ёзувчининг асарида акс этган бундай хусусият ўша тилнинг лексик-фонетик, грамматик-структурал воситаларига асосланган бўладики, таржима жараҳида буларни кўр-кўрона кўчиравериш ярамайди. Таржимада ҳар бир ёзувчининг ўзига ҳос услубини бошқа тилнинг имкониятлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қайта яратиш даркор¹.

Совет адабиётининг атоқли намояндаси, истеъдодли таржимон Мухтор Авезов насрий таржимада муаллиф услубини бериш ва асл нусханинг маромий (ритмикавий) хусусиятларини акс эттиришга алоҳида эътиборни қаратган эди. Насрий асарни ўгирганда маром, наср тўлкинини жумлама-жумла эмас, балки услубга қараб акс эттирмоқ лозим, деб ҳисоблайди у. Асарнинг ҳиссий маъносини, юксак бадий мақомини илғаб олмоқ керак. Насрий асарни таржима қилишда асл нусханинг синтаксисини акс эттириш орқали юксак нутқ маданияти намуналарини яратишга ҳаракат қилиш зарур.

И. С. Тургеневнинг тили нгил, жозибадор тил, лекин унда ҳам яхлит тасвир намуналари, мураккаб гаплар хийлагина учрайди. Л. Н. Толстойнинг гаплари эса яна ҳам мураккаброк. Бир замонлар туркий халқларнинг таракқиёт даражаси тақозоси билан Тургепев, Толстой асарларидаги яхлит тасвир намуналари, мураккаб гаплар, катта-катта синтактик қурилмаларни парчалаб, бурдалаб берилган. Лекин эндиликда бундай ахволдан тамомила воз кечмоқ керак.

Мухтор Авезов ўз даъвосийи ажойиб бир тарзда далиллаган эди. Л. Н. Толстойнинг катта, мураккаб гаплари ўз даврида чаласавод рус деҳқонига тушунарли эдими? Йўқ, бинобарин, таржимада ҳам «тушунарлилик»ни дастак қилиб олиш ярамайди. Турган гапки, Н. В. Гоголнинг катта, мураккаб гапларини

¹ Каранг. А. В. Ф е д о р о в. Основн общей теории перевода (лингвистический очерк). М., 1968, с. 337 — 340.

тайнан ўзидай бераман деб ҳеч кимга тушунарли бўлмаган -бесўнакай лисоний жимжимадорликни бино қилишнинг ҳожати йўқ: ҳамма нарса козоқ, ўзбек ва қирғиз китобхонларига •яйийиш равишда бориб етадиган бўлсин. Лекин янги маданият ғяратиш маъносида биз насрий таржимада янги, мақбул йўл зкидириб топишимиз лозим, акс холда Гоголь — Гоголь бўлмайди, Толстой — Толстой бўлмайди, Тургенев — Тургенев бўлмайди, Шолохов — Шолохов бўлмайди. Пушкин, Тургенев, Шолохов ўрнига биз китобхонга таржимоннинг услубини тақдим этган бўламиз¹.

Аслида, жумланинг синтактик тасвир бутунлигини акс эттириш жуда қалтис иш, негаки, эҳтиёт бўлинмаса, гапнинг шаклига махлиё бўлиб, унинг мазмунига путур етказиб қўйиш мумкин. Бунинг устига, рус ва ўзбек тиллари ўз грамматик қурилиши эътибори билан тубдан фарқ қилади. Гап ичида сўзлар, иборалар, бирикмалар тартиби, ўрни бир-бирига айнан мос келиш ҳоллари жуда камдан-кам учрайди. Шу сабабдан •таржимада гапнинг синтактик қурилишига унчалик риоя з^илинмайди, катта гапларни бир неча бўлақларга ажратиб аоборилаверади. Таржима амалиётида бу одатий бир нарсага айланиб қолган. Бироқ, юқорида қайд этилганидай, гапнинг марчаланиши маънога таъсир этмай қолмайди, фикр яхлитлиги, тасвир бутунлиги, оҳанг салмоқдорлигига маълум даражада шикаст етади. Бу хавфни ҳисобга олган тажрибакор ўзбек таржимонлари иложи борица синтактик тарзинг бутунлиги ва қўламдорлигини сақлашга ҳаракат қиладилар.

Кодир Мирмухаммедов «Декамерон» таржимасида жумла тузилиши тароватини маънога ҳалал етказмаслик шарти билан ифодалашнинг жуда яхши намуналарини берган. Қуйида бир мисол келтирамиз.

«Однако по воле того, кто, будучи сам бесконечен, установил незнблемный закон, согласно которому всё существующее на свете долженствует иметь конец, пламенная любовь моя, которую не в силах были угасить или хотя бы утишить ни моё стремление побороть её, ни дружеские увещания, ни боязнь позора, ни грозившая мне опасность, с течением времени сама собой сошла на нет, и теперь в душе моей осталось от неё лишь то блаженное чувство, какое она обкновенно вызывает у людей, особенно далеко не заплывающих в бездне её вод, и насколько мучительной была она для меня прежде, настолько же нынче, когда боль прошла, воспоминания о ней мне отрадны!»².

Таржимаси:

¹ Каранг: «Материалы регионального совещания по переводу литературных произведений с русского языка на языки народов Средней Азии, Казахстана и Азербайджана (15—18 января 1958 г.)». Алма-Ата, 1960, с. 362—363.

² Джованни Боккаччо. Декамерон. Пер. Н. Любимова. М., 1970, * 29.

«Бироқ ўзи бок-ий бўла туриб, жаҳондаги жамики мавжудотнинг омонат эканлиги ҳақида амр қилган эгамнинг иродаси билан, менинг оташ муҳаббатим,— қайсики, на уни махв этиш-а бўлган интилишим, на дўстларимнинг ўгитлари, на бадном-шкдан кўркиш туйғуси, на менга таҳдид қилиб турган хавф-атарлар сўндира олган, ҳеч бўлмаса, алангасини пасайтириш-а ҳам қурбон етмаган оташ муҳаббатим, — вақт ўтиши билан ўз-ўзидан сўниб ғойиб бўла бошлади ва эндиликда вужудимда у нарсадан шундай бир девонаваш ҳиссиёт қолдики, одатда бундай ҳиссиёт муҳаббат гирдобининг теран ерларига шўнғимайдиган одамларда вужудга келади, бинобарин, бу муҳаббат жафоси авваллари қанчалик изтиробли бўлган бўлса, эндиликда унинг фақат аламли асорати қолгандан кейин, у ҳақда хотирлаш мен учун шунчалик қувончли бўлиб қолди»¹.

Русча аслидаги 101 та сўздан таркиб топган бир яхлит гап ўзбек тилида 105 та сўздан тузилган шундай гап билан жуда мохирона ағдарилган. Масала сўзларнинг микдорида эмас, балки фикрнинг яхлитлиги, мазмуннинг теранлиги табиий равишда жаранглаётганидир. «...По воле того, кто, будучи сам» жумласида «того», «кто», «сам» олмошларини шу тарзда олмош билан сираям бериб бўлмайди, шунинг учун таржимои олмошни конкретлаштирган, «атаган»: эгам. Русча-ўзбекча бир томликда «бесконечныш»— *бениҳоя, чексиз, ҳадсиз, охири йўқ, битмас-туғанмас, узундан-узоқ* сўзлари билан берилган. Аммо «эгам»га нисбатан бу ўринда луғат тавсия этган сўзлар мувофиқ келмайди. Тўғрироғи, муаллиф муддаосини ўша сўзлардан биронтасидан фойдаланиб ифодаласа ҳам бўлади. Бироқ таржиманинг ўз мантиқи, таржимоннинг ўз талаби бор. Маънога қараб бу «абдий, доимий, мангу» тушунчаларини ифодаловчи *боқий* сўзи билан, «конец» (охир, интиҳо) эса *омонат* деб ўгирилган.

Одатда, унчалик муҳим деб топилмайдиган кириш сўзлар, қўшимчалар, юклама ва ундовлар ҳамда шу каби ёрдамчи луғавий унсурлар таржимада ё оқибатсиз қолдирилади, ё бўлмаса муайян доимий муқобиллари билан алмаштирилади. Қодир Мирмухаммедов бу масалада ҳам таржиманинг янги-янги имкониятларини очди, ҳозиргача истифода этилмайдиган аллақанча луғавий бойликларни ишга солди, «эскирган» деб тамға босилган сўз, ибора ва таркибларга янги ҳаёт бағишлади. Масалан: «но»—*илло*, «так как» (30)—*азбаски* (8), «мильгй» (116)—*тасаддуқ, ўрғилай* (96), «как скоро» (567)—*алқисса* (573) ва ҳоказо. Булардан ташқари, «неблагодарность»—*кўрнамаклик*, «причудн»—*хурмача қилиқ*, «как известно» (30)—*маълумингизки* (9) тарзида яхши ағдарилган.

— «Всякое дело, милейшие дамы, какое только не замнслит человек, должно совершать во имя того, кто положил начало

¹ Жованни Боккаччо. Декамерон. Қ. Мирмухаммедов таржимаси. Тошкент, 1978, 8-бет.

всему сушему, имя же его чудотворно и свято. Вот почему и я, раз уж мне выпал жребий открыть наши собеседования, намерен поведать вам одно из поразительных деяний, дабы, услышав о таковом, положились на него, как нечто незблемое, и вечно славили его имя» (50).

—> «Дилнавоз хонимлар, одамзод тахайюл қилган ҳар қандай иш, жамики мавжудотнинг ибтидосини бунёд этган парвардигор йўлида бажарилмоғи лозим. Зеро унинг номи пурқаромат ва муқаддасдир. Мана шу боисдан, баски, мусохабамизни очиш менинг зиммамга тушган экан, мен ҳам эгамнинг ғоят хайратангиз ишларидан бирини баён этмоқчиманки, сиз уни тинглаб, унинг устуворлигига астойдил ишонинг ва тоабад унинг номига ҳамду сано ўқинг» (28).

Эътибор қилинг:

милейшие дами	дилнавоз хонимлар,
замнслит	тахайюл қилган,
человек	одамзод,
того	парвардигор,
начало	ибтидо,
судему	мавжудотнинг,
чудотворно	пурқаромат,
свято	муқаддас,
вот почему	шу боисдан,
раз уж	баски,
мне выпал	менинг зиммамга тушган,
собеседования	мусохабамиз,
поведать	баён этмоқчиман,
поразительных	хайратангиз,
деяния	ишлари,
положились на него	астойдил ишонинг,
незблемое	устуворлигига,
вечно	тоабад,
славили	ҳамду сано ўқинг.

Келтирилган матн луғатига бошдан-оёқ услубий «бўёк» берилган. Таржимоннинг билими кенг, луғат бойлиги катта эканлиги кўриниб турибди.

Товламачи, бузуқ жувон «Фьордализе» хонимнинг хизматкори рус тилида «служанка» дейилса, буни Қ. Мирмуҳаммедов *канизак* деб олган; «знатная дама» (111) — *нажиба хоним* (91), «сударыня» (112) — *ойимтилла* (92), *хоним афанди* (93) деб ўғтирилган. Таржимон ҳар бир сўзни ўз ўрнига қараб қўллайди. Масалан, Андреуччо нотаниш қизга бузуқ ният билан қарар экан, у «ойимтилла», шубҳали «опаси» сифатида мурожаат қиларкан, сипороқ муомалага ўтади, энди у «хоним афанди»га айланади (рус тилида ҳар икки ҳолда ҳам айни «сударыня» сўзи келган).

Мутаржим ҳар бир сўз, тафсилот, детални иложи борида акс эттиришга ҳаракат қилади, лекин шу билан баробар, иложи

ббрича хижжалаб ўгиришдан қочади. У таржимада мисоли шундай принципга амал қиладики, «сўзни — сўз билан» эмас, балки «маънони — маъно билан» қоплайди. Маъно сўздан ташқарида ёки сўз маънодан хорижда бўлмайди. Бовужуд, турли тилларда айни бир тушунчани бошқа-бошқа сўз билан ифода-лаш ёки айни бир сўз бошқа-бошқа маъноларни бериши ҳам мумкин. Бундан ташқари, айни бир ходиса турли халқларда ҳар хил талқин этилиши ҳоллари ҳам кўп учрайди. Бу ҳар бир халқнинг моддий ҳамда маънавий турмуш шароитларига боғ-лик.

Хуллас, К. Мирмухаммедов хижжалаб таржима қилишга қарши бўлгани ҳолда, ҳар гал услубан, баён тарзи йўриғидан «худди шундай ҳолатда ўзбеклар қандай гапирган бўлардилар?» деган мулоҳаза билан иш кўради.

Тўққизинчи куннинг тўққизинчи ҳикоятидан бир мисол: «Я гость, мне не пристало прекословить хозяину» (575). Бу: мен меҳмонман, хўжайин билан ади-бади айтишиш менга чикора, дегани. Таржимон эса фақат жумлага, абзацга, саҳифа ёки бутун новеллага ҳам эмас, яхлит асар контекстига қараб иш кўради. Кимда-ким бирон абзац ёки жумлани алоҳида ажратиб олган ҳолда, ундан асл нусхага нисбатан номувофикликлар топ-са, шу асосда таржимонни қойиб бўлмайди. Таржимон бошда қатъий принцип, йўл, тадбир танладими, бу нарса асарнинг охиригача изчил давом этади, ҳар галги ҳар бир хусусий масала ўша умумий андозада ҳал этилади.

Юқорида келтирилган мисол таржимада мана бундай кўри-нишга эга: «Мен — меҳмонман, мезбоннинг раўйига юришим шарт» (570). Дастлабки икки сўздан ташқари, қолган тўртта қалима русча таржимага ҳам, унинг юқоридаги дастлабки ўзбекча талқинига ҳам айнан тўғри келмайди. Хонадон соҳиби-ни бизда меҳмонга нисбатан қараганда *мезбон* дейдилар, бас, русча «хозяин» сўзини ўзимиздаги тайёргина *хўжайин* билан алмаштириб қўя қолиш билан таржима бўлмайди.

«Декамерон» таржимаси тилининг бойлиги, луғатининг ранг-баранглиги, услуби латифлигини унда ҳар бир ҳикоя бошида келадиган гўзал хонимларга мурожаат формаларидан ҳам билса бўлади (XI—128, 129).

Ўзбек тилида маҳбубаларга нисбатан қўлланилган сифат-ларни бир кўздан кечирайлик: *дилрабо* (1), *дилнавоз* (2), *муҳ-тарама* (3), *шойишта* (4), *азиз* (5), *дилкаш* (6), *дилором* (7), *латофатли* (8), *эъозли* (9), *латифа* (10), *малоҳатли* (11), *соҳибжамол* (12), *дилбар* (13), *мафтункор* (14), *навниҳол* (15), *жозибадор* (16), *дилрабо* (17), *пуришафқат* (18), *хушфеъл* (19), *фусункор* (20), *пурлатофат* (21), *лобар* (22), *илтифотли* (23), *лазиба* (24), *бебаҳо* (25), *машҳура* (26), *марҳаматли* (27), *нажиба* (28), *окила* (29), *соҳибилтифот* (30), *меҳрибон* (31), *рахмдил* (32), *хуштабиат* (33). Гўзалларнинг таърифини ифода-ловчи ўттиздан ортиқ сифат! Мана шу луғавий-услубий омил-нинг ўзиёқ тилимизнинг олам-жаҳон луғавий-услубий потенци-

алга эга эканлигини, умуман, «Декамерон» таржимаси ўзбек тилининг бошқа ҳар қандай етук адабий тил билан таржима майдонида «беллаша» олишга кодир эканини яққол кўрсатади.

Эзувчининг образлар олами, фалсафий мушоадалари, ўзига хос такрорланмас, беназир услуби, мураккаб, яхлит, фасих, синтактик манзараларини чуқур ҳис этмаган таржимон эса ифодавий ланжлик, мантикий мубҳамликни келтириб чиқариши ҳеч гапмас. Масалан, машҳур француз романтик шоири, романнавис Альфред Мюссе (1810—1857) қаламига мансуб «Дил изҳори» асарида муҳаббат тасвири, унинг сеҳр-каромати куйидагича таърифланади:

«Жить, да овдудать сильно, глубоко, что тн суwдествуешь, что ти человек, созданный богом,— вот первое и главное благодеание любви. Любовь — неизъяснимое таинство, в этом нет сомнения. Несмотря на тяжёлые цепи, несмотря на пошлость, я бн сказал даже — несмотря на всю мерзость, которой окружают её, несмотря на целую гору извращающих и искажающих её предрассудков, под которой она погребена, несмотря на всю грязь, которой её обливают,— любовь стойкая и роковая любовь всё же является божественным законом, столь же могущественным, истоль же непостижимым, как тот закон, который заставляет солнце сиять в небе. Скажите мне, что такое эти узны, которые крепче, прочнее железа и которые нельзя ни видеть, ни осязать? Чем объяснить, что вы встречаете женщину, смотрите на неё, говорите ей два слова и уже никогда больше не можете её забыть? Почему именно её, а не другую? Сошлитесь на рассудок, привычку, чувственность, на ум, на сердце и объясните, если сможете. Вы увидите лишь два тела, одно здесь, другое там, и между ними... Что же? Воздух, пространство, бесконечность? О глупцы, считающие себя людьми и осмеливающиеся рассуждать о любви! Разве вы видели её, что можете говорить о ней? Нет, вы только овдудали её. Вы обменялись взглядом с неизвестным вам существом, проходившим мимо, и вдруг от вас отлетело нечто, не имеющее названия. Вы пустили корни в землю, как Зерно, которое пряталось в траве и вдруг почувствовало, что жизнь проснулась в нём и скоро оно созреет для жатвы» (121).

Таржима билан танишайлик.

«Яшаётганлигини, тириклигини, худо яратган бир инсонлигини кучли, чуқур ҳис этиб турасан — муҳаббатнинг дастлабки ва асосий хосиятларидан бу. Муҳаббат — тасвираб бўлмайдиган бир сир, бунга шубҳа йўқ. Оғир занжири бор, фиску фужурли, ҳатто айтиш мумкинки, тубанлик деб ҳисобласалар ҳамки, ҳар қанча бузуқ қилиб, нотўғри тасвираб кўрсатадиган таассубларга уни кўмиб қўйишган бўлса ҳамки, унга улоқтириб туриладиган не-не ифлосликларга қарамай, муҳаббат, доимий ва қалтис ишқ илохий бир қонундирки, шунчалик кодир, шунчалик ақл бовар қилмайдиган бир кучки, кучи қуёшни осмонда порлатадиган қувватга тенг.

Темирдан қаттиқроқ, мустаҳкамроқ, кўринмайдиган, ушлаб

караб бўлмайдиган, бу қанақа ип ўзи? Бир аёлга дуч келасиз, унга қарайсиз, у билан икки оғизгина гаплашасиз, шундан кейин уни эсдан чиқара олмайсиз. Нима бу? Нега ўша бир аёлнигина, бошқаларни эмас? Фаросатингизни, одатингизни, ақлингизни, қалбингизни ишга солинг, тушунтиринг-чи, қўлингиздан келармикин. Сиз фақат икки танни кўрасиз, бири шу ерда, бошқаси у ерда, улар орасида... Нима бу? Кенг масофами, бенихояликми? Узини одам ҳисоблаб юрган ва муҳаббат тўғрисида мулоҳаза юритадиган тентаклар! Кўрганмисиз уни, кўрмай туриб, унинг •тўғрисида нима дея олар эдингиз? Кўрмадингиз, ҳис этдингиз, холос. Ёнингиздан ўтиб кетаётган нотаниш бир мавжудот билан кўзларингиз тўқнашди, ўз номига эга бўлмаган алланарса тўсатдан вужудингиздан отилди. Улар орасида ётган бир дондек илдиз отдингиз, унда ҳаёт уйғонгандек бўлди, тезда ҳосил ҳам етишади» (168—169).

Жилвакор тасвир-у, китикдор тавсиф, нозик-нафис маъно-ю, маъсум фикр... бари-бариси Альфред Мюссенинг ихтиёрида қолиб кетган, таржимага ҳатто юкмаган ҳам. Тўғри, сўзларнинг соялари бор, аммо ўзлари йўқ; жумлаларнинг қолипи бор, лекин аслига монанд шаклу шамоибли йўқ; таржимон «бир нима» демоқчи, бироқ ўша «индалло» кўринмайди...

«Несмотря на тяжёлые цепи», «несмотря на пошлость», «несмотря на всю мерзость», «несмотря не целую гору», «несмотря на всю грязь»; «столь же могущественный», «столь же непостижимый», «ни видеть», «ни осязать»... Булар барчаси шунчаки гапни «жимжимадор» қилиш учунгина эмас, балки фикрни таъкидлаш, ўймакорларча тасвирлаш мақсадларига хизмат қилган. Таржимада қани улар?

Шаклий гўзалликни ҳам кўя туриб, мазмунга кўчайлик. «Говорите ей два слова»—«у билан икки оғизгина гаплашасиз». Аммо бундай вазиятда «гаплашилмайди», балки «лукма ташланади». «О глупцу, считающие себя людьми и осмеливающиеся рассуждать о любви!»—«Узини одам ҳисоблаб юрган ва муҳаббат тўғрисида мулоҳаза юритадиган тентаклар!» Пичинг, истехзо, ёқа ушлаб тонг қолатини келтириб чиқарадиган оҳанг қаёққа кетди? Нахотки таржима — «сураткашликдан» иборат касбга айланган бўлса? «Ё жаббор: ўзларини кирои одам ҳисоблаб, ишқ-муҳаббатдан лоф урадиган нодонлар!» деса бўлмайдимиз?

Охирги гапни олайлик. «Ви пустили корни в землю, как зерно, которое пряталось в траве и вдруг почувствовало, что жизнь проснулась в нём и скоро оно созреет для жатвы». «Улар орасида ётган бир дондек илдиз отдингиз, унда ҳаёт уйғонгандек бўлди, тезда ҳосил ҳам етишади». Жуда жўн таржима. Русча асл нусхада асосий объектлар «земля» (замин), «зерно» (дон), «травы» (ўт) бўлиб, уларнинг хосса ва ҳаракатларини ифодалайдиган олмошлар грамматик род (жинс) йўли билан: которое — зерно, зерно — пряталось, почувствовало — зерно, жизнь — • проснулась, в нём — в зерне, оно — зерно тар-

зида ковушиб, бирикиб, мослашиб кетаверади. Бинобарин, «ўтлар орасида ётган бир дондек илдиз отдинғиз» эмас, балки «новданинг пушти камарида яширинган дондек илдиз отдин-газ» бўлиши керак.

Хуллас, Альфред Мюссенинг бу таржимада илдиз отмасдан куриган севги тавсифи Навоий, Машраб, Муқимий, Фуркат, Абдулла Қодирий, Ойбеклар қалами билан бунёд этилган абадий сўнмас, оташин ишқ-муҳаббат лавҳаларига замин бўлган ўзбек тилининг пурмаъно мўъжизакор бадиий-тасвирий бўёқларига сира ҳам муносиб таъриф эмас. Чунки туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида, ўтмишда ва ҳозирда, атоқли ғарб сўз усталарининг ўзларини ҳам лол қолдирадиган севги афсоналари яратилганки, сўзни Чингиз Айтматовнинг «Жамила» қиссасини французчага марок билан таржима қилган Луи Арагондан эшитайлик:

«Вийон, Гюго ва Бодлерлар маскани бўлган Парижда, киролар ва революционерлар маскани бўлган Парижда, ҳар бир тоши бирор тарих ёки афсонадан шаҳодат берадиган кўп асрли рассомлар маскани Парижда, бошидан кўп савдоларни кечирган, кўп нарсани кўрган ва билган шу Парижда, «Жамила»-ни ўқидим-у, ногаҳон, «Вертер» ҳам, «Вероника» ҳам, «Антоний ва Клеопатра» ҳам, «Манон Леско» ҳам, «Севги тарбияси» ҳам, «Доминика» ҳам — ҳамма-ҳаммаси кўзимга илинмай қолди. Ромео ва Жульетта ҳам, Паоло ва Франческа ҳам, Эрнани ва донья Соль ҳам кўзимга илинмай қолди, чунки мен жаҳонда энг гўзал севги қиссаси «Жамила»ни ўқиган эдим»¹.

Устубий мослаштиришда семантика, синонимия, идиоматика ва терминология

Синоним сўзлардан фойдаланиш оригинал бадиий асар яратишда қанчалик муҳим бўлса, бадиий таржимада бу омил яна ҳам катта аҳамиятга эга. М. Ю. Лермонтовнинг «Бэла» асидаги мана бу

мисол ва унинг таржимасига диққат қилинг: «Бэла начала печалиться о том, что она не христианка, и что на том свете душа её никогда не встретится с душою Григория Александровича, и что иная женщина будет в раю его подругой»². Маълумки, мусулмон динида ривоят қилинишича, эр билан хотин вафот қилганларидан кейин уларнинг танаси ерда чириб кетади-ю, аммо руҳи арши аълога учади. Ниҳоят, жаннатга кирганида, эрнинг руҳи кўз очиб кўрган хотинининг руҳи билан бирга учрашади. Бэла ўлими олдидан ана шу ривоятни эслаб хўрсинади, у христиан динига мансуб кишига турмушга чиккани учун севган эри билан ўзининг руҳи нариги дунёда учрашмаслигидан изтироб чекади. Демак, бу парчани ўзбекчалаштирувчи кишидан диний архаик сўзлардан яхши хабардор бўлиш, сўзларнинг

¹ Л. Ў. Арагон. Самая прекрасная повесть о любви в мире. Журн. «Культура и жизнь», 1959, № 7, с. 13.— Таржима манбаи: Асил Рашидов, Сўнмас юлдузлар. Тошкент, 1981, 196-бет.

² М. Ю. Лермонтов. Бэла. М., 1948. с. 47.

турли синонимларини билиш талаб этилади. Масалан, текстда ишлатилган *подруга* сўзини *дугона* деб бериб бўлмайди, чунки ўзбекларда фақат хотин-қизларгина бир-бирлари билан дугона бўлишлари мумкин. *Дўст, ўртоқ, ҳамшира* сўзлари ҳам тўғри келмайди. Таржимон «сирдош дўст, ҳамдам» маъноларини ифодалайдиган *махрам* сўзини топган (НАЛ, 386—387; УТИЛ, I, 458). Ҳамонки, М. Ю. Лермонтовнинг асарида умрининг охиригача мусулмон динида қолган Бэланинг образи тасвирланиб, мусулмон динининг ривоятларидан бири ҳақида гап борар экан, таржимон, табиий, диний лексикондаги сўзлардан фойдаланишга ҳақли. «Узининг Исо уммати эмаслигига афсус еб, у дунёда руҳим Григорий Александрович руҳи билан ҳеч вақт топишмайди, жаннатда унинг маҳрами бўлак хотин бўлади деб қайғура бошлади»¹.

А. С. Пушкиннинг «Капитан кизи» повестида бир образ тилидан Швабрин ҳақида гап борар экан, «...Он и в господа бога не верует» деган сўзларга дуч келасиз. Рус тилида инкор формасидаги *не верить* феълига ўзбек тилида айнан шундай инкор маъносидаги бир нечта сўзларни келтириш мумкин: *ишонмайди, иқрор эмас, тан олмайди* ва ҳоказо. Аммо бизда бу сўзнинг инкор маъносидаги, аммо тасдиқ формасида келувчи, айна контекстга жуда мос *мункир* деган синоними ҳам бор: «... У худога ҳам мункир».

Айни бир синоним турли услубий мақсадларда ҳар хил маъно англатиши мумкин. Масалан, ўзбек тилида «боласиз» сўзининг *зурёдсиз, тирноққа зор* каби синонимлари бор. «Бой ила хизматчи» драмасида «ёмон номи етти иқлимга кетган», «чакки босар» Хонзода ҳақида гап борганда «тирноққа зор» дейилар экан, бу Хонзодага нисбатан ҳеч қандай хайрихоҳлик хиссини туғдирмайди. Аммо М. Шолоховнинг «Инсон тақдири» асарида мазкур сўзнинг ишлатилиш ҳолати диққатга сазовор.

«Хозяин и хозяйка в аккурат дома бнли. Вошёл я, моргаю им обими глазами, бодро так говорю: «Вот и нашёл я своего Ванюшку! Принимайте нас, добрне люди!» Они, оба мои бездетние, сразу сообразили, в чём дело, засуетились, забегали»².

«Ошнам ҳам, хотини ҳам уйда экан. Ичкари кирдим-у, уларга қўзимни қисиб қўйиб: «Мана ўғлим Ванюшкани топиб олдим! Қани бизни, кутиб олинглар, яхшилар!» дедим дадил. Уларнинг ўзлари ҳам тирноққа зор эмасми, нима гаплигини дарров пайкашиб, парвона бўлиб қолишди»³.

Узининг фарзандсизлигидан куюниб, «Гулбахорни боласи билан ўлдирган котил» Хонзодага нисбатан ҳамда мутлақо бегона Ванюшани ўз болаларидай кутиб, хурсандликларидан териларига сиғмай, «парвона бўлиб қолишган» оқ кўнгил совет

¹ М. Ю. Лермонтов. Бэла. Тошкент, 1951, 53-бет.

² М. Шолохов. Судьба человека. М., 1957, с. 53.

³ М. Шолохов. Инсон тақдири. Тошкент, 1957, 67-бет.

кишиларига нисбатан айти бир *тирноққа зор* ибораси қўлланилган экан, у ҳар икки ҳолатда, икки хил контекст ичида тамомила бошқа-бошқа стилистик мақсадларга хизмат қилиб, гўё бир-биридан фарқ қилувчи иккита бошқа иборадай жаранглайди.

Русча-ўзбекча бир томлик луғатда *бедний* сўзининг: 1. *камбағал, қашшоқ, йўқсил*; 2. *кам, оз, сийқа, арзимас*; 3. *бечора, шўрлик, боёқиш* каби эквивалентлари келтирилган (РУЛ> 38). Шу луғатнинг масъул муҳаррири Р. Абдурахмонов Н. В. Гоголнинг «Улик жонлар» поэмасидаги: «Павел Иванович, успокойтесь... о бедной душе своей помнитесь»¹ гапида *бедний* сўзига унинг юқоридаги луғатда берилган биронта эквивалентини раво кўрмай, мутлақо бошқа, *ғариб* сўзи билан беради: «Павел Иванович, ўзингизни босинг... ўз ғариб жонингиз ҳақида фикр қилинг»². Айти контекст ичида таржимон *бечора* (шўрлик, боёқиш) *жон* бирикмасини семантик томондан номуқабул ҳисоблаб, луғатда акс этмаган *ғариб* сўзини *жон* сўзига маъно томондан маъқул кўради (*ғариб жон*). Бундан қуйидаги хулосалар келиб чиқади: биринчидан, ҳар қандай мукамал луғатда ҳам тилда мавжуд барча синоним сўзларни бериб бўлмайди; иккинчидан, таржимоннинг луғат запаси расмий луғатларда мавжуд сўзлардангина иборат эмас. Ҳар бир таржимон луғатдан фойдаланиш билан бирга, таржима жараёнида ўзи луғат ҳам яратади. Агар русча-ўзбекча икки тилли луғатлар стандарт сўзлар асосида эмас, балки жонли таржима амалиёти тажрибалари негизида тузилса, лексикографияда ҳам, таржима амалиёти ва назарияси соҳасида ҳам бағоят улғу иш қилинган бўлар эди.

А. С. Пушкиннинг «Капитан кизи» повестида ғирт пиёниста ва саводсиз француз мураббийси Бопренинг кайфи тарақ бўлгандаги ахволи шундай тасвирланган: «Бопре в смятении хотел было приветать, и не мог: несчастныш француз был мёртво пьян. Семь бед, один ответ»³.

«Бопре хаяжон билан турмоқ истаса ҳам, фақат еридан қўзғала олмади. Чунки, бадбахт француз ўлғудай маст эди»⁴.

«Бопре гангиб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, тура олмади: бечора француз ўлғундай маст эди. Ун балога бир даво деганлар»⁵.

Албатта, *несчастный* сўзининг *бахтсиз* деб берилиши табиий нарсас. Аммо айти контекст ичида асарнинг биринчи таржимасидаги каби, Бопрега нисбатан *бадбахт* сўзининг қўлланиши услубан ниҳоятда мақбул иш эди. Зотан, Бопре «бахтсиз» эмас, «бадбахт»дир. Шунингдек, Анна Каренина Л. Н. Толстойнинг

¹ Н. В. Гоголь. Мёртвые души. М., 1957, с. 51.

² Н. В. Гоголь. Улик жонлар. Тошкент, 1959, 442- бет.

³ А. С. Пушкин. Капитанская дочка. Барнаул, 1949, с. 234—235.

⁴ А. С. Пушкин. Капитан кизи. Тошкент — 1933 — Самарканд, 4-бет.

⁵ А. С. Пушкин. Капитан кизи. Тошкент, 1949, 5- бет.

шу номли романида:— «... Я именно несчастна. Если кто несчастен, так это я»¹ дер экан, бу сўзлар ўзбек тилига шундай ўгирилган: «...Ха, мен шундай бахти қорамен. Агар дунёда бирон бахти қора, шўрпешона бўлса — ўша мен»². Бу ўринда энди айни ўша *несчастный* сўзини юқоридаги каби, *бадбахт* билан мутлақо бериб бўлмайди, шунингдек, *бахтсиз* сўзи ҳам «камлик қилади». Чунки Анна машғум зодагонлар мухотида, аёллар ҳукуки поймол қилинган бир шароитда шунчаки бахтсиз эмас, балки *бахти қора* ва *шўрпешона* эди. Бу ҳолда ҳам *несчастный* сўзи русча-ўзбекча луғатда *бахтсиз, толеи наст* деб берилган ҳолда (РУЛ, 438), унинг «Капитан қизи» ва «Анна Каренина» асарлари таржималарида учраган *бадбахт, бахти қора* ва *шўрпешона* каби синонимлари қайд этилмаган.

Таржимада ёзувчининг услубини акс эттиришда синоним саралашнинг ахамияти катта. Буни, хусусан, бир асарнинг бир *неча* таржималарини қиёс қилганда яққол кўриш мумкин.

Н. В. Гоголнинг «Ревизор» комедиясида Андрей Иванович Чмихов дўсти Антон Антонович Сквозник-Дмухановскийга ёзган хатида у ҳоким бўлган шаҳарга яширин ревизор бораётганини шипшитиб ўтгач, «...за тобою, как за всяким, водятся грешки»³ деган сўзларни айтади.

Асарнинг бошқа тилларга қилинган кўпгина таржималарида ҳамда Санжар Сиддикнинг 1934 йилги ўзбекча таржимасида *грешки* сўзи *гуноҳ* деб берилган: «...Мен биларманким, ҳар кимсада бўлгани каби сенда ҳам баъзи гуноҳлар бор...»⁴. Чмиховнинг фикрича, бу «гуноҳ» шундан иборатки-, ҳоким «эси жойида бўлгани учун», кўлига кирган нарсани кўлдан чиқариб юборишни хушламайди. Демак, гап пора устида боряпти. Аммо пора олишни на ҳокимнинг ўзи ва на унинг атрофидаги кишилар... гуноҳ деб ҳисобламайдилар. Юқорида кўрилганидай, ҳатто Чмиховнинг ўзи ҳам пора олишни ақлли одамнинг иши деб ўйлайди. Шу сабабли ёзувчи Абдулла Қаҳҳор *грешки* сўзини бу ўринда «юмшатиб», *қусур* деб ағдарган. Қиёсланг: «Гуноҳ 1. Шариат қонунига, диний ақидаларга ҳилоф иш. 2. Одобахлоқ доирасига сиғмайдиган иш, ножўя хатти-ҳаракат; айб». «Гуноҳкор» сўзи талқинида эса, юқоридаги дефинициялардан ташқари, янги қуйидагича сифат орттирилади: «Жиноят қилган, жиноятчи, айбдор» (УТИЛ, I, 199). Мана «қусур»нинг изоҳи: «Камчилик, нуқсон, айб, хато. Унинг битта қусури — камбағаллиги. Ойбек. «Қутлуг қон» (УТИЛ, II, 626).

Н. В. Гоголнинг «Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтмиш низолар ҳикояти» қиссасидан олинган қуйидаги парча билан унинг икки таржимаси ҳам бу тарафдан диққатга лойик: «Весьма рад, что вас вижу,— отвечал судья.—

¹ Л. Н. Толстой. Анна Каренина. М., 1956, с. 240.

² Л. Н. Толстой. Анна Каренина. Тошкент, 1960, 259- бет.

³ Н. В. Гоголь. Ревизор. М., 1952, с. 8.

* Н. В. Гоголь. Терговчи. Беш пардали театр асари. Тошкент—1934. Самарканд, 7 — 8- бетлар.

Но все не могу представить себе; что заставило вас предпринять труд и одолжить нас такою приятною нечаянностью»¹.

«Сизни кўрганимга жуда мамнунман,— деди судья,— лекин ханузгача тахаййур ва таажжубдадирманким, оё қандай сабаблар билан жаноблари бу ерларга кадам ранжида қилдилар ва бизларни бу кутилмаган давлатга эриштирдилар»².

— «Сизни кўриб жуда хурсанд бўлдим, бизнинг хузуримизга тўсатдан келиб қолиб, кўп хурсанд қилдингиз, лекин ўзингизни койитганингиз сабабини билолмасдан хайронман»³.

Бу икки таржимада гарчи айнан бир фикр айтилаётган бўлса-да, аммо бу фикр тамомила бошқа-бошқа услуб билан ифода этилган. Асл нусхада сўзлар биринчи шахс тилидан айтилган, асарнинг 1952 йил таржимасида бу ҳолат сақланган. Аммо илк таржимада эса фикр учинчи шахс тилидан баён қилинган. Таржимон тилимизнинг ажойиб хусусиятидан усталик билан фойдаланган. Чунончи, ўзбек тилида учинчи шахс кўплик формасида мурожаат қилиш сўзловчининг унга хаддан ташқари ҳурмат билан қарашини билдиради. Дарҳақиқат, мурожаат этишнинг ана шу баландпарвоз, дабдабадор усули Иван Ивановичга хушомадгўйлик билан тилеғламалик қилаётган суд раисининг нутқиға жуда ҳам ярашган. 1952 йил таржимасида *не могу представить себе* сўзлари *хайронман* деб берилган бўлса, аввалги таржимада бу сўзнинг *тахаййур* ва *таажжуб* деган бошқа синонимлари истифода этилган эди. Шунингдек, 1952 йил таржимасида *приятная нечаянность* — • *келиб қолмоқ* деб берилган бўлса, дастлабки таржимада *қадам ранжида қилмоқ* деган идиоматик ибора қўлланган эдики, бу ҳам асл нусха мазмунига жуда ёпишиб тушганди.

Демак, синоним ва маънодош сўзлар, таркиблар танлай билиш асарнинг услубини акс эттиришда ғоят катта аҳамиятга эга бўлиб, ёзувчининг сўз бойлиги ва бадиий маҳорат қувватини намойиш этувчи асосий омиллардан биридир.

Асарни таржима қилиш — • авторнинг ўзига хос услуги, тасвирланаётган воқеанинг хусусияти, образ ёки персонажнинг ёш, жинс, вазифа, ихтисос, малака, миллат, эътиқод ва бошқа белгилари ҳамда асарнинг жанри ва турини ҳисобга олган ҳолда мувофиқ сўз ва ибораларни топиб, ўз ўрнида ишлата билиш демакдир. Н. В. Гоголь киссасининг икки таржимасини қиёслаш дастлабки тажрибанинг лугати нихоятда бойлиги, унда асл нусхадаги сўзларнинг маъно нозикликларига айнан мувофиқ тушадиган хилма-хил сўз ва иборалар топиб қўлланилганини яққол кўрсатади.

¹ Н. В. Гоголь. Повесть о том, как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем. М., 1952, с. 62.

² Гоголь. Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтмиш низолар ҳикояти Тошкент, 1936, 33- бет. (Масъул муҳаррир: Эминжон Аббос.)

³ Н. В. Гоголь. Иван Иванович билан Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтмиш жанжаллар ҳикояти. Тошкент, 1952, 34- бет.

Тўғри, 1936 йилги таржимада архаик ва тарихий сўзлар, грамматик таркиблар анча сероб. Бу тасодикий эмас. Таржимон асарда тасвирланаётган давр, образ ва персонажларнинг услубий-семантик алфозини ҳисобга олган ҳолда, онгли суратда шундай қилган ва бу билан воқеа помешчиклар Россияси даврида бўлиб ўтганлигини тарихий ва давр колорити яратиш орқали акс эттиришга, ўша «жанжалли воқеалар»нинг фавкулудда ҳажвий-юмористик ҳусусиктини тўла саклашга муяссар бўлган. Тарихин мавзуда ёзилган адабий асарларни ҳозирги ўзбек адабий тилига ағдариш унчалик қийин эмас, аммо бунда давр ҳусусиятини саклаш, миллий анъаналарни акс эттириш, давр услубини бериш биринчисига нисбатан бекиёс қийин.

Н. В. Гоголнинг «Улик жонлар» поэмасига мурожаат қилайлик: «Что ни разворачивал Чичиков книгу, на всякой странице: *проявление, развитие, абстракт, замкнутность и сомкнутость*, и чёрт знает, чего там не было. «Это не по мне», — сказал Чичиков...».

Таржимага мурожаат этишдан олдин юкорида ажратиб кўрсатилган бешта сўзнинг русча-ўзбекча луғатда қандай берилиши билан танишиш зарурати туғилади: «Проквление 1. кўрса-тиш, иамоён қилиш, юзага чикариш; 2. кўриниш, намоён бўлиш, юз бериш» (РУЛ, 679); «развитие 1. тараққиёт, ривожлаиш» (РУЛ, 696); «абстракт абстракт» (РУЛ, 16); «замкнутость одамларга аралашмаслик, якка ҳолда бекиниб яшашлик, одам ёқмаслик, писмнклик» (РУЛ, 219); «сомкнутность узлуксизлик, эчмлик, туташлик» (РУЛ, 814).

Юкоридаги парчанинг таржимаси эса мана бундай кўринишга эга: «Чичиков қайси китобни очса ҳар бир саҳифасида зуҳурот, тараққиёт, мавҳумот, маҳдудот, силсилот ва яна аллақандай сўзларни кўрарди. «Буларга менинг тишим ўтмайди»,— деди Чичиков...»¹. Бунда луғат билан таржима ўртасида зиддият келиб чиққандай бўлади, айти биров киши сиймосида мужассамлашган таржимон лексикограф (луғатшунос)ни рад этади ва ҳоказо. Аммо бадиий таржиманинг ўзига хос хусусиятинигина эмас, балки умуман тилни билган киши бундай мулоҳаза юритмайди.

Дарҳақиқат, *зуҳурот*, *мавҳумот*, *маҳдудот*, *силсила* каби истилоҳлар ҳозир архаиклашиб, тилдан чикиб кетган. Аммо Чичиков яшаган давр колоритини акс эттиришда бу терминларнинг ишлатилиши табиий бир ҳол бўлиб, у замонларда ҳали бу истилоҳлар эскирмаган эди. Зотан, асарда ҳозирги давр воқеалари эмас, балки Гоголь яшаган ва ундан олдинги тарихий даврларда бўлиб ўтган воқеаларнинг бадий манзараси яратилган. Бас, таржимон ҳам тарихийлик принциpigа оғишмай амал қилган.

¹ Н. В. Гоголь. Мёртвые души. М., 1957, с. 446.

² Н. В. Гоголь. Улик жонлар. Тошкент, 1959, 387 — 388-бетлар.

Иккинчи томондан, русча-ўзбекча луғат, асосан, ҳозирги рус ва ўзбек адабий тиллари материали асосида тузилган бўлиб, унда эскирган жуда кўп сўзлар йўқ ва бўлмаслиги ҳам керак. Аммо, шу билан бирга, бу ҳол ўзбек тилининг тарихий-этимологик ҳамда архаик сўзлар луғати нақадар зарур эканлигини ҳам яққол кўрсатади.

Русча-ўзбекча луғатда *обидеться* сўзининг *хафа бўлмоқ*, *кўнгли оғримоқ*, *озор топмоқ*, *алам қилмоқ*, *ранжимоқ*, *ўпкаламоқ*, *ўпкаланмоқ* каби маънолари бор (РУЛ, 452). Н. В. Гоголнинг Иван Иванович билан Иван Никифорович жанжали ҳақидаги қиссасида Иван Ивановичнинг ниҳоятда таъби нозик одам эканлиги, ўзи сўз орасида ҳеч қачон беҳуда сўзларни ишлатмаслиги, аммо шу билан бирга, бошқа биров беҳосдан «куфр» сўзларни айтиб юборса ҳам, унинг кўнгли оғриши ҳақида ҳикоя қилинади. Ана шу ўринда автор Иван Ивановичга нисбатан *обидится* сўзини қўллайди. Буни худди шундай контекстда *хафа бўлади* тарзида бериш мазкур сўзни таржима қилмаслик билан барабар. Асарнинг 1952 йилги нашрида шундай қилинган (8). 1936 йил таржимасида эса бу «зоти олий»лари шундай тасвирланган эди: «Иван Иванович жуда таъби нозик одам ва одоб билан гаплашганда оғзидан ҳеч бир беҳуда сўз чиқмайди ва ўзгалар айтганда ҳам дарров хоотири ранжида бўлади» (7). *Обидеться* — *хафа бўлмоқ* сўзининг *хоотири ранжида бўлмоқ* синоними Иван Ивановичдай «таъби нозик» одамга нисбатан жуда ёпишиб тушган.

Шундай қилиб, А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов ва бошқа рус сзувчилари асарларининг ўзбекча таржималарида ўрни билан сўзларнинг ҳозир эскирган, китобий бўлиб қолган ёки эскираётган синонимлари маълум услубий мақсадда қўлланилиши табиий ҳолдир. Ўзбек классик адабиётининг русча таржималарига нисбатан ҳам шундай тезисни илгари суриш мумкин.

V БОБ

ШЕЪРИЙ ТАРЖИМАДА ВАЗН ТРАНСФОРМАЦИЯСИ ВА ЭКВИРИТМИЯ

Асл нусха (орнгинал) таржимага нисбатан умрбокийлиги билан ҳам фаркланиши, бошқача айтганда, таржиманинг умри асл нусханикига нисбатан қисқа бўлиши маълум. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Шулардан бири таржиманинг услуб тарафдаи «кексаГшши» ҳамда бундай лисоний жараённинг содир бўлишига тил ва услуб юзасидан ёки улар атрофида ҳукм сурган назарий ақддалар, шундай иазарий қарашлар асосида қарор топган муайян адабий концепциялар, анъаналарнинг таъсирлшш ўрганлш жуда муҳим. Бундан ташқари, ҳар бир конкрет таржима, таъбир жопз бўлса, таржимоннинг таржимани қандай тушуниши маҳсулидир. Бу ерда фнкр услуб тушунчасига бош маънони юклаган ҳолда ифодаланмоқда. Агар бундай нуқтаи назарни оригинал адабиётга нисбатан ҳам татбиқ этиладиган бўлса, айтнш мумкинки, ҳар бир конкрет бадинй асар уни ёзган адибнинг адабиётни қандай тушуниши маҳсулидир.

Вазн араб тилида ўлчов, мебёр маъноларини беради. «Ҳар бир шеърда конкрет
Вазн ва қофия
равншда рўебга чнқувчи рптм ҳодисаси
вазн деб аталади»¹.

Конкрет шеърий асарда шаклий унсурлар ғоя билан мураккаб алоқага киришади, бунда таржимон асарниўз тилига ўгириш учун шаклий калит кидиришда даставвал форманинг м а з м у н ф у н к ц и я с и г а асосланмоғи даркор. Шеърнинг овоз шакли билан унинг мазмуни чамбарчас боғланган, лекин, Иржи Левийнпнг фикрича, бу «шеърларнинг шиддатлн ритми қаҳрамон отининг шиддатли чопиши ҳақида тасаввур беради» ва ҳоказо деб тасдиқлашга асос бўла олмайди. Муайян шеърий унсур ўз-ўзича ҳеч нарсани англатмайди, дейди у. Шеърнинг акустик воситалари нихояти бир нечта сийка маъно контрастлари: динамика ва статика, равшанлик ва зулмат ва ҳоказо шунга ўхшаш контрастларнигина ифодалай олади, холос. Шеърнинг бу маъно потенциалари асар мазмуни билан алоқага кирншади ва унинг баъзи маъно унсурларини ё кучайтиради (шиддатли пойга ёки бошқа динамик ҳаракат мавзуига мос «шиддатбоп» ритм танланади), ёки у билан зид келиб қолади. Баъзан таржимада кейинги хол рўй беради; бирон ифодавий восита кўр-кўрона асл нусхадан таржимага кўчирилиши оқибатида мазмун билан шакл

ИzzатCултон. Адабиёт назарияси. Тошкент, 1980, 307- бет.

гармониясига ҳалал етказилади: асл нусха тилида, юзаки қараганда, мўътадил кўринган нарса ўзга тил муҳитига кўр-кўрона ўтказилганда юзага қалқиб чиқиши ва авторнинг муддаосига зарар етказиши мумкин. Шундай қилиб, агар биз шеърдаги мазмун ва шакл мутаносиблигига ҳалал етказишни истамасак, деган фикрни изҳор этади чех олими, формал қилип (вазн)га қараб эмас, балки унинг конкрет товуш томонига (ритм, суръат ва б.) мувофиқ иш кўрмоғимиз лозим.

Айни бир вазн турли тилларда бир-биридан фарқ қиладиган тамомила бошқа функцияларини бажариши мумкин. Чунки ҳар бир тил ўзига хос овоз, оҳанг, талаффузга эга. Бундан ташқари, турли тилларда сўзлар узун-қисқалиги тарафидан ҳам фарқ қиладилар. Чунки, голланд тилшунос олими Ҳердан инглиз, немис ва рус тилларида сўзларнинг узун-қисқалиги жадвалини тузган эди (матридаги ҳар мингта сўзга қуйидагича миқдордаги бўғин тўғри келади):

Тиллар	1 бўғин	2 бўғин	3 бўғин	4 бўғин	5 бўғин	6 бўғин	Ўртача узунлиги
инглиз	824	139	30	6	1	—	1,22
немис	420	312	121	41	8	—	1,74
рус	328	288	237	121	19	6	2,21

Ҳердан келтирган статистика шундан далолат берадики, рус сўзларига қараганда инглизча сўзлар икки марта, немисча сўзлар эса бир ярим марта қисқадир¹.

Литвалик шоир-таржимон Антанас Венцлованинг кузатишича, кўп қўлланиладиган аксарият русча сўзлар шундай литва сўзларига қараганда қисқа, бас, эквиметриявий таржима, яъни вазн мувофиқлиги даражасида ўгириш амри маҳол, деган хулосага келади, у.

Рус тилида	Литва тилида	Ўзбек тилида	Ҳар учала тилда
Бўғинлар сони	Бўғинлар сони	Бўғинлар сони	Бўғинлар таъносиби
день (1)	diena (3)	кун (1)	1-3-1
ночь (1)	nakis (2)	тун (1)	1-2-1
час (1)	valanda (3)	соат (2)	1-3-2
весна (2)	pravasis (4)	баҳор (2)	2-4-2
лето (2)	vasara (3)	ёз (1)	2-3-1
жизнь (1)	divenimas (4)	ҳаёт (2)	1-4-2
петь (1)	daunuoti (4)	қўйламоқ (3)	1-4-3
			9-23-12

Грузинча сўзлар ҳам инглиз сўзларига нисбатан аксарият уч-тўрт барабар узунлик қиладди. Тиллар аро бундай тафовутдан

¹ G. Herdan. Language as choice and chance. Gronningen, 1956, 62-жадвал.

ғрузин мутахассислари тегишли хулоса чиқарганлар. Чунончи, 1874 йилдаёқ «Қирол Лир» трагедиясини ўгириш вақтида Илья Чавчагадзе билан Иван Мачабели инглизча 10 хижоли пентаметр ўрнига 14 хижоли шеърӣй ваз-нини танлаган эдилар. Уша даврдан бошлаб Грузияда шеърӣй драмалар 14 хижоли вазнда таржима қилинадиган бўлган. Чунончи, Мачабели таржнмасида: «Ҳамлет» (1886), «Бтелло» (1888), «Ричард III» (1893) бунга далил бўла олади.

«Ритмпк хижатдан уюшган нутқда сўзларнинг оҳангдош бўлиб тизилиб келиши қофия деб аталади»¹.

Аел нусхадагп пккп қосънядош сўзга таржнмада худди шундай қофқядош сўзнинг мос тушиши, ўша сўзларга улар билан бирикиб келадиған бўлак сўзларнинг маъно томоқдан айнан тўғри келиши амри маҳол.

Одатда, бундай мос келншлик ҳолларини яқин тиллардан таржима қилганда кузатиш мумкин. Шу бнлан бирга, тиллар орасида қардошлик тарафидан яқинлик бўлмаса-да, миллий маданиятлари ва адабий-тарихий аънааларида муштараклик, адабий ҳамкорлик, ҳамдўстлик ўрнатилган халқлар яратган шеърӣй обидаларда ҳам х а м қ о ф и я л и к ҳоллари кўзга ташланади.

Генетик қардошлик тарафидан бир-биридан узоқ тилларда ҳам асл нусха қофиялариннинг маъносини берса бўлади, лекин, турган гап, булар бошқа-бошқа лексик-фразеологик-стилистик воситалар орқали амалга оширилади.

А. Н. Колмогоровнинг ҳисоб-китобига қараганда, 50 та русча сўздан, ўрта ҳисобда, 6 та қофиядош жуфт сўз чиқади. Пьер Гиронинг кузатишича, 50 та французча сўзга 9 та қофиядош жуфтлик тўғри келади. 100 таси такрорланмайдиган 200 та сўздан иборат французча матнда эса бу лисоний материалдан 37 та қофия яшаш мумкин.

Қофия шеърда бир қанча вазифаларни бажаради:

а) маъно функияси — қофпядош сўзлараро (шу билан бирга, мисралар орасида) маъно алоқасини ўрнатади;

б) ритмикавий функция;

в) эвфоникавий функция.

Қофия, аслини олганда, жўровозлик, жарангдорлик демак-дир. У шеърнинг композицион томондан энг муҳим бўлган нуктасқдан жой олади, натижада маъно ритмикавий хоссаларга эга бўлади.

Бу уч функция ҳар бир шоирнинг қофиялаш системасига хос бўлиб, ўзаро бир-бири билан чирмашиб кетади. Айрим шоирлар жарангдор қофияларга кўпроқ мойил бўлади, бунда қофияларнинг эвфоникааий хоссаси зўрайиб кўринади. Бошқалари қофиянинг маънодорлиги тарафига эътиборни қўчайтиради. Ва ҳоказо. Қофиялаш нормаси замонлар ўтиши билан ўзгариб боради.

Луғавий бирлиқлар (сўзлар) сони м^ллий тил луғат бойли-

¹ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент, 1980, 333-бет.

гининг микдорий томонини ташкил этади, тилда маъно нозик»-ликларини бериш имконияти шунга боғлиқ. Пьер Гиронинг хисобига кўра, инглиз тилига қараганда баъзи синтетик л^асоний афзалликларга эга бўлган француз тилида бир ярим миллионга л^ақин қофиявий комбинациялар мавжуд. «Бу микдор,— деб ёзади П. Гиро,— агар биз грамматик қофияларки рад этсак, 650000 тага қисқаради; агар тўлиқ қофиялар изласак,¹ 100000 тага келади; башарти, ҳам тўлиқ, ҳам айни вақтда грамматик томондан бир турга мансуб бўлмаганларини сараласак, 40000 тага қисқаради... Уз-ўзидан маълумки, маъно вазифалари ва, айниқса, контекст талаби бу 40000 та қофияни бир сикимга келтириб қўяди. Узимизга маълум бўлган отвге-зотвге, Гипёв-гез-гепёвгез типигаги чинакам яхши қофияларгина қолади, холос. Лекин бундай қофиялар шунчалик камки, улар аллақачонлардан буён барчага маълум ва ишлатилавериш сийқаси чиқиб кетган»¹.

Мутахассисларнинг кузатишига қараганда, аналитик инглиз тилининг қофиявий луғатида 400 га яқин барқарор қофия хосил қилувчи группалар, яъни бир хил тугайдиган сўзлар туркуми мавжуд. Француз тилида 600 га яқин шундай группа бор. Харбир сўз фақат ўз туркумидаги ўзга сўзлар билан қофияга киришади, бошқа туркум сўзларни билан қофияланмайди. Италиян, рус, чех ва немис тилларида эса бошқа туркум сўзлари билан ҳам ўзаро қофия хосил бўлаверар экан.

Италиян шоири аге (атаге) юзасидан мингта қофия хосил қилади. Иंगлиз шоири эса, агар у хар канча устаси фаранг бўлса-да, дейди Иржи Левый, юе сўзига учтадан ортиқ қофиядош сўз ўйлаб тополмайди, шундай қилиб, у мухаббат каломига ўз тилидан жараигдор қофиялар топишдан маҳрум.

Чехларда кепг тарқалган лазка-разка (мухаббат — лепта) қофияси чех тилида мухаббатнинг алоқа, иттифоқ маъносига эга эканлигини намоиш этади. Италиянча атаге-сиоге (мухаббат-юррак) юракни мухаббат тимсоли сифатида тасвирлайди, инглизча юе-клое (мухаббат — каптар) эса мазкур кушларнинг ўзаро «севги шавки»га ишора қилса, \уотв-лотв (оғуш — гўр) эса кенг тарқалган туғилиш-ўлиш антитезасини ифодалайди. Кўпинча тил ўз луғати структураси хусусиятларига кўра ҳам бир канча бадийий восита типлари учун қулайлик туғдиради. Чунончи, инглиз тилида омоним ва синонимларнинг мўллиги сўз ўйинлари ясашда жуда қўл келади.

Эвфония (ингл. еирпопу) «жарангдош-и^афода^алайди. Турли нутқ^а Куини куй билан бериш. лик>> маъносини^а Шейри таржимада эв-фония формаларида фонетик усуллар мажмуасидан иборат бўлиб, аллитерация, ассонанс, хар хил макомдаги товушлар такрори, саж ва бошқалар тушунилади².

¹ Каранг: Иржи Левый. Искусство перевода. М., 1974, с. 285—286.
² О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 522.

Сўзнинг товуш состави билан унинг маъноси ўртасида алоқадорлик бор деб даъво қиладиган адабиёт тарихчилари таржи-монларнинг йўлига сунъий тўсиқлар қўядилар, дейди чех олими !Иржи Левнй. Л. Тимофеев совет авторларининг хулосаларини (иунозарали тарзда якунлайди: «Чупончи, Слонимский Пушкин-ринг «И озарён луною бледной» («Хира ой сочганда ёғду») шеърида «ой ёруги билин боғланган сокин мусикий *л* ва *н* нп* Қайд этади»¹. Овозли образ тушунчаси илгари сурилади — бу бевосита тасвирий аҳамиятга эга бўлган товушлар мажмуасидан иборат эмиш. Чунончи, *ж*, *р* ва юмшоқ *л* товушларини танлаш, А. Слюкпмский фикрпча, фанворапинг хазин шовиллашип англатади («Мастерство Пушкина», 270). «Лўлилар»да Мари-ула исми у товушининг мўл исткфода этилишини тақозоэтаркан. «У товуши,— деб тушунтиради автор,— бир томондан, хувилла-ган кекгликлар, шамолнипг ғузиллаши ва ҳоказоларнинг (унинг таклидий маъноси шунда) ҳамда, иккинчи томондан, ўз арти-куляциясйга кўра (лабларнинг чўччайиши) — йиғи, ўткир хохиш-истак маъносини ва ҳоказоларни ифодалайди»².

Турган гап, алоҳида олинган товушлар ўз-ўзича ҳеч нарсани ифодаламайди, деб қайд этади чех олими. Бундай таҳлил қилганда танкидчи алоҳида сўзларгагина эмас, балки бир жойда такрорланиб қолган товушларга ҳам маъно беради, турли контекстларда айна бир товушнинг ўзига турлича «маъно» бағишлайди. Морис Грамон томонидан илгари сурилган бу эски гап ҳозирги шеър тадқиқотчиларининг асарларига ҳам қўчгани кизик, дейди у. Агарда маъно билан товуш ўртасига бундай боғлиқлик аломати қўйиладиган бўлса, бундай шеърий асарни таржима қилиш амри маҳол, деган хулоса келиб чиққан бўларди, негаки, бир тилдаи иккинчи тилга фақат маънонигина эмас, балки «маъноли» товушларни ҳам ўгиришнинг иложи топилмаган бўлур эди³.

А. С. Пушкиннинг «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртак» асарида рус шеърий системаеи имкониятидан усталик билан фойдала-ниш натижасида сатрлар охри ўзаро оҳангдош сўзлар билан тугайди. Улар аксарият муаннас жинс (женский род)га мансуб сўзлардан иборат. Эртақнинг 1937 йилги ўзбекча нашрида шоир Элбек Пушкин шеърининг ана шу шаклий жиҳатларини ҳам сақлаб қолишга уринган эди:

Қайтиб келгач чол кампирй ёнига
Лжабланиб қолибдур бирданига:
Қаршисида ажаб баланд қошона,
Кампири турганмиш пиллапояда.
Почаиўстин кийган эмиш эгпига,
Ураганмиш зардўз рўмол бошига,
Марваридлар каторлашиб бўйнида.

* «Луна» сўзидаги *л*, *н* ундошларига ишора. (Ғ. С.)

¹ А. Слонимский. Мастерство Пушкина. М., 1959, с. 300.

² Л. Тимофеев. Стих-слово-образ. Журн. «Вопросм литературн», М., 1962, № 6, с. 79—80.

³ Иржи Левнй. Искусство перевода. М., 1974, с. 324—325;

' Олтин узук ялтнрармиш кўлида,
Кизил этик ғирчиллармиш оёқда.

Ҳар бир тилда айрим товушларнинг комбинацияси маълум семантик категорияларда содир бўлади, муайян маъно билан унга мувофиқ келадиган товушлар комбинацияси ўртасиде ўзаро алоқадорлик пайдо бўлади. «Таклидий сўзлар билан бирга фонетик интенсив сўзлар деб аталувчи сўзлар туркум[^] мавжуддирки, уларнинг жаранглаши сирли бир тарзда маълум даражада шу сўзларнинг маъносига вобаста бўлади. Масалан, сўз бошида келган П товуши ғира-шира милтиллаётган нур ҳақидаги тасаввурга туртки беради: Йаге, ПазЪ, Шскег, Пагпе, Шгатег; сўз бошида келган §1 ҳам нур, лекин текис нур ҳақида тасаввур пайдо қилади: §1аге, {Шп, . §1оу, ^Пзтеп. Бошда келадиган з1 эса «текис суюклик сатх»нн англатади: зНрегу, зНск, зЙсle, зНте, з!ор, з!озп, з!овер, з'изпу»¹.

Аслида эса, аниқ ҳисоблашларга қараганда, инглизча з1 билан бошланувчи сўзлар «текис суюклик сатхи» маъносини англатувчи жами сўзларнинг атиги 6 процентини, §1 билан бошланувчи сўзлар инглиз тилидаги ғира-шира милтиллаётган нур маъносини берувчи сўзларнинг нихояти 4 фоизинк, И бплан бошланувчи сўзлар эса милтиллаётган нурни англатувчи калималарнинг атиги 2 процентини ташкнл этади. Бу сўзларнинг юқорида қайд этилгандай маънодорлиги эса барқарор эмас ва субъектив, шунинг учун бундай товушларни таржимада айнан акс эттиришни талаб қилиб бўлмайди. Дарвоқе, оригинал матнининг ўзида ҳам улар китобхонларга ҳар хил таъсир қилади, деб ҳисоблайди Иржи Левыш.

Албатта, товушни умумий лксоннй тўқима, грамматик, конкрет шеърйй образ ва хоказолардан ажратган ҳолда, унга қандайдир автоном сирли «маънодорлик» бағишлашки тўғри деб бўлмайди. Бирок, шу билан бирга, Л. Тимофеев, Л. Перрайн ва бошқа кўп олимларнинг кузатишларини соф филологик, семантик, фонетик-стилистик нуктаи назаридан ҳам, таржима назарияси ва амалиёти манфаати тарафидан ҳам эътибордан кочириб бўлмайди.

Инсон тақдири, рухий кайфияти билан боғлиқ икки карама-қарши тушунчани ифодаловчи — *мунг*, *мусибат* ҳамда *шодлик*, *завқ-шавқ* сўзларининг ўзиниёқ олиб қарайлик. «Хафаконлик» ва «бахтсизлик» маъносидаги дастлабки икки калиманинг фонетик табиатида «му»лар мавжудлиги-ю, «хурсандлик», «кувноклик» маъносидаги сўнгги икки сўз таркибидаги «шо», «ша»лар тасодифиймикан?

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафику меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.

(Алишер Навоий.).

¹ Регглен В. Зоипп ап(1 ЗепЗе (Товуш ва маъно). ^еш Уогк, 1956. р. 169.

«Ғурбат», «ғариб», «қафас», «тикан»ларга маъно томондан зид бўлган, юксак инсоний, рухий, фалсафий тушунчаларня ифода этувчи *шодмон, шафиқ, ошён* сўзларидаги «шо», «ша», «ош» фонетик ҳодисалари-чи?

Оқара бошлади сочу, тўкила бошлади тиш,
Сафар яроғин қилғилки, тушти бошинга иш.
Иигитлигим борибоп келди бошима қарилиғ,
Фано йўлинда бу янглиғ эмиш— боришу келиш.

Киши қарий бошлагандан сўнг, иложи бор қадар «шовқин-ли», яъни таркибида «ш», «ч», «с» товушлари бўлган сўзлардаи қочишга ҳаракат қилади. Юқоридаги, буюк Навоий қаламнга мансуб, қариликдан ўқиб ёзилган ажойиб фалсафий рубоийда-ги куйидаги сўзларга эътибор қилинсин:

I 2- бош, 5- бош, 6- тиш, 3- соч

II 4-туш, 5-бош, 6-иш

III 4- бош

IV 5- миш, 6- риш, 7- лиш

«Тишсизлик», «сочсизлик», «иш»лик, «боришлнк» бошигэ тушиб турган кишининг сўник кайфиятики бу «шозқинли» товушлар т а б и и й суратда жуда таъспрчан акс эттиради.

Қарилик даврида «худди шундай» шеър ёзган, ўз мўйсафид-лик тақдиридан мамнун, ҳаётсевар, оташин ўзбек совет шоири-Ғафур Ғулом бахсни гўё давом эттиради:

Қариган бошимда сочининг қайғуси,
Баъзида оқини, қорасин кўриб,
Баъзида кизим ҳам қирқ кокил ўриб,
Сочини тарайди келмай уй-қуси.

Баъзнда чаккага қўядн ғажак,
Энсам ҳам қотадн қилигин кўриб.
Гўёки мсн эккаи гуллар югуриб
Боғнмппн ўради мнслп гулпечак.

...Уғил-қизларимнпнг сочини силаб,
Бахтини тиланман, доим вақтим чоғ.
Аммо тушган тишу сочпмни курнб,
Мендан кулмоқдадир эскиган тароғ.

Ҳар иккала шоирда ҳам бир хнл табиий иксоний тақдир тасвири—кексалик. Навоий қўлланган воситалар: оқара бош-лаган соч, тўкила бошлаган тиш. Даъват — «сафар яроғи»ни ҳозирлаш. Ғафур Ғуломда ҳам моҳиятан шу гап. Лекин унда, «соч» ва «тиш»дан ташқари, яна қўшимча образлар: пардоз-ан-доз билан машғул қизалоқдаги ғажак, қирқ кокил, боғда ўсаётган гул п е ч а к билан эски т а р о қ нинг «кулнши» бир-бирига зидлаштирилиб, жиддий фалсафий мавзу ва мазмун енгил услубий мақомда талқин этилган. Шундай: бировга — соч қайғуси, бошқада — қирқ кокил; бировда — ғажак ташвиши, бошқада — энса (чакак) қотиши; тўкилиб кетган сочга — тишлари тўкилиб кетиб «қулаётган» тароқ; кексаликдаги вақти чоғликка — эски тароқнинг иржайиши мос.

Ғафур Ғуломда чуқур фалсафий мавзу ўйноки, енгил баён билай омукталаниб, ғоятда ўзига хос таъсирчанлик юзага кел-ган. Лекин шеър канчалик бардамлик, шукроналик, вақти чоғлик, мамнуният, бағри бутунлик билан ёзилган бўлмасин, «сафар яроғини ҳозирлаш» палласи яқинлашаётганини чуқур

ҳис қилиш табиий ҳазин кайфиятни сира-сира яширишга имкон бермайди.

I	1-кар, 4-қай	VII	0
II	2-ок, 3-кор	VIII	1-оғ
III	2-қиз, 4-қир	IX	1-ўғ, 2-қиз
IV	4-қу	X	4-ак, 5-оғ
V	3-қў	XI	0
VI	3-қо, 4-қил	XII	2-ок, 4-оғ

Бунда ижтимоий-маънавий қувонч, қувноқлик билан табиий қайғурнш, ўзни қистов, қисти-қафасбандликда ҳис этишни ўқувчи фақат «тушуниб»гина қолмай, балки «эшитиб» ҳам туради.

Хуллас, бадиий асарнинг ички ғоявий ҳарорати унинг ташқи лисоний либоси, шакли, моддий материяси билан чамбарчас боғлиқдир. Бунга иқрор бўлиш таржимоннинг қисмати Иржи Левъш ташвишланаётганчалик мушкуллаштирадими? Ҳа, т-урган гап. Бироқ таржимоннинг аҳволига қараб, бор нарсадан қўз юмиб бўладими? Йўқ. Таржимада бошқа тилнинг (асл нусха тилининг) хусусиятини айнан бериб бўлмайди. Бунга интилиш ашаддий формализмга олиб келган бўлар эди. Таржимада ўзга тил (асл нусха тилининг ҳислати) асар ўгириляётган тилнинг хусусияти, имконияти орқали акс эттирилади. Башарти, бизнинг тилимизда оригинал тилининг грамматик, лексик, фразеологик, стилистик воситалари ёки хоссаларидан баъзилари мавжуд бўлмаган тақдирда (бундай бўлиши табиий ҳол), улар қисман бошқа восғалар билан компенсация қилинади, қисман эса қурбон берилади.

Таржимон қурбон беришга ҳамма вақт улгуради. Аммо ўтириляётган асарнинг руҳига чуқур кириб борган, унинг мусиқий жарангосини нозик идрок этган таланти таржимонлар асл иусҳадаги саж, параллелизм, зидлаш (антитеза) ва ҳоказоларни ҳосил этишда қатнашган бадиий фонетика ходисаларини ҳам иложи борича тўқис беришга ҳаракат қиладилар.

Инглиз шоири Байроннинг «Шильон туткуни» асарининг тўққизинчи фаслида қуйидаги мисралар учрайди:

For all \ғаз Ълатк, апс! Ълеак, апс! дгеу;
 II \уаз по! Ш£п1, П \уаз по! йау;
 II ч/аз по! е\уеп о!иш\сеоп-1!\$b1,
 So Ъaleш1 lo ту Ъeaуу 81\$b1,
 Ви1 уасапсу аЪзогЪш\$ зрасе,
 Апс! Пхе<Iпе5з — ^ИЪои! р!асе;
 ТЬеге шеге по зIагз, по ear!b, по Нте,
 N0 сЪеск, по сЪап\$е, по £00(1, по сг1те,
 Ви1 зПепсе, апс! зIегIезз ЪreaШ
 \УЫсЪ пеИЪег ^аз о! Ше пог ЪeaШ;
 А зеа о! зIа\$;пап1 IclIепезз,
 ВНпс! ЪоипсIезз, ти!е апс! тоНопIезз!
 ЦВугоп. „ТЪе Рпзопег о! СЪШоп", IX).

Бу В. А. Жуковский таржимасида шундай жаранглаган эди:

И виделось как в тяжком сне,
Все бледным, темным, тусклым мне;
Все в мутную слилось тень;
То не было ни ночь, ни день,
Ни тяжкий свет торжым мой,
Столь непавстный для очей:
То было тьма без темноты;
То было бездна пустоты
Без протяженья и грации;

То били образы без лиц;
То страшный мир 'какой-то был
Без пеба, света и светил,
Без времени, без дней и лет,
Без промьюла, без бчаг и бед,
Ни жизнь, ни смерть — как сон гробов,
Как океан без берегов,
Задавленный тяжелой мглой,
Нсдвижный, темный и немой.

Бу мисралао шоиг Мухаммад Али таржимасида куйидагича берилган;

Бар! бчр п д l lp
H-I !! раш и а^ о *а
Fi| а l_ l а с" ш f⁻¹
Нед о — с г
Са\ар ш шо з штг Г МЗНф\р
Ер\ҒИМИ — l И l l l l l l l \р?
Б> — l эрон > l l l и т
Масэ С l l П п
Чо\ с и > l Т С l z l а р

Фарнштаснз гоз, киёфалар
Ила тўлмиш бу вахший дунё;
О.-моии йўк, беранг, безиё,
Замони йўк, бевакт, беадад,
Беҳунару бебахт, беофат,
Тобутларда ке'ган тушсимон,
Е мнсоли киргоксиз уммон
Карахт эди, гангу кар эди,
Зулматларга чулпапар эдн.

Байроннинг инглизча нусхаси русча ва ўзбекча таржималарда фақат мазмун тўқиллигидагина эмас, балки шакл гўзаллигини ҳам жуда назик акс эттирган ҳолда намоён бўлган. Чунончи, инкор маъносини ифодаловчи *по* қушимчаси рус ва ўзбек тилларида ҳам муқобил *без* ҳамда *бе-* унсурлари билан ифодаланган:

Тпеге у/зге по 8larz, по eaгхп, по тште,
N0 с'пеак, по саапҗе, го җoo(l, по спте.

Без неба, света и светил,
Без времени, без дней и лет,
Без промнсла, без благ и бед.

Осмони йўк, беранг, безиё,
Замони йўк, бевакт, беадад,
Беҳунару бебахт, беофат.

Ёш олима Мухаббат Бокоезашшг қайд эткишича, ҳар иккала таржимада ҳам шеърый оҳангдошликка эришилган: русча таржимада *т, б, с*, ўзбекча таржимада эса *б, р, с, з* товушлари оҳанг уйғунлигини таъминлаган¹.

Саж, ички қофиядошлик, сўз ўйинлари, услубий такрорлар айниқса халқ дostonларида кўп учрайди. «Алпомиш» дostonидан бир нечта мисол.

— Э, Бойбўри билан Бойсари! Бу тўй ўғиллининг ўғлидан, қизлининг кизидан қайтади, сенларнинг нимангдан қайтади? Улсаларинг молларингга ҳар меросхўр чиқадики, оғзига одам кириб кетади. Сенинг бупдан бўёкдаги ейдиганинг ошнинг кети-бети бўлади. Бяз сенларнинг давлатингдан бўлиб оламизми?²

¹ Каранг: М. Бакаева. Проблемы перевода английской поэзии на узбекский язык. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1980, с. 10—11.

² Фозил Йўлдош ўғли. Алпомиш. Тошкент, 1957, 21-бет. %

ПЕРВАЯ ЛЮБОВЬ

Вчера, когда па темном пебе сверкала жёлтая луна,
Когда ответно ей мерцала звезда неясная одна,
Душа была полна пе-зали, покоя дивного полна,—
Ночной порою размшлений я вспомнил первую любовь,
Я о тебе тогда подумал, о первая моя любовь.

Бездумно юность пролетела, и шумно молодость прошла,
Бывало, все мне удавалось, бывало, плохо шлн дела.
Порою совесть с глупм сердцем в разладе временном бнла,
И потерял я безвозвратио, навеки первую любовь,
А почему, поиять не в сплах. О первая моя любовь!

Мир так таинствстпо устроен, что в многоликости своей¹

Он то вселешой бескопечность, то дом бз окон и двег>ей, —, ^, „, „,
бий-мкллий монандликни келтириб чикарган.

Шеърий парчаларда халқ оғзаки ижодига хос такрор таъкид-
ловга хизмат қиладиган радифни акс эттириш тажрибаси ҳам
диққатга сазовоо.

Барчин турар хурдай бўлиб,
Тиши гавхар дурдай бўлиб,
Жамоллари ойдай бўлиб,
Мисли асов тойдай бўлиб,
Бир минг кўйилн бойдай бўлиб,
Қуралай кўзи чўғдай бўлиб...

Хаммалари бнрдай бўлиб,
Боғда очилган гулдай бўлпб,
Чамапда булбулдай бўлиб,
Утирнб эдн сухбат куриб (62).

«Бўлиб» радифи олдидан қалашиб келган марокли кофия-
лар, эпоста хос фазқулодда ўхшатиш, сифатлаш, анъанавий
муболагалар мазкур парчани ва шундай бадкий тасвир восита-
ларн, тўйинтприлгаи миллий бўёклар, лисоний-услубий хосликлар
билан тўлиб-тоштан бутун асарни бошқа тилларга таржима
қилишни қарийб имконсиз бир нарсага айлантириб қўяди.
Лекнн Лев Пеньковский таржимасидзги «Алпомнш» билан
танишган киши бундай фикрдан қайтиб, таржимон маҳоратига
тахсин ўқийди.

Зубм — жемчуга у Барчип,
Юязя сайга ай Блпчнн,
Полумесяц серъга у Барчин,
Ликом полнолуныя нежней,
Станом кипариса стройней,
А глаза газельи у ней...

"

-

С исю для забав и услуг
г, гол • нсразлучнмх подруг.
Сладок пх нрнвольн:н досуг.
Розами цветут на холме,
Соловьями поют на холме (60).

Таржимон рус шеърий анъанасига ёт бўлган радифки кўр-кў-
рона такрорлаш йўлидан бормаган. Гарчи икки ўринда бу
хусусиятни ҳам усталик билан акс эттирган бўлса-да (жемчу-
га — сайга, цветут поют), кўпроқ шеърий жўровозлих хосил
қилишга асосий эътиборни қаратган ҳолда, айникса, кофия-
ларни.тўларок акс эттиришга интилиб, радиф функпиясини ҳам
компенсация қилишга муяссар бўлган.

Л. М. Пеньковский таглама (подстрочник) орқали тарлшма
қилар эди. Лекин шунга қарамай, миллий турмуш тарзи, адабий

¹ Ф. Ю л д а ш. Алпамыш. Узбекские народне поэмн. Ташкент, 1958, с. 10.

Нет, радостной мечтн пормв во мне егце покуда жив,
Но я не искристо смешлив, не лунной уж красой красив!
Хоть вялой осени разлив во мне еще не так. бурлив,
Но все ж, горю я по тебе, о моя первая любовь,
Печаль таю я по тебе, о моя первая любовь.

Путь потерявший человек в любви опору обретет,
В беду попавший человек в любви опору обретет,
Печальпознавший человек в любви опору обретет..
А в ком опору я найду, о моя первая любовь?
Тн вспомнишься — я как в чаду, о моя первая любовь!

О, весь я превратился в слух — скажи, где отзвук твой затих?
Я ко всему на свете глух, — лишь тн в видениях моих!
Рассветный луч егде не тух, как написал я этот стих, —
Тн — сердца стон и свет в очах, о моя первая любовь,
Тн — мой единственный аллах, о моя первая любовь!¹

Пер. С. Иванова.

«Шохнома»нинг биринчи жилдидан жой
Классик аруздан — жи- олган таржимон қайдларида эпопеяни
жоли системага ўзбекчага ўгириш принциплари ҳақида
жуда кизиқ фикрлар, қисман мунозарали тезислар акс этган.
Булар, асосан, дoston таржимасида вазн, луғат, ҳозирги ўқувчи-
нинг арузга муносабати ва уни тушуниш даражаси масалалари-
га тааллуқлидир.

«Шохнома» мутақориб баҳрининг махзуф ва максур тармоғи-
да ёзилган, унинг рукнлари фаулун фаулун фаулун фаул (ёки
фауул), парадигмаси (тактеи) у——у——у — — у — (ёки
у—• —) бўлади. Ўзбек классик адабиёти учун бу нарса янгилик
эмас эди. Барчага аёнки, Алишер Навоий «Хамса»сининг бе-
шинчи жангнома достони «Садди Искандарий» шу баҳрда ёзил-
ган. Шундай экан, ҳозирги вақтда «Шохнома»ни «Садди Искан-
дарий» й ў л и д а, шундай вазн билан ўгирса бўладими? Бу ху-
сусда таржимонлардан шарқшунос олим ва адиб, факат Фирдав-
сий эмас, балки Умар Хайём, Шайх Саъдий, Абдурахмон Жомий,
Ҳофиз Шерозий, Мирзо Бедил ва бошқа мутафаккир шоирлар-
нинг бир қанча маснавий, ғазал, рубоийларини маҳорат билан
ўзбекчага ўгирган Шоислом Шомухаммедов изҳор этган фикр-
лар ҳамда далиллар билан танишишга тўғри келади.

Биз дастлаб «Шохнома»нинг ўз вазнини сақлаш керак,
деган фикрда эдик, дейди у. «Кейинчалик бу улкан эпосни
ўзбекларга ёт вазнда эмас, балки ўзбекларнинг улкан
эпослари (масалан, Алпомиш ва Гўрўғли) вазнларида таржима
килинса ўзбек китобхонига асарнинг бутун шавқу шукуҳи
яхши етиб бормасмикин, деган фикрга келдик ва бу фикр
1966 йил февралда бўлган Бутуниттифок таржимонлар кенга-
шида ўртага ташланган эди» (таъкидлов бизники — *Ф. С.*)².

¹ С. И в а н о в. Кровное слово. Ташкент, 1981, с. 577—578.

² «Шохнома». Биринчи китоб. Тошкент, 1971, 711- бет.

III. М. Шомухаммедов «Шохнома»нинг биринчи китобига ёзган сўзбошисида, матбуотда эълон қилган мақолалари ва илмий анжуманларда қилган докладларида таржима вақтида туғилган энг катта муаммо — вазн масаласи эканини алоҳида қайд этади. Шундай бўлиши табиий. «Шеърнинг вазнини акс эттириш — унинг куйи, музикаси, бинобарин кайфият ва туйғуларини акс эттириш демакдир».

Кўпгина таржимонлар, айниқса, назариячилар асл нусханинг вазнини айнасанга қлашгани талаб қиладилар, ёки шундай принципга кўра иш тутадилар. Илмий тил билан айтганда, таржимада эквиеметрикавий ақида дастур қилиб олинади. Бироқ амалда бу маънодаги тўла «вазний мувофиклик»ка эришиш амри маҳол. Чунки вазн халқ тили, адабий тил, унинг тарихан таркиб топган миллий-эстетик анъаналари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда пайдо бўлган ҳодиса. Ҳар бир миллий адабиётнинг (баъзан бир неча қўшни халқлар адабиётларининг) ўз шеърӣ системаси, барқарорлашган вазн тури бор. Таржимада бу ҳол билан ҳисоблашмаслик иложи йўқ. Вазнини айнан сақлашга интилиш баъзан тилга «зўравонлик қилиш»га олиб келади. Немис таржимонлари бир вақтлар Шайх Саъдийнинг машҳур «Бўстон»ини ўз вазни мутақорибда қайта яратишга уриниб кўрган эдилар, лекин кўзланган натижага эришилмаган. Бунга мисоллар кўп. Шу сабабли бир-биридан узоқ адабиётлардан таржима қилганда вазнини айнан сақлаш эмас, балки ватан адабиётидан унга мувофик, яқин келадиган, ҳамоҳанг вазн турини топиб қўллашга уриниш мантиқан асослироқ кўринади. Бошқача айтганда, таржимада эквиеметрия (вазний муқобиллик) эмас, балки эквиритмия (ритмик муқобиллик, оҳангдошлик) принципи кўпроқ қўл келади.

«Шохнома» В. А. Жуковский замонидан бери рус тилига ўн беш марта таржима қилинган бўлса, ҳар гал янги вазн қўлланган. Чунончи, В. Жуковский, М. Зотов, С. Соколовлар — олти туроқли ямб (оқ шеър), М. Дьяконов, М. Лозинский ва Ц. Бону — тўрт туроқли амфибрахий (Ц. Бонуда нукул музаккар қофияли), В. Державин ва бошқалар — беш туроқли ямб (муаннас ва музаккар қофиялар алмашилиб туради), И. Сельвинский рукнлари уч хижоли бўлган амфибрахий ва анапест, гоҳо 12—14 хижоли ямб, В. Левик ва К. Липскеровлар — тўрт туроқли амфибрахий ва тўрт туроқли ямб билан таржима қилганлар. Хуллас, бу азим эпопеяни қайта яратиш тажрибасида А. С: Пушкин замонидан тортиб энг янги давргача бўлган рус поэзияси вазнлари синаб кўрилган. Бу таржималардан ҳар бирининг ўз афзаллиги ва ўз камчилиги бор. В. Державин таржималари «Шохнома»нинг оммавий нашрларида ҳамон қўлланилмоқда.

Шеър таржимасида ўзгаришлар, қурбон*
Миллий хосликнинг^вазн-^{лар} бўлиши табиий ва зарурий ҳол.
да ифодланиши Бундан қочис* кутулиб бўлмайди. Бироқ
ана шу қурбонлар, ўзгаришлар нималар ҳисобига бўлади,

уларнинг характери, моҳияти қанақа? Қурбонлар эвазига нимага эришилади? Бу нарса асарнинг қийматига таъсир қиладими ёки йўқми? Узгаришлар, эркинликлар оқибатда ижодий аниқликка олиб кѐладими ёхуд оригиналнинг ўзига ҳослигини ўзгартириб юборадими? Масалага ана шу нуқчаи назардан ёндашилса, эркинлик билан аниқлик чегараларини топиш, таржимонларнинг усул ва услуби, тадбир ва санъаткорлигини мўлаб олишга йўл очилади.

Ҳар қандай таржима — икки тилни муқояса этиш жараёни. Бас, бунда маҳорат тиллар орасидаги фарқни енгиб ўтишдан бошланади. Жумладан, шеър таржимасида ҳам аҳвол шу. Аммо шунки борки, бу фарқлар шеърини таржимада янгича маъно касб этади, лисоний тўсиқларни енгиб ўтиш қийинчилиги кучаяди. Бушига сабаби фақат шеърда миллийликнинг чуқур томир ёйганлиги ёки шеърини тилнинг ўзига ҳослигида эмас. Бунинг боиси шеърда вазн ва оҳанг мавжудлиги, нутқнинг ўлчовларга бўйсунганлигидадир. Тиллар орасидаги фарқлар мўъри системалараро тафовутлар билан қўшилиб кетади. Шоир-таржимон бу иккала ғовни ҳам енгити керак. Агар шеърини асарлар таржимасига диққат қилинса, ундаги ўзгаришлар, орипингалдан ажралиб турадиган томонлар кўпинча икки нарса — вазн ва қофия талаби билан содир бўлганни кўриш қийин эмас.

Вазн — шеърнинг асосий хусусияти. Бу шунчаки нутқ ўлчови эмас. Вазн — ритмнинг асоси, бу — шеърини системаларни вужудга келтирадиган замин. Жаҳон шеърини системаларининг (аруз, хижо, силлабо-тоник, тоник, александрия, метрик) ҳаммаси вазн табиатидан пайдо бўлган. Вазн хусусияти эса ҳар бир тилнинг фонетик қурилишидан ҳосил бўлади. Вазн муайян тилдаги ритмик имкониятнинг назмга қўчган шакли. Бир хил шеърини вазн бир неча халқ адабиёти учун муштарак бўлиши мумкин.
* Чунончи, силлабо-тоник система немис, рус, чех шеърларида қўлланилади; аруз араб, эроний ва туркий халқлар адабиётида амал қилиб келган. Лекин шуни айтиш керакки, бир вазн бир неча халқ адабиётларида амал қилса-да, аммо Ҳар бир миллий адабиётда унинг ўзгача ҳисдати бор.

Шеърни бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш уни бир вазн бағридн ўзга вазн системасига ўтказиш, трансформация қилиш демак. Ҳа, бу ерда фақат трансформация ҳақида гапириш мумкин. Зеро, вазнни бошқа тилга қўчириш мумкин эмас, яъни бошқа шеърини системада ёзилган асарни аслидаги вазни билан айнан қабул қилиб бўлмайди. Масалан, арузда битилган газални рус тилига аруз билан, силлабо-тоник шеърни ўзбек тилига силлабо-тоник вазн билан беришнинг иложи йўқ.

Шундай қилиб, шеърни таржима қилганда фақат ҳар бир адабиётда мавжуд бўлган вазндан фойдаланиш мумкин. Вазнни айнан сақлаш масаласи ўз-ўзидан кун тартибидан тушади. Бинобарин, вазн ўзгариши аксарият шеърини таржиманинг табиий, зарурий хусусияти эканлиги равшан бўлади. Шундай бўлгач,

шеърый таржимада вазн хосил киладиган ритм ҳам ўзгариши табиий, зарурий ҳолми? Бу саволга қатъий қилиб, ҳа ёки йўқ деб жавоб беришдан олдин масалага конкретроқ ёндашиб фикр юритишга тўғри келади. Гап шундаки, вазн системалари ўз табиати билан бир-биридан катта фарқ қилгани ҳолда, улар орасида батамом ўхшаш бўлмаса-да, лекин яқин келадиган жиҳатлар ҳам мавжуд. Масалан, арузда яратилган асарларни уларнинг жанр тузилиши ва фойдаланилган баҳр турига қараб силлабо-тоник вазннинг турли шохобчалари орқали таржима қилиш имкони бор. Алишер Навоий «Хамса»си дostonлари беш тuroкли ямбда (музаккар қoфиялар билан), ғазаллари эса шу вазннинг 8—10 тuroкли системасида, баъзан хoreйда; рубoий ва туюқлари беш ва тўрт тuroкли ямб билан таржима қилинган.

Баъзи тадқиқотчилар Шарқ классик эпик дostonлари таржимасида беш тuroкли ямбни номувофик деб ҳисоблайдилар. Чунончи, Алишер Навоий асарларининг мохир таржимонларидан бири С. Н. Иванов «Хамса»даги дostonларнинг ҳаммасини бир вазн билан ўгириш, -шунда ҳам нукул ямбни қўллаш нодуруст, деган хулосага келади. Унинг фикрича, бу формал яқинлик бўлиб (хижолярнинг сони тахминан тенг келишига асосланган), интонация, функционал яқинлик нуктаи назаридан яроксиздир. Беш тuroкли ямб шеърнинг ўқилишини тезлаштириб, Навоийга хос сеҳрли босиқ оҳангни беролмайди¹.

Шуни айтиш керакки, В. Державин ва бошқа айрим рус таржимонлари Навоий поэмаларидан ташқари, «Шохнома», Жомий дostonларини ҳам шу вазнда ўгирганлар. Бу эса бир оҳангликка олиб келган. Таржимонлар орасида тажриба ва изланиш давом этмокда.

Шунинг сингари, рус таржимонларининг севган вазни тўрт тuroкли ямбни ўзбек тилига тўққиз бўғинли (тўрт+беш) тuroк системаси орқали таржима қилиш анъанага айланди. Бу вазн шохобчалари бир-бирига хос ритмни маълум даражада коплай-олиш имкониятига эга. Шундай қилиб, юкорида қайд этилганидай, вазнда ҳам мувофиклик қидириб топиш — эквиметриклик проблемаси пайдо бўлади. Вазн муқобиллигини таъминлаш ҳам қурбонсиз амалга ошмайди.

А. С. Пушкиннинг «Сибирга мактуб» шеърида:

Во глубине, сибирских руд
Храните гордое терпенье.
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремление...

Миртемир таржимаси:

Сибирь конларининг тагида
Мағрур сакланг сабот ва чидам.
Ғамгин захмат кетмас беҳуда —
Юксак ҳаёл, амалингиз ҳам...

¹ Қаранг С. И в а н о в. Поэма Алишера Навои «Язнк пшиц» (опнт пeрврдческого истолкования). Сб. «Мастерство перевода», 1975, с. 147—148.

Пушкин шеъри тўрт тuroкли ямбда ёзилган. Музаҳкар ва муайнас қoфиялар алмaшиб турaди. Ўзбекча таржима хижoнинг 4-1-5=9 бўғинли системасидaдир. Бунда диққат қилинса, шеърдаги хижoлар сoни Миртемир тaйлаган хижo системасига қарийб мос: русчада бирикчи ва учинчи қатор 8 бўғиндан, иккинчи ва тўртинчп қаторлар 9 бўғиндан иборат. Аммо рус тилида ундoшларнинг қаторлашиб келиши, гарчи хижoнинг миқдорига қўшилмаса-да, аммо вазнга муайян таъсир ўтказиб турaди. Бу урғуланиш пайтида сезилмай қолади. Урғуларнинг вазн ҳосил қилиш хусусияти ўзбек тилига хос эмас. Шунинг учун шеър ўзбекчага ўғирилгач, силлабо-тоникликнинг (хижo-урғу вазни) тоник хусусияти тушиб қолнб, силлабийлик хусусияти сақланади. Натижада ритмнинг урғуга асосланган қисми — талаффуз ўзгаради. Бунинг натижасида рус тилидаги шеърий талаффуз қoидаси ўрнини ўзбек тилининг талаффуз қoидаси эгаллайди. Лекин мисраларнинг ҳажм ўлчoви сақлангани сабабли интонацион ритм, маъно ритми акс этиб, ихчамлик сақланган. Буни шеърий таржимада эквиметрик ҳoлат вужудга келтириш — вазн муқобиллитини ҳосил қилиш санъати деб айтилади. Бу ерда вазн муқобиллиги шеърдаги бошқа унсурларнинг функционал муқобиллигига мос келган. Шеърий образ деганда фақат тасъирий-ифодавий тил (лисоний образлилик), сюжетли шеърларда эса персонажлар образигина назарда тутилмайди. Шеърда ритм ҳам, мусиқа ҳам образдир. Ритмсиз (вазнсиз) ва мусиқасиз (oҳангсиз) образлар oддий проза бўлиб қолади, улардаги парвоз, лисоний маънони ўқувчи вужудига сингдирадиган нур — бу ана шу мусиқавий образлиликдан ҳосил бўлади. Бу хусусият (лисоний-ритмикавий ва мусиқий образ) шеър ижодкорининг характеридан келиб чиқади. Лирик шеър ва поэмаларда бу нарса лирик қаҳрамон образида яққол намоён бўлади. Лирик қаҳрамон — шоирнинг ўзи, унинг хислати, дунёқараши, интилиши ва курашидир.

Аънавий-поэтик муш- Мутақориб салобатли, тантанавор ритм- тараклик, аруз ва тар- ни юзага келтирадиган вазн тури. Дақи- жима қий ва Фирдавсий мазкур баҳрни бежиз танламаганлар. У бошқа вазнларга нисбатан жангнома oҳангини ифoдалашга мос тушади. «Шoҳнома»дан кейин барпо қилинган барча қаҳрамонлик достонлари шу баҳрда эканлиги ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Тўғри, мутақорибда фақат жангнома эмас, бошқа назм турлари ҳам ижод қилинган. Масалан, Абулқосим Фирдавсийнинг замондошлари Лўқари Чангзан, Абушукур Балхий, Манжикий, Розий, Шокир Бухорий, Хусравоний, Масъуд Марвазий, Мусo Фарoловий, Шаҳид Балхий ва бошқалар бу баҳрда қасида, қитъа, кичик маснавийлар ва насихатномалар ёзганлар. Фирдавсийнинг ўзи ишқий-романтик достoни «Юсуф ва Зулайхо»ни шу баҳрда бунёд этган. Кейинги асрларда ҳам мутақорибда турли мазмундаги асарлар яратилди (Саъдийнинг «Бўстон»и, Кирмонийнинг «Хумой ва Хумoюн» достoни ва бошқалар).

«Шохнома» татбикида Фирдавсий мутақориб имкониятларидан шу қадар усталик билан фойдаланганки, гўё бу вазнини унинг ўзи илк бор кашф этгандай. Достонни ўқиганда, у фақат шу баҳрда зохир бўлиши мумкиндай, бошқа баҳрда бундай тантанавор шеърини нома ёзишнинг иложи йўқдай туюлади. Шундан бўлса керак, мутақориб деганда классик адабиётда дафъатан «Шохнома» кўз олдимизда гавдаланади.

Шарқ классик -адабиётидан таржима қилганда, бундай қараганда, ўзбек адиблари олдида вазн муаммоси йўқдай туюлади. Ҳақиқатан, кўп асрлик бой, ранг-баранг шеърятимиз арузда мужассам, адабий-эстетик анъаналар ва усуллар йўриғидан ўзбек ва форс-тожик поэзияси орасида яқинлик ҳамда муштараклик мавжуд. «Кутадғу билик» (Юсуф Хос Ҳожиб), «Садди Искандарий» (Алишер Навоий), «Чор дарвеш» (Хиромий) ва бошқа бир қанча достонларимиз мутақориб баҳрида ёзилган. Ҳамонки, шундай бўлгач, «Шохнома»ни бемалол ўз вазни — мутақориб мусаммани мақсур баҳрида таржима қилиш мумкин, деган хулоса ўз-ўзидан келиб чиқади. Бирок бунчалик жўн кўринган бу масала аслида жуда мураккаб. Башарти, «Шохнома»ни бир неча юз йил илгари ўзбекчага таржима қилиш ҳақида гап борганида, умуман вазн проблемаси кўндаланг бўлмас, муқаррар равишда арузни аруз билан формуласи асос қилиб олинар эди. Негаки, инқилобга қадар шеърятимизнинг етакчи вазни аруз, совет даври ўзбек поэзиясининг дастури эса хижо системасидир. Шунга биноан ҳозирги китобхонларнинг аксарияти бармоқ шеърятини руҳида тарбияланган. Шу маънода таржимонларимизнинг: ўзбек интеллигенцияси арузда ёзилган шеърни хазм қилолмайди, уни бармоқ қолипига солиб ўқийди, деган даъволарида асос бор. Турган гап, бу тезисни китобхонларнинг барча тоифасига нисбат бериб бўлмайди. Зотан, арузни талаффуз қилолмайдиган «чала» зиёлилар билан бирга, бу вазнда ёзилган шеърни жуда кадрлайдиган, бениҳоя севиб, тушуниб ўқийдиган «оддий китобхонлар» ҳам жуда кўпчиликни ташкил этади. Шу нарса шак-шубҳасизки, гап қайси вазн тилимизга мос келиш-келмаслигида эмас, балки кишининг қай муҳитда, қандай адабий анъаналар руҳида тарбия топганидир. Ҳам аруз, ҳам бармоқ шеърятига бирдай тиши ўтадиган адабиёт шинавандаларни бу икки хазинадан бажонидил баҳраманд бўлмоқдалар. Умуман, вазнлар ҳусусидаги баҳс фақат таржима муносабати билан қўзғолган бўлмай, балки оригинал адабиёт танқидчилигида давом этмоқда. Оригинал адабиётда бармоқ ва аруз вазнларида яратувчилик тажрибаси ёнма-ён ривожланиб бораётгани ва булар бир-бирига тўсиқ бўлмаётгани каби, шарқ шеърятидан таржима қилишда ҳам икки хил вазн муваффақиятли равишда барабар қўлланмоқда. Масалан, Рудакий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Камол Ҳўжандий ғазаллари, айрим достонлардан парчалар аруз вазнида ўғирилган, Хайём ва Бедил рубоийлари, «Искандар хирадномаси» (Жомий), «Бўстон», «Гулистон» (Саъдий) асарлари бармоқда

таржима қилинган. Шу жумладан, «Шоҳнома» ҳам бармоқ вазнида ўзбекчалаштирилди.

Хуллас, масала қайси вазннинг афзаллиги, дуруст ёки нодурустлигида эмас. Аъло ёки яроксиз шеър, тўғри ёки қинғир таржима бўлиши мумкин, лекин яхши ёки ёмон вазн бўлмайди (қаловини топган шоирга барча вазнлар яхши). Ҳар бир вазн маълум даврда ёки айрим вазиятда, махсус контекст ичида кишиларнинг кайфияти ва туйғуларини, муайян ижтимоий мазмунни акс эттиришга хизмат қилади. Аруз шунчаки бир ўлчов бўлмасдан, балки тарихий колоритни белгилайдиган, замон нафаси ва қалб тепишини етказадиган адабий ходисадир. Бошқача айтганда, вазнни бир қолип деб билиб, унинг ичидаги мазмунини олиб бошқа шакл — қолипга солса бўлаверади, деб ўйлаш тўғри эмас. Бинобарин, ҳар қандай вазн, жумладан, аруз — бу бир с и с т е м а, тарихан қарор топган адабий анъаналар, қонун-қоидалар, талаб ва андазаларни ўзида мужассамлаштирган ходиса, асардаги тасвирий унсурларни маълум ритмик оҳанглар оқимига йўналтириб турадиган тарозу. Арузда ёзилган асарнинг образлари, жамики бадиий тасвир воситалари, мусикаси, хуллас, бутун вужуди шунга муқобил равишда битилган бўлади. Бу унсурлар бошқа вазн қолипига қўчганда аксарият бегоналашиб қолади, қандайдир қовушмаганлик пайдо бўлади.

Оташин лаъле: ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри ҳаёли хом пухтан дар сар аст.

Бу улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг машҳур «Тухфатул афкор» номли қасидасининг матлаъидир. Мазкур қасида кейинги вақтларда Ш. Шомухаммедов таржимасида босилиб чиқди.

Подшоҳлар тожида ёлқинли лаъл бўлса, безак,
Бошдаги ҳар хом ҳаёлга тоб берувчи чўғ демак.

Уз вазнидаги жуда аниқ, ғоят чиройли таржима. Олтмиш байтли каттақон қасида бошдан-охиригача шу зайлда ўгирилган. Дарвоқе, Ш. Шомухаммедов «Шоҳнома»дан қилган илк таржималари ҳам арузда эди. Бунинг таъсири таржиманинг биринчи китобида маълум даражада сезилиб туради. Аруз оҳангига мос, мутақориб баҳри рукнларига бемалол тушадиган байтлар баъзан учраб қолади.

Ҳамон ни | з чун Со | ми чанги | бувад,
Далеру | хушиво | ру санги | бувад.

Агар Сом | каби ул | тиришқоқ | экан,
Баҳодир | ақлли | тиришқоқ | экан...

Бад-ин те | зи андар | наёяд | ба чанг,
Набояд | гирифтан | чунин кор | танг¹.

¹ Абулқосими Фирдавси. Шоҳнома. Жилди II. Ба чоп тайёрку-
нандагон Камол Айни, Зоҳир Аҳгори, Баҳром Сирус. Душанбе, 1964, сах. 234

Бу ишда | жадаллик | келишмас | арга,
Масал бор | шошилган | ялчимас | эрга¹

Демак, Фирдавсий шеърӣй киссасининг жарангоси таржimon-шоирларни беихтиёр мутақориб баҳрига мувофиқ оханг берадиган ритмикавий муқобиллик излашга рағбатлантирган, иатижада айрим ўринларда байтлар ё соф арузда, ёки арузий тахлитда ижод қилинган. Шунинг оқибати бўлса керакки, таржимада мисраларнинг кўпи ўн бир хижоли вазннинг 6 + 5 ёки 5 + 6 туроклашув қабiliда эмас, балки 3 + 3 + 3 + 2 ёхуд 3 + 3 + 5 туроклашув системасида тартиб берилган.

3 3 3 2
За-во-ра | фил-тан-га | ке-ла-ди I я-қин.
Я-ҚО-си | йир-тил-ган) юз-ла-ри | сўл-гии

Бу андаза мутақориб рукнлари хижоларининг гуруҳланиш тартибига мосдир. Мутақорибда ҳам, агар уни бармоқ вазни сингари, хижолар системасига солиб чиқилса, 3 + 3 + 3 + 2 = 11 ҳосил бўлади. Бундай таркиб паузалар такрорига, бир хилдаги ркtnнинг давом этишига қулай бўлиб, бармоқ вазнининг мутақориб баҳрнига ҳамоҳапг вариантiiiи топиш йўлидаги таржимонлар нлмий ва нждий изланишда эканликларидан дарак беради.

Таржимада шеърни ўз вазни билан бериш мураккаб назарий масала, амалда эса бу — шеърнинг куйи, мусикаси, бинобарин, кайфият ва туйғуларини акс эттириш деган сўз. Таржимага асос қилиб олинган вазн китобхонга ту й ғу бахш эта олиши керак, бошқа тилдан муқобил вазн кидириб топиш мушкул иш, одатда, асл нусахага яқин, унга монандроқ жаранглайдиган вазн танлашга тўғри келади. Чунончи, «Шоҳнома»ни ўзбек тилига ўгиришда уинг вазни, яъни арузда ёзилганидан кўра, ж а п р н, яъни зш;с, жакгнома эканлигини асос қилиб олиш муҳим, деган тезис илгари сурлади. «Шоҳнома» сингари эпосни арузда, унинг муаппи баҳри ва тармоғида ўзбекчалаштириш шарт эмас, йСТИ, бунинг ҳожати ҳам йўқ, деб ҳисоблайдплар.

«...Аруз системаси ўзбек тилининг фонетик системасига у кадар қойим эмас,— деган фикр илгари сурилади.— Бу вазнлар ичида айримлари, масалан, рамал, ҳазаж ўзбек классиклари поэзиясида кенг қўлланилар, чунки улар баъзи вазнлар (масалан, мутақориб, ражаз қабилар)га нисбатан ўзбек тили хусусиятига мос тушар эди. Аруз вазнида яратилган шеърларда арабий, форсий сўзлар кўп учрайди, шу вайдан ҳозирги вақтда ўзбек классикларининг бу шеърларини шарҳламасдан тушуниш анча мушкул»².

Бадий асар фақат «тушуниш», «англаш» учунгина эмас, балки, шу билан бирга, лаззатланиш, маънавий озиқланиш, ҳис

¹ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Биринчи китоб. Тошкент, 1975, 442—443- бетлар.

² Таржимондан. Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Биринчи китоб. Тошкент, 1975, 710—711- бетлар.

этийш, таъсирланиш учун ёзилади ва ўқилади. Қалб торларини чертмайдиган, ўқувчини ҳаяжонлантирмайдиган қисса бадий асар¹ бўла олмайди. Ҳар бир ижод намунаси эса ўз жанри, ўз вазни, ўз шаклу шамойили билан гўзал, маънодор, таъсирчан. Айтайлик, эркин шеърда изҳор этилган ҳамма нарсани ҳам сонетда ифодалаб бўлмагани сингари, лапар текстини балладага айлантириш мумкин эмас. «Шохнома» ҳам, шубҳасиз, аруз вазнида тушунарли, виқорли, завқбахш. Муштарак шеърий системага эга бўлмаган бошқа халқлар уни ўз тилларига ўгириб, Фирдавсий даҳосидан баҳраманд бўлиш учун *вазн* излар эканлар, бу *зарурат* тақозосидир. Лекин кўп асрли, бой арузий меросга эга бўлган ҳолда, шарқ классик шеъриятининг мислсиз обидаларини ўз вазнида таржима қилишдек бой имкониятни қўлдан бой бермаслигимиз керак.

Принцип юзасидан айтганда, башарти, шеърий таржимада вазни ўзгартириш, яъни поэтик асарни бошқа вазнга ўтказиб таржима. қилиш қатъиян ман этилганида, поэзияни бир. тилдан бошқа тилга, хусусан, адабий-эстетик анъаналари бир-биридан узоқ халқлар тилларига ўгириш ноимконий бир нарсага айланиб қолганбўларди. Бундай тақдирда шарқ тилларига, айтайлик, терцияи ёки сонетни, ғарб тилларига эса, олайлик, хокку ёки туюкни таржима қилиб бўлмасди. Бу эса шеърятда аксил таржимачилик қарашларшнинг тўла тантанаси деган сўз эди. Йўқ, таржима санъатида вазн ўзгариши умуман н о р м а л ҳол ҳисобланади. Бироқ... ҳар бир шеърий асар ўзи яратилган вазнда яшайди ва у ўз вазни, ўлчови, шакли, оҳанги билан чиройли. Шакл алмашуви эса муқаррар суратда мазмунга таъсир кўрсатади. Шундай бўлгач, таржимада шакл ўзгариши мазмунга ҳам таъсир этаркан, бошқа тил заминига ўтганда асл нусха ҳеч қачон айнан ўзидай сакланиб қолмайди. Бунда маълум камомат ва орттирмалар содир бўлади.

Тапжимада ҳар қандай асар ҳам я и г и л а н а д и. У ўзининг бир қанча хусусиятларидан маҳрум бўлади, аллақанча янги фазилатлар орттиради ҳам. Бу ёғи таржимоннинг иқтидори ва тажрабасига боғлиқ.

Принцип эътиборида, таржимада бутун бошлиқ шеърий системанинг ўзгариши у ёқда турсин, баъзан ҳатто айни бир вазн чегарасида бир шеърий тур ёки баҳрдан бошқасига ўтказиб ўгирганда ҳам асар ўз қиёфасини ўзгартиради.

Ҳазал таржмасига диққат қилайлик.

Маълумки, ҳазал арузнинг турли баҳрларида ёзилади. Масалан, Алишер Навоий ўз ҳазалларида арузнинг 19 баҳрига қирадиган 80 дан ортиқ шаҳобчаларидан фойдаланган¹. Аруз вазни — бу мусикий оҳанглар ўлчови демак. Шунинг учун ёзилган ҳазалларнинг аксарияти кўшиқ қилиб айтилган. Классик «Шашмақом»нинг матни фақат аруздан иборат. Ҳазални

¹ Қаранг: Алишер Навоий. Ҳазойинул-маоний. Танқидий. мати. Ҳамид Сулаймон тайёрлаган. Тошкент, 1959.

«оддий» ўқиганда ҳам, «ўз куйи»га туширилмаса, дуруст чйк-майди. Қадимда девонларни мутолаа қилганда- овоз чиқағ/иб, «қироат» билан ўқиганлар. Бу бежиз эмас. Ғазал ўз ярашиқ оҳанги билан «қулоққа қабул қилинади». Мақсуд Шайхзёда таъбири билан айтганда, «қулоқни хафа қилмаслик» учуй¹ ҳар бир ғазални ўз «йўлида» ўқимоқ лозим.

Модомики шундай экан, ҳар бир ғазал учун танланган аруз баҳри ўша асар интонацияси ва ритмини ифодалаб, лирик қаҳрамон кайфиятига мос тушиши керак. Чунки арузнинг ҳар бир баҳри муайян мусиқий оҳангни акс эттириб келади ва кишида ўшанга мос руҳий кайфият пайдо қилади. Мазмуни ҳазин бўлган ғазалнинг вазн оҳанги ҳам ҳазин; қувноқ, ўйноқи мазмунли ғазалларнинг вазии енгил, таронали бўлади. Шунинг учун ҳар бир ғазални ўз вазни билан таржима қилган шоирлар муваффақият қозонганлар. Ҳофиз Шерозий ғазалларидан Хуршид қилган таржималарнинг ҳофизона чиқишига асосий сабаблардан бири уларда баҳр турларининг айнан сақланганидир. Чустийнинг бир қанча таржималарида эса бу нарсага камроқ эътибор қилинган. Шу сабабли унда ғазалнинг мазмуни, образлари хийла яхши берилган бўлса ҳамки, баҳр бошқа бўлгани сабаб, оҳанг ўзгарган, ғазалнинг умумий пафоси ҳам ўзгачароқ тус олган.

Ҳофизнинг мана бу ғазалига эътибор қилинг:

Гул жамолн дилга ёкмас бенигор,
Завки йўқдир бодасиз бўлса баҳор.

Баҳраси йўк боғу бўстон сайрини,
Бўлмаса бир лола юзли гулизор.

Қилмаса булбул тараннум боғаро,
Сарву гул раксиди бўлмас эътибор.

Нозу неъмат, боғу гул яхши, вале —
Лаззати йўк бўлмаса суҳбатда ёр.

Ер юзидан ўзгаси манзур эмас,
Хушни банд этгувчи ҳар суратки бор.

Гулбадан, лаъли шакар дилдор билан
• Бўсасиз бўлса висол не завки бор?

Кадри йўк Ҳофиздаги жон нақдини,
Арзимас қилмок учун ёрга нисор¹.

Айрим майда қусурларни инобатга олинмаса (бешинчи бандда мисралар бир-бири билан боғланмагандай; шунингдек, бешинчи ва олтинчи байтларнинг иккинчи мисраларида қофияланишнинг нуқсонли эканлиги), бу муқаммал шеър. Аллитерация асарни жарангдор қилган (биринчи мисрадаги *бенигор*, *бодасиз*,

¹ Шамсуддин Мухаммад Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар. Тош-, кент, 1958, 101-бет.

бўҲса, баҳор сўзларининг тизилиб келиши), қофиялар тўлик, вазн тўқис, маъно-мазмун бут. Қисқаси, ҳамма нарса жойида. Бук>к Хофизнинг ҳаётбахш нафаси уфуриб тургандай, ором-бахШ, завқли, жонои газал. Таржиманинг бу фазилатлари уни асл Нусха билан киёолаганда ҳам кўриниб туради.

Гул бе руҳи ёр хуш набошад,
Бе бода баҳор хуш набошад.

Тарфн чаману хавои бўстои,
Бе лолаизор хуш набошад.

Рақспдани сзрву ҳолати гул
Бе савтн ҳазор хуш пабошад.

Боғу гулу мул хуш аст, лекнн
Бе сўбати ср хуш набошад.

Ҳар накш, ки дасти акл бандад,
Бе нақшу нигор хуш набошад.

Бо ёри шакарлаби гуландом,
Бе бўсу канор хуш набошад.

Жон накди муҳакқир. аст Хофиз,
Аз баҳри нисор хуш пабошад¹.

«Хуш набошад» (хуш бўлмағай) радифи мазкур ғазалда саккиз марта такрорланган, таржимада эса радифни бермаслик оқибатида бўлишсиз формадаги феъл воситасида қайта-қайта таъкидланган инкор маъноси мисралар таркибига едирилиб ифодаланган (*ёқмас, йўқ, бўлмаса, қилмаса, эмас, арзимас*). Асл нусха билан таржимада қофияга олинган сўзлар:

1) ёр	бенигор
2) баҳор	баҳор
3) лолаизор	гулизор
4) ҳазор	эътибор
5) ёр	ёр
6) нигор	бор
7) канор	бор
8) нисор	нисор

Бунда *ёр* (1,5 — 5), *баҳор* (2 — 2), *нисор* (8—8) сўзлари ўзбекчада ҳам айнан қофияланган, *нигор* (6—1) таржимада бўлишсиз формада берилган (*бенигор*), *лолаизор* (3—3) эса бошқа синоними билан алмаштирилган (*гулизор*).

Шуниси ажабла.нарлики, тарл^имада асл нусхадаги «ҳамма нарса» муҳайё, ҳатто «ортиғи» билан бор. Айни вақтда унда «нимадир», жуда муҳим «бир нарса» етишмаётганлиги аниқ сезилиб турибдики, бу форсча асл нусхага қисбатан таржимани ниҳоятда фойзсиз қилиб қўйган. Энди ана шу ор т и қ ч а в а е т и ш м а ё т г а н нарсаларни тайин этишга уриниб кўрайлик. Ишни соф технологиядан, шеърий материалнинг луғавий-фонетик таркибини аниқлашдан бошлаймиз.

¹ Хофиз Шерози. Мунтахаби девон. Сталинобод, 1957, сах. 235.

Ғазал оригиналида жами 383 белги мавжуд. Жумладан, 8 мисрада такрорланиб келган ҳар бири 11 белгидан иборат «хуш набошад» радифларининг умумий ҳажми — 88 белгини чиқариб ташланса, мазкур ғазал 285 белгидан ташкил топганлиги маълум бўлади. Ҳар бир мисра, ўрта ҳисобда, 21,07 белгини қамрайди. Ўзбекча таржимада эса ҳаммаси бўлиб 449 белги бор. Ҳар бир мисра, ўртачл, 32,07 белгидан иборат. Шундай қилиб, атиги 285 белгидан таркиб топган бир кичик ғазал таржимасида асар ҳажми нақ 154 белгига ошиб кетган. Ҳар мисра бошига ҳисоблаганда, оригиналга нисбатан (21,07) 11 белги зиёд. Бу ҳисоблар кўрсатадики, таҳлил этилаётган ғазал таржимаси ҳажман аслига қараганда учдан икки ҳисса ошириб юборилган.

Энг муҳими: Ҳофиз ғазали хушвақтлик, кайфи чоғликни ифодалайди (бундай ўринда ҳар қандай *тафсилот* ортиқча). Шунга мувофиқ шоир ҳазажи мусаддаси мақсур вазнини танлаган. Парадигмаси: *мафъулу мафоилун мафойил*. Таржимага эса рамали мусаддаси махзуф асос қилиб олинган бўлиб, парадигмаси: *фоилотун фоилотун фоилун*. Худди шу нарса Ҳофиз шеърининг охангини ўзгартириб юборган, мастона шўхлик, енгил кайфият ҳисси сустлашган. Тўғри, таржима тамоман тескари кайфият туғдирмайди, у хазин ёки мунгли туйғу уйғотадиган бўлиб қолган, деб бўлмайди. Ўзбекча байтлар ҳам баҳору ёр внсоли, унинг лаззати, нашидаси ҳақида хабар беради. Аммо китобхонда фаол, жонли туйғу кўзгамайди, уни форсий нусха сингаран ҳаяжонлантирмайди. «Таржима унинг аслидаи ўйноқи ва енгил жарангламайди... аслидан анча узоқлашиб қолган»¹.

Классик адабиёт намуналарини таржима қилишдан мақсад ўқувчини бошқа тилда яратилган асарнинг мазмуни билан таништириш, уни ўша асарда ҳикоя қилинган воқеалардан воқиф этиш, асл нусханинг ўзига хос қўшиғини ўз қуйимизга солиб қуйлаш, унинг бадбий хусусиятларини ҳозирги кунги адабиётшўхлар учун традицион ҳисобланган бадиий шакллар андازасига солишдангина иборат эмас. Муаллифнинг ўзига хос индивидуал услубини қайта яратиш, асл нусхада акс этган миллий, тарихий ва замон колоритини ахс эттириш талаби ҳамда принциплари таржиманинг асосий, энг муҳим проблемаларидан ҳисобланади. Булар эса мавҳум тушунчалар эмас, балки оригиналда акс этган конкрет тарихий воқелик, айнй асарни келтириб чиқарган, уни жаҳон адабиёти хазинасига узатган муҳит, ўз даври учун характерли бўлган адабий аъёнлар билан боғлиқ фалсафий-эстетик концепциялар инъикосида ўз ифодасини топадики, таржимон бу омилларни четлаб ўта олмайди. Владимир Маяковскийнинг инкилобий руҳ билан суғорилган ажойиб нозма, марш, шеърларини қасидага айлантириб таржима қилиш қанчалик ғайри табиий бўлса, айтайлик, Алишер Навоий

¹ Ш. Шомухаммедов. Ҳам санъат, ҳам илм. «Таржима санъати» (мақолалар тўплами). Тошкент, 1973, 46-бет.

«Хамса»сии эркин шеърда ўгириш ҳам шунчалик ноўрин бўлар эди. ^

Шоислом Шомухаммедов «Шохнома» билан «Садди Искандарий» вазндosh эканлигидан дарак берар экан, Навоий достонидан яхши бир байт келтиради:

Ки ҳар ким аён этса яхши қилиқ,
Етар яхшилиқдан анга яхшилиқ.

Ҳикмат, ибрат, идрок билан суғорилган бу каби байтларнинг маъқодорлиги-ю, таъсирчанлиги шеърий санъат, мусиқа, шоирнинг маҳорати билан қўшилиб, ўқувчини жазб этадиган қуйма ҳолга келган, мақол ва афоризмларга айланиб кетган. Шунингдек, «Садди Искандарий» достонидан олинган ушбу байтда ҳам жуда чуқур фикр изҳор этилган:

Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ёмон бўлса сен яхши бўл («Хамса», 1645).

Фирдавсий яратган азамат эпопеянинг навоси унинг ўз вазни, шакли, санъати, радиф ва кофиялари, бадий тасвир воситалари ичида яширинган.

Одатда, арузнинг ҳозирги ўзбек адабиёти учун «яроқсизлиги»ни исботлашга уринганда унинг луғатида арабий ва форснй сўзлар кўп қўлланилишини далил келтирадилар. Лекин форс-тожпк класспк адабиётп таржимасига келганда, мутақорибни рад этиб, бармоққа мурожаат қилиш эвазига унда араб ва форс сўзларипингсалмоғини камайгаи деб бўлмайди. Бинобарин, ҳозирги таржиманннг луғати чегарасида ҳам бемалол маснавий бунёд этиш мумкин. Қолаверса, тилшшг интернационал-луғавий бисоти мундарижасини тайин этишда бу жамғармага фақат гарб тилларидан кирган сўз ва терминларни киритиб, Осиё, Африка ва Яқин Шарқ мамлакатлари халқлари тилларидан қабул қилнпган, мииг йиллар мобайнида халқимиз истифода этиб келаётган лексик бирлнглари «эскирган» деб тушуниш ҳам объектиз илмий конценция бўлолмайди. Зотан, тилда «янги» деб қабул қилннган барча нарсалар ҳамма вақт ҳам ҳаётнй бўлазермагаии сингари, «эски» нарсаларнинг барчасинй ҳам зарарли дсб бўлмаслиги ўз-ўзидан маълум.

«Гарчи эски бўлса-да, ҳамма гўзал нарсаки сақлаб қолиш керак,— деган эди В. И. Ленкн,— ундан намуна сифатида фойдаланиш керак, унга амал кнлиш керак. Нима учун биз ҳақиқатан ҳам гўзал бўлган нарсадан у «эскй» бўлганлиги туфайлигина юз ўғирар эканмиз, ундан воз кечар эканмиз, нима учун ундан келгуси тараққиёт йўлида негиз сифатида фойдаланмас эканмиз? Нима учун биз янги нарсага худога сажда қилгандек сажда қилишимиз керак? Нима учун «у янги* бўлганлиги учунгина унга махлиё бўлишимиз керак? Бу бемаънилик, турган-битгани бемаънйлик! Бунда мунофиқлик ва, албатта, Ғарбда ҳукм сураётган бадий модани онгсиз равишда афзал қўриш ҳоллари жуда кўп. Биз жуда яхши революционерлармиз, лекин биз нима учундир, биз ҳам «ҳозирги маданият

чўққисида» турибмиз, деб исботлашга уринамиз. Мен ўзимни «варвар» деб айтишга ҳам журъат этаман. Мен экспрессионизм, футуризм, кубизм ва шу каби «изм»ларга оид асарларни бадиий маҳоратнинг олий намунаси деб ҳисоблай олмайман. Мен уларни тушунмайман. Улар мени завклантирмайди»¹.

Форс-тожик тили билимдони, Халқаро Фирдавсий мукофоти лауреати Шоислом Шомухаммедов фақат шарқ адабиёти мутахассиси, комментатори ва тарғиботчисигина эмас, унинг истеъдодли таржимони ҳам. У шарқ адабиёти таржимасида ижод қилаётган бошқа шоирларнинг фаолиятига ҳам, ўз таржималарига ҳам талабчанлик ва масъулият билан қарайди, хусусан, ўгирилаётган асарнинг вазни ва мусикасига жуда сезгир, эҳтиёткор. Чунончи, форс-тожик адабиётидан бир канча асарларни у арузда таржима қилишнинг ажойиб намуналарини берди, бу инжиқ масалани мохирона ҳал қила олди.

Шерозлик буюк форс-тожик шоири Шайх Саъдийнинг қолипловчи байтлари «Биншинаму сабр пеш гирам! Дунболаи кори ҳсш гирам» мисралари билан яқунланувчи ажойиб таржеъбандини Ш. М. Шомухаммедов «Лол ўлтирамен, сабр қилиблол! Иш оқибати ҳаёлда алҳол» тарзида ўз вазни билаи нихоятда чиройли таржима қилган.

Саъдий Шерозий:

Эй сарви баланди қомати дўст
Ваҳ-ваҳ, ки шамойлат чи некўс²

Ш. Шомухаммедов таржимаси:

Эй қомати ҳуш сарви серноз,
Ваҳ-ваҳки шамойилинг нечук созХ

Ун уч банддан ташкил топган бу шеър бошдан-охиригача мана шу тарзда мукамал таржима қилинган.

Шеъринг мазмун тўқислиги, вазннинг енгиллиги ва завқбахшлилиги билан бирга, сурункасига тизилиб келган: *дўст-некўс-чўст-нўст-минўст-анбаринбўст - дўст-дуогўст-баложўст-рўст - бад-хўст-бедўст* сингари қофиялар ўзбекчада: *серноз-соз-танноз-эвзоз-ҳамроз-пардоз-мумтоз-устоз-алфоз-боз-сеҳрбоз-дилбоз-шаҳ-ноз-носоз* каби янги қофиялар билан таржима қилиб берилган. Ана шундай қофияланиш тартиби сўнгги туркумларда ҳам давом эттирилади (афсуски, Саъдийнинг мазкур таржеъбанди қискартириб ўгирилган). Бу ёрқин маҳорат, саъдиёна шеър намунаси деса арзигулик таржима.

¹ Клара Цеткин. Ленин тўғрисида хотиралар. М., 1955, 12—17-бетлар. Қаранг: «Ленин маданият ва санъат тўғрисида». Тошкент, 1962, 577-бет.

² Гулшани адаб. Намунаи назм иборат аз панж жилд. Намунаҳои назми форсу тожик. Асрҳои XIII—XIV, жилд I. Душанбе. 1975, сах. 128.

Саъдий Шерозий шеърятдан. Форсийдан халқаро Фирдавсий мукофотининг лауреати Шоислом Шомухаммедов таржимаси. Тошкент, 1976, 141—142-бетлар.

Шу нарса тахсинга сазоворки, Ҳофиз Шерозийнинг ўз ватан-доши Шайх Саъдий йўлида ёзган ғоят фарахли ўхшатма таржеъбандини бошқа бир шоир — Чустий ҳам ўз вазни билан ўзбек тилига ўгирган эди. Бу форсий асл нусхалар билан уларнинг ажойиб сўз санъати намунаси деб қабул қилса арзигулик таржималари бир-бирига қанчалик яқин бўлмасин, уларнинг бири — Саъдий қаламига мансуб, бошқаси — Ҳофизники эканлиги услуб, бадиий тасвир воситалари ва оҳангидан билиниб туради.

Ҳофиз:

Эй дода ба ёди дўстдори!
Ип буд вафову аҳди ёри?¹

Чустий таржимаси:

Дўстликни нега совурдинг, э ёр,
Шул бўлди му ваъда, эн жафокор².

Ҳофиз Шерозийнинг саккиз банддан иборат бу шеъри ҳам вазн ва оҳанг эътибори билан мохирона ўзбекчалаштирилган.

Бу ерда ҳам асл нусха билан таржимада луғат ва қофия бир-биридан жиддий фаркланади. Чунончи, Ҳофиз қофиялари: *дўстдори-ёри-супори-беқарори-хори-созкори-бидори-ори*; Чустий қофиялари: *ёр-жафокор-озор-бор-хор-ситамкор-дилдор-вафодор*. Булардан ёр ҳамда хор сўзларидан ясалган қофияларгина сакланган, холос.

Саъдий ва Ҳофизнинг икки таржеъбандининг Чустий ва Шоислом Шомухаммедовлар қилган таржималарини асл нусхалари билан ўзаро чоғиштириш шуни кўрсатадики, арузда ёзилган асарни ўзбек тилига ўз вазнида ўгириш, таржималар матнида арабий ҳамда форсий сўзларнинг кўплиги бу асарларнинг таъсир кучи, уларнинг кент халқ оммасига тушунарли бўлишини заррача сусайтирмаган. Аксинча, мазкур асарларни бармоқ вазнида таржима қилишни умуман тасаввур қилиш ҳам қийин. Мабодо бунинг иложи топилган тақдирда ҳам, булар буюк Саъдий ва Ҳофизларнинг қаламига мансуб эканлигига шарқ классик адабиётидан яхши хабардор бўлган шеърсевар китобхонни ишонтириш осон бўлмасди.

Таржимонни ўзга тилда бунёд этилган мафтункор, мислсиз сўз санъатини ўз она тилида кўриш, «бегона мўъжизани, бир лаҳза бўлса-да, ўзиники деб билиш, уни эгаллаш истаги» (А. А. Фет) ёндиради. Шунинг учун у енгиб бўлмайдиган бир иштиёқ билан қалам суради. Баъзан тантана қилади, шафқатсиз мағлубият аламини чеккан дамлари ҳам бўлади. Лекин В. Брюсов таъбири билан айтганда, «Данте билан курашда оксоқ бўлиб қолиш ҳам катта шараф»³. Бу кураш, бу халқаро

¹ Ҳофиз Шерози. Мунтахаби девон. Сталинобод, 1957, сах. 545.

² Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар. Тошкент, 1958, 229-бет.

³ Каранг: «Русские писатели о переводе (XVIII — XX вв.)». Л., 1960, с. 543.

ижодий турнир жаҳон адабиёти майдонида бир неча асрлардан буён давом этиб келади. Шоирлар ҳар гал ўзлари яшаб турган замоининг адабий-эстетик ақидалари, янгича дид ва талзблар тақозоси юзасидан классика билан беллашишга жаҳд қилар эканлар, қандайдир ўзига хос тадбир, йўл, усул қидирадилар, ўз бисотларидаги восита ва имкониятлардан фойдаланишга интиладилар.

Оригинал адабиётда бўлгани сингари, бадиий таржимачилик жабҳасида ҳам в о р и с и й л и к мавжуддир. В. Шекспир, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Ф. Шиллер, И. Гёте, Г. Гейне асарлари таржималари билан бир қаторда, Шарқ адабиётидан Низомий Ганжавий, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий асарларини ўзбек тилига ўгиришда муайян тарихий тажриба, тадрижий тараққиёт, қарор топа бошлаган принциплар мавжуддир. Реалистик таржима, совет таржима мактаби, рус ва бошқа қардош халқлар таржимонлари яратган бой тажрибалардан сабоқ олган ўзбек совет таржима усталари Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобир, Муҳаммадризо Огаҳий, Муҳаммад Темур, Мунис ва Комил Хоразмий, Сидкий Хондайликий, Ажзий (Сидкий), Қори Фазлуллоҳ Алмаий каби кўплаб шоир ва мутаржимлар қолдирган маданий меросдан истифода этиш имкониятига эгадирлар. Жумладан, жаҳон адабиётининг йирик шеърий эпопеялари қаторидан ўрин олган «Шоҳнома»ни ўзбек тилига таржима қилишда ҳам ғоят қимматли тарихий тажрибага эгамиз.

«1682 йилда мулла Хомуший «Шоҳнома» достонини ўзбек тилига таржима этиб... уни «Шоҳномаи Фирдавсий» деб атади. Хомуший ўз таржимасига Жаъфар Нажафий томонидан тузилган «Шоҳнома»нинг насрий вариантыни асос қилиб олди,— деган маълумотни беради проф. Ж. Ш. Шарипов.— Хомушийнинг таржимаси эпопеянинг учинчи қисмини ўз ичига олади»¹.

Икки аср муқаддам яратилган бу таржима унга объект қилиб олинган нусханинг хусусиятига кўра, гарчи Фирдавсий «Шоҳнома»сининг мазмун-мундарижасидан йироқлашган бўлишига қарамай, шеърий қисми а р у з г а, жангномалар оҳанги, салобатли мутақорибий вазнга асосланганлиги билан мўътабардир.

Заҳомат била Рустами филтан,
Шижоат била сафдару сафшикан.

Қаду қомаи ёл, болу баланд,
Басе дил пазиру, басе дилписанд.

Самангон эли барча шодоб ўлуб,
Бу тифл оти ичра сўҳроб ўлуб.

Қилиб тўй шоҳи Самангон сарир,
Жавон бахт ўлуб шаҳриёри далир.

¹ Жуманиёз Шарипов. Ўзбекистонда таржима тарихидан (революциядан олдинги давр). Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1965, 78- бет.

Ёки «Сўхроб» достонидан ўз падари билан ғафлат ичида унинг дастидан ҳалок бўлаётган забардаст ўғлон диалоги Хомуший таржимасида бирмунча эркин, аммо ҳозирги ўқувchini ҳам дилхун қилиб юборадигай тарзда берилганки, бу парчалар бизнинг таржимонларимизга «Шоҳнома»ни ўгириш юзасидан қандай қимматли анъаналаримиз борлигини унутмаслик дар-корлигига далил бўла олади:

— Ки мундин кейин менга не шодлик,
«Бузуғ кўнглума недур ободлик!»

Муни дер эди йиғлар эрди баче,
Йўк эрди ўзиким ўзида эси.

Сочиб бошига хок, йиртиб юзин,
Кўтариб уруб ерга ўзи-ўзин.

Тўкар эрди ёшу юлар эрди мўй,
Хуруш айлабон ҳар замон тоза рўй.

Анга деди Сўхроб:— «Кўб йиғлама,
Ғаму хасрату дарду қайғу ема.

Ки ўз қилғон ишга пушаймон недур
Баче сўғу зорию хирмон недур!

Бу эркан манга эзиди покдин,
Ато илкида ўлмак афлокдин.

Ки бу йиғламок ўлмакимга на суд?
Бу эркан манга мунча тобмок вужуд»¹.

Баркамол санъат асарида адибнинг индивидуал услуби алоҳида олинган ҳар унсурда, жузъий ҳодисада намоён бўлади,— умумий жиҳатлар жузъий ҳодисалар табиятини белгиллагани сингари, аксинча, майда, типик тафсилотлар асарнинг умумий ғоясига сезиларли таъсир кўрсатади. Бинобарин, «Шоҳнома»даги мухтасар тасвир услуби, долғали оҳанг, бадий-фалсафий умумлашма унинг образлари, ташбиҳ ва истиораларида ҳам из қолдирган.

«Шоҳнома» ўзи яратилган форс-тожик тили бағрида яшайди, ўз вазнида жаранглайди. Бошқа тилга, ўзга халқ орасига йўлланма олар экан, аввало, у ўзининг бирламчи лисоний шаклидан маҳрум бўлиш туфайли табиий жаранглашининг бир ҳиссасини ўз-ўзидан, муқаррар равишда йўқотади.

Достоннинг хотима қисмида башорат қилиб айтилган мана бу пурмаъно байтлар келади:

Биноҳои обод гардад хароб,
Зи борону аз тобиши офтоб.

Пайафкандам аз назм кохе баланд,
Ки аз боду борон наёбад газанд.

¹ «Шоҳнома»дан. Хомуший таржимаси. «Ўзбек адабиёти». Тўртинчи том, Иккинчи китоб. Тошкент, 1960, 275—289- бетлар.

Намирам аз ин паски ман зиндаам,
Қи тухми суҳанро парокандаам.

Хатто асл нусхасида ҳам арузий кироат билан ўқилмаса, бу байтлар қандайдир «шеърнамо» оддий матнга айланиб қолади. Фирдавсийнинг бахнорати, ҳикмати, фикри рукнлари *фаулун фаулун фаулун фаул* билан белгиланган мутакориб вазнида куйга солиб ўқилганда гўё янгидан жонланади, ҳаракатга келади, қалбларни ларзага солади. Шуниси кизиқки, олти байтдаги жами 30 та сўздан қарийб тенг ярми, 13 таси ўзбек китобхончга яхши тақиш. Булар: *бино, обод, хароб, тоб, офтоб, назм, баланд, бод, ман, зинда, тухум, суҳан, пароканда*. Шунингдек, яна бир қанча сўзларнинг маъносини «тусмоллаб» бўлса бўлади. Масалан, *коҳ, газанд* калималарини олайлик. Ўзбек тилида коҳ «юксак бино, қаср» маъноларида қўлланган бўларди (НАЛ, 319). Бу ҳозирги вақтда эскирган. Албатта, бугунги ўқувчи «газанд — зарар, зиён-заҳмат, офат; **газанд; етмак** — зиён-заҳмат етмок» (НАЛ, 155) эканини билмайди. Лекин бу ҳаракатни ифодаловчи феълдан ясалган от — *газанда* сўзи тилимизда бор. Матн луғатининг эллиқ фоизи таниш экан, байтлар мазмунини тушуниш мумкин: «Обод бинолар ёмғир ва офтобнинг тобланишидан хароб бўладилар. Шеърдан шундай бир баланд қаср ясадимки, унга шамолу ёмғир таъсиридан офат етмайди. Сўз уруғини қадаб чиққан эканман, бас, мен ўлмайман, доим барҳаётман». Таржимада эса бу куйидагича жаранглайди:

Қўп олий қасрлар бўлурлар хароб,
Уруб қору ёмғир, шамол, офтоб.

Вале шеърдан бу бинойи жаҳон,
Уни дарз этолмас шамолу бўрон.

Суҳан тухмин экдим чекиб меҳнатим,
Мен ўлмам, асрлар яшайдур отим.

Асл нусхани яратишда Фирдавсий ўз замонасининг тили, луғати, услуби, тасаввурлари, адабий анъаналари замирида, ўз истеъдодига таяниб фаолият кўрсатган. Таржимон эса билладики, у минг йиллик кўҳна шеърини обида билан иш кўрмоқда. Демак, унинг таржимасида тарихий тадриж, қадимий миллий ўзига хослик, узоқ ўтмиш нафаси сезилиб туриши керак. Лекин у яна билладики, таржима бизнинг замондошларимиз, Фирдавсий кўрган, билган, эшитган одамлардан тамомила фарқланувчи, бошқача фикрловчи, ўзгача жамиятда, шароитда, бўлакча ахлоқ-одоб муносабатлари асос бўлган маънавий ҳаётда эркин яшаётган кишиларга бағишланмоқда. Ана шу икки омил ҳамма вақт таржимоннинг диққат марказида туради.

‘Абулқоеим Фирдавсий. Шохнома. Биринчи китоб, 6-бет.

Шеърнинг завқбахшлиги, таъсир кучини тасъирлайдиган ифодалар, образлар, Абулқосим Фирдавсийнинг бадиий тасвир услубини таржимонлар бера олганлар. Образни образ билан таржима қилиш тадбири маъно ва мазмун муқобиллигини ҳосил қилган. Шу тариқа маъно аниқлиги, шеъринг оҳангдошлик ҳамда синтактик композицион монандлик бирга қўшилиб, ўқувчини «Шохнома» бағрига, Фирдавсийнинг нафосат оламига егаклайди.

Шеъринг таржимада мил-
ли рух, вазн ва луғат

Бадриддин Ҳилолийнинг «Шоҳу Гадо»
достонини ўзбек тилига ўғирар экан, Му-

хаммадризо Огаҳий «Бу қисса таржима-
сининг боиси» ҳақида ўз ижодий дастурини қуйидагича баён
этади ва асослайди:

Фарсий лафз ила эрур манзум,
Аҳли атроқ аро эмас мафҳум.
Турк алфози ила айла баён,
Назм баҳри била ул ғуҳарафшон.
Нусхани вазни бирла маснавий эт,
Барча байтини баҳри маънавий эт...
Чунки доно мусаннифи онинг,
Назм қилғон муаллифи онинг.
Ҳар на сўздин қилибдурур таҳрир,
Байт-барбайт айладим тақрир.
Барча сўзким дедим онинг сўзидур.
Мен демайким, деган онинг ўзидур.
Гўйиё мен анинг тилидурмен,
Тутгани хомани алидурмен¹.

Шеъринг таржимани бундай принцип билан мазмун-вазн-санъат бирлигида ўғиришни таржима идеали дейиш мумкин. Аммо турли сабабларга кўра, бундай олий нав таржимага ҳамма вақт ҳам эришиб бўлавермайди. Одатда шундай бўладикан, агар таржима қилинаётган оригиналнинг барча «ашёлари» — жанри, мазмуни, вазни, мусикаси, луғавий ўзига хослиги ва ҳоказоларни шартли равишда ўнта бирликдан иборат деб олинса, энг сара таржимада бу узвларнинг олти ёки еттитасини сақлаш мумкин. Қолганлари турли ўзгаришларга учрайди, қурбон берилади. Бироқ ҳамма гап шундаки, таржимон ҳар бир конкрет, асар таржимасида нимани сақлаш шарту, ниманинг баҳридан ўтиш мумкинлигини билиши лозим. Ҳар бир муаллиф, ҳар бир алоҳида олинган шеър, қасида, ғазал, достон, баллада ва ҳоказоларда бундай «зарурий» ва «нозарурий» компонентлар мундарижаси ўзгариб боради. Мабодо таржимон ўз ишида айни асар таржимаси учун акс эттириш унчалик зарур бўлмаган унсурларнинг (олайлик, сўзлар, жумлалар, грамматик таркиблар) барчасини бирма-бир олиб қолган ҳолда, асосий нарсаларни (мусиқа, ғоявий талкин, услубий ўзига хослик, қофия ва ҳоказо) «қурбон» берса, на ўша

¹ УзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инвентарь № 809, 151-а—152-6 вараклар.

шоирнинг ўзидан, на унинг асаридан ҳеч нарса қолмаган бўлар эди.

Шеърӣ таржима диалектикасига ҳос умумий, типик ҳусусият шундаки, асл нуханинг фақат луғавий мазмунини тўқис беришга ружу қилиш унинг назмий табиатига лат етказади, ёки аксинча, «шеър асосида шеър» яратишга зўр бериш таржимонни — автордан, таржимани — оригиналдан узоқлаштириб юборади.

«Нухани вазни бирла маснавий эт». Бу, асар айнан шундай шеърӣ ўлчовга эга бўлган халқнинг тилига таржима қилганда ҳам, мураккаб талаб. Ҳар ким удалай олмайди. Муштарак адабий анъанага эга бўлмаган халқлар тилларпга таржима қилганда эса, бу талабни умуман амалга ошириб бўлмаслиги ўз-ўзидан аён.

Турли халқларнинг таржима соҳасида орттирган тажрибалари билан танишиш шуни кўрсатадики, мураккаб, барқамол шеърӣ асар бошқа адабий муҳитга кўчганида ўзининг аксар табиий фазилатларидан маҳрум бўлиб, «вазминлашиб» ўтса, баъзан бунинг аксича, аслига қараганда ҳам мураккаброк, «сипорок», қатъийроқ шаклга қиради. Масалан, арманларнинг классик шоири, Абулқосим Фирдавсийнинг (940 — 41 — 1020 — 26) замондоши Григор Нарекаци (951 — 1003) ўз асарларини эркин шеър билан ёзган. Лекин Наум Гребнев уларни қатъий қофияга келтириб, рус тилига беш турокли ямб билан таржима қилган¹. Левон Мкртчяннинг айнаи нашрга илова қилган сўзма-сўз филологик таржималари билан танишар экан, Леонид Миль Наум Гребнев таржимага танлаган вазнга эътироз билдиради. Унинг фикрича, Нарекацининг эркин шеърини қатъий қофияга олиш асл нуха стихиясини «сиполаштиришга», ма-тн мазмунини бир қадар енгиллаштиртсига сабаб бўлган. Бироқ эркин шеърни қофияли қилиб ўгириш ҳодисаси тез-тез учраб туради. Масалан, худди ўша Н. Гребнев М. Шайхзоданинг эркин шеърда бунёд этган «Мирзо Улуғбек» тарихий фожиасини, Н. Заболоцкий машхур «Игорь жангномаси» достонини қофиялаб таржима қилганлар. «Рамаяна»нинг русча ва ўзбекча таржималари ҳусусида ҳам гап оду.

Ст. Рассадин билан Л. Мкртчяннинг фикрича, Наум Гребневнинг Григор Нарекацидан қилган қофияли таржималари муваффақиятли чикқан. Гап шундаки, Нарекаци минг йил муқаддам ёзган эркин шеър бизнинг тасаввуримиздаги ҳозирги верлибрдан фарқ қилади. Ст. Рассадиннинг фикрича, башарти, Г. Нарекацини рус тилига ҳозирги верлибр билан ўгирилса, уни Уитмен ва Аполлинерларнинг ...«издошига» айлантириб қўйиш мумкин. Бошқача айтганда, верлибрда қарор топган ҳозирги

¹ Григор Нарекаци. Книга скорби. На древнеармянском и русском языках. Изд-во «Советакан грох», 1977.

стереотип асосида таржима қилинган Нарекаци ўқувчида тамомила ўзгача туйғу, сохта ассоциация туғдириши табиий¹.

Шеърый таржимада муқобил вазн ва оҳанг кашф этиш тажрибаси ўзбек поэзиясида ҳам учрайди. Асқад Мухторнинг арман совет адабиёти классиги Аветик Исаакяндан қилган таржимаси бунга яққол мисол бўла олади². А. Исаакяннинг буюк араб мутафаккири Абул Аъло ал-Маъаррий образини бош қаҳрамон қилиб олган асари рус тилида дастлаб Валерий Брюсов таржимасида босилиб, арманча аслига мос ҳолда «етти сурадан иборат қасида» деб номланган эди³. Кейинчалик уни Павел Антокольский рус тилига қайта таржима қилди⁴. Мазкур асарнинг ўзбекча таржимаси илк бор «Гулистон» журналида босилиб чикди⁵, орадан бир йил ўтар-ўтмас алоҳида китобча ҳолида чоп этилди. Ҳар икки ўзбекча нашр ҳам, асл нусхага монанд ҳолда «қасида» эмас, балки «достон» деб аталди. Таржиманинг журнал варианты билан алоҳида наشري ўртасида жиддий матний ёки талкиний фарқлар айтирли учрамаса-да (журнал босмасида достоннинг номи «Абул Аъло ал-Мааррий» деб аталса, алоҳида нашрда «Абул Аъло ал-Маъаррий» тарзида ўзгартирилган), умуман, 156 та тузатиш кўзга ташланадики, буларнинг айримларини «тузатиш» дейишдан кўра «бузиш» деб таърифланса тўғрироқ бўлади.

. Асқад Мухтор асарни ўзбекчалаштиришда муайян бир русча таржимага (В. Брюсов ёки П. Антокольский) таянмасдан, балки ҳар иккала таржиманинг ҳам «энг аниқ» жойларидан фойдаланган. Асар асл арманчасида, сўнгра биринчи русча таржимасида «қасида» деб номланганлиги, иккинчи русча таржимасида маснавий шаклини олганлиги (мисралар жуфтлашиб берилганлиги), фасллар, Куръонда бўлганидай, «сура» деб аталиши, бу қасиданинг «шоири» вазнида ёзилганлиги, асл нусханинг бош қаҳрамони — араб шоири ва мутафаккири, номи ўзбек халқига азалдан таниш бўлган Абул Аъло ал-Маъаррий эканлиги ва ҳоказо ҳолатлар Асқад Мухторга таржимада фавқулодда янги бир тадбир қўллаш — уни аруз вазнига солишга туртки берган. Бошқача айтганда, ўша ўзимизнинг минг йиллик қадимги аруз вазнимиз атоқли арман совет шоирининг ижодини ўзбек тилига таржима қилишда янгича талқин, ғоятда маънодор, салобатли, жарангдор услуб яратишда восита ролини ўйнаган.

¹ Каранг: Леонид Миль, Левон Мкртчян. Как переводить классику на современный язык? Журн. «Дружба народов», 1978, № 10, с. 262—263.

² Аветик Исаакян. Абул Аъло ал-Маъаррий. Тошкент, 1976.

³ Аветик Исаакян. Абул Ала Маари. Қасна в 7-сурах. Пер. В. Брюсова. «Стихотворения и поэмы», Л., 1975, с. 400—416.

⁴ Аветик Исаакян. Абул Ала Маари. Пер. П. Антокольского, Избр. соч. в двух томах. т. 1. Поэзия. ГИХЛ, М., 1956, с. 255—265.

⁵ Аветик Исаакян. Абул Аъло ал-Мааррий. Асқад Мухтор таржимаси. «Гулистон» джурн. 1975, 9- сон, 16—17- бетлар.

'Достоннинг муқаддима қисми ҳар иккала русча таржимада ҳам, ўзбекчасида ҳам эркин шеър билан берилган (фақат озарбайжон таржимони дебочани ҳам қатъий вазн ва қофия билан ағдарган). Асқад Мухторда 9—12 бўғин ўртасида ўзгариб турадиган мисралар қатъий вазнга бўйсунмайди, қофиялар кўринмайди, аммо дебоҳа шундай оҳангда жаранглайдики, у содир бўлажак даҳшатли фожиадан дарак бераётгандай...

Абул Аъло Маарий эди номи,	;
У Бағдоднинг машҳур шоири.	;
Яшар эди кўп йиллардан бери	^
Халифатнинг шу мухташам пойтахтида.	Б
Базмларда бўлди давлатмандлар билан,	Й
Донишмандлар билан бахшлашди.	;
Синади у дўстлар вафосини,	^
Гоҳо ғурбат чекди узоқ элларда;	;
Идрок этар экан урф-одатлару	>
Инсон ишларининг моҳиятини,	;
Юрагида бутун инсон зотиға	lo
Беомон бир нафрат уйғонди.	
На хотин, на фарзанд бор эди;	T-
Мол-мулкин улашиб бева-юпунга,	!
Теваларга ортиб йўл жабдуғини,	
Кичик бир қарвонни йўлга шайлади.	
Дажла соҳилида хурмозорлар тинчиб,	{
	>
Бағдод шом қўйнида мудраган маҳал	
Абул Аъло бўлди йўлга равона... (5).	

Шундан сўнгра вазн «фоилотун фоилотун фоилотун фоилун» тарзида қатъий тус олиб, охиригача оғишмай давом этади.

«Чўли жазираи ваҳмноки оташ»да қум тўфони тасвири Валерий Брюсовда шундай:

Смертоносную дрожь взнвали, свистя, и на сто голосов
завнвали вокруг,

**

Словно звери на воле, от боли рнча, из железнных
затворов ринулись вдруг (408).

Худди шу тасвир Павел Антокольскийда:

Рнчали и вли ветри на тнсячи голосов,
В ушелях метались гулко, шумели в глуши лесов (261).

Расмана таржимада, одатда, асл нусхадаги шеър ўзбекчага сўзма-сўз ўгирилади-да, сўнгра, нари борганда, мисралар охирига қофия тиркалади, иш қистоврок бўлса, баъзан ўша қофия ҳам «қурбон»лар каторига ўтказилади. Аммо байт, банд, фасллар ичидаги ўзига хос оҳанг бирлигини акс эттириш ҳақида и. ўйлаб кўрилмайди. Жумладан, юкорида келтирилган мисолда (В. Брюсов) биринчи мисра ичида «взнвали-завьтвали», «свистя-сто-смерто (носную)» ҳамда иккинчи мисрада «воле-бо-ли...» сўзларининг ички қофия, оҳангдошлик ҳосил қилиб келаётганига эътибор қилинса, буларни таржимада акс эттириш имкони йўқдай туюлади. Асқад Мухтор эса бу жўровозликни умуман акс эттиришгина эмас, балки гўзал аруз мақомида фасоҳат билан таржима қилади:

1	2	3	4	5	6	7
Кум	бўроннинг	бўғзида	минг	хил	суронлар	туғилар,
8	9	10	П	12	13	

Ғор ичида изғириб, чангал ичида бўғилар (13).

Чўл стихиясида минг хил оҳангда хуштак чалаётган тентак шамол тасвири Аскад Мухторда, таъбир жоиз бўлса, фавкулодда ажойиб «товушлар ўйини» ҳосил қилган: бўрон (2) — сурон(6),бўғ (3)—туғ (7)— бўғ (13),хил(5)— ғил(7) — ғил(13), ғор(8)—ғир(10). Агар Валерий Брюсов билан Павел Антокольский таржимасини «асл нусха» деб олинса, Аскад Мухтор шеърини, санъат асари сифатида, аслидан ўтказиб қилинган таржима каторига қўшишга тўғри келади. Энг муҳими, бу аруз вазни бизга ёт, унда фақат қандайдир қолипга сиғадиган хисларнигина бериш мумкин, мураккаб туйғулар, нозик кечинмаларни унда ифодалаб бўлмайди қабилидаги назарий қарашлар тўғри эмаслигини кўрсатади.

1	2	3	4	5	6
Ҳамда	хорғин	қўзларига	қум	сочар	халқумидан,
7	8	9	10	11	12

Ракс этар мисли қутурган гулдирак ёлкинидан.

Бунда ҳам ғин (2)—қум (4)—қум (6) — кин (12) товушлари уюшиб, ички оҳангдошликни келтириб чиқарган («қум сочар халқумидан: гулдирак ёлкинидан»),

Олтинчи суранинг охири (Павел Антокольскийда):

Спеша вперед без оглядки, он, как мертвец, молчал,
 Ме слал ничему привета и встречных не замечал (264).

Сўзма-сўз таржима қилинса, тахминан, шундай бўлади: «Ортига қарамай еларди у, мурда сингари, гунг бўлиб: на салом берар, на алиқ оларди».

1	2	3	4	5	6	7
Ҳеч	гчма	қўр]	мас	гўё,	йўл	да йўловчи
8	9	10	11	12	13	14 15

Уй сураб ўй | да оқар, мис| ли ўзи ха | ёл эди (19).

Асл нусхадаги сўзлар юз фоиз алмаштирилиб, тамомила бошқа калималар топилган. Бироқ шуниси хайратомузки, айти бир фикр, ўша-ўша мазмун бутунлай «номатлуб» сўзлар орқали ифодаланган. Аммо ўзбек таржимони луғавий бирликларни қандай бўлмасин, муқаррар равишда ўзгартириш, уларни бошқалари билан алмаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган. Бошқача айтганда, Аскад Мухтор сўз ни эмас, балки куй, мусиқа, оҳанг, санъатни таржима қилган. Бас, шундай экан, шоирга ҳар қандай «луғат» эмас, балки «махсус», «таронали», «арузбоп», «мақом»га ўйнайдиган, бири бири билан товушда уйғун сўзларгина ҳожатбарор ҳисобланади. Эътибор қилинг: йўл (4)— йўл (5)—лол (6) —ёл (14); ўй (8) —ўй (10) товушлари ҳамоҳанг бўлиш баробарида, «йўлда йўловчи», «ўй сураб, ўйда оқар» бирикмалари ҳам оҳангдош. Йўқ, бу курук такрор, тавтология эмас, балки оқим, манзара, жонли ҳаётнинг табиий тасвири деган сўз.

буни В. Брюсов талқинига таяниб, атир йайър сарай кошку (атир таратар сарой кушки) деб ўгирган. Хуллас, шу бир байт таржимасида қўлланилган *инжу*, *фаввора*, *мушк-анбар*, *гўша*, *аввора* сўзлари «аруз луғати» учун жуда хосдир. Худди шундай аруз вазни ва талаффузига хос сўзлар каторига *сарсари* (иккинчи сура, биринчи байт), *меҳвар* (учинчи сура, биринчи байт), *дайр* (ўн бешинчи байт), *нажм* (олтинчи байт), *асиғ* (ўн тўққизикчи байт), *мози* (тўртинчи сура, еттинчи байт), *шабпарак* (биринчи байт), *фаллох* (бешинчи сура, ўнинчи байт), *кент* (олтинчи сура, ўн еттинчи байт), *тева* (охирги сура, еттинчи байт), *хуммор* (тўртинчи байт) скнгариларни қўшиш мумкин. Шунингдек, аруз охангига кўра, айрим мисраларда унлиларга махсус урғу берилмаса, вазн ноқислиги содир бўлади.

Тбнг юрти, кимсасиз алвон кенгликлар томон
Парвоз эт, қалблм, қуёшдек, ҳам қуёшдек ён, ён (6).

Биринчи мисрадаги *тонг* ҳамда *алвон*, иккинчи мисрадаги *ён* калималари • чўзиб талаффуз этилмаса (то-онг, алво-он, ё-он), вазн бузилади.

Майли. йиртқич|хамла қилсин | куйласин бў|ронлар!
То ажал кел|гунча, шахдам | босабер, кар | вбнлар! (7).

байтида ҳам *бўронлар*, *карвонлар* «насрий мақомда» ўқилса, вазн мукаммал чиқмайди, «нимадир» етишмагандай туюлади. Бу етишмовчиликни тўлдириш мақсадида мазкур сўзларни тантанавор охангда *бўро-онлар*, *карво-онлар* деб қироат ила талаффуз этиш лозим.

Тўртинчи суранинг биринчи байти.

В. Брюсовда:

Как гигантская птица, черная ночь широко простерла
крылья свои;

Огромные крылья нависли, покрыв караван, всю
пустыню, оазис, ручьи...

Озарбайжонча таржимада:

Кеча нафан бир гуш кими ганад кермиш кайната,
Карван, чешма кениш вайа бурунмушдур бир зулмата.

П. Антокольскийда:

Спустилась ночь грозовая. Был крыльев её размах
Летучей мысли подобен, летящей слепо впотьмах.

Асқад Мухторда:

Ларзадан гум I бур олис чак | мокдан бер | гай дарак,
Тун — гўё зул I мат аро уч | ган қора кўр | шабпарак.

Асқад Мухтор шеъри П. Антокольскийникига нисбатан фақат эквивалент эмас, балки ундан мукаммалроқдир. Лекин биринчи мисрани тўғри ўқий билиш зарур:

Ларзадан гум | бур олис чак | мо-окдан бер | гай дарак.

Худди шунинг сингари, еттинчи суранинг ўн олтинчи байтини ҳам:

Бир ум(и)р бе|ноом, мангу|ка-ар бўлсам | майлига,
Кўзларим кўр | зим-зиё, бат | та-ар бўлсам | майлига.

мақомида талаффуз этилмаса, вазн нуксонли, кемтик, синикдай бўлиб қолади.

Таржиманинг сифатини яхшилашда таҳрирнинг аҳамияти жуда катта. Чунончи, А. Исаакян қасидаси (достони)нинг қайта нашрида зийрак муҳаррир, дидли шоир Рауф Парфи қаламининг излари билиниб туради. Дебочада, тўртинчи мисрада «хилофат» сўзи учрайди. Бу қўпол хато «халифат» деб тузатилган. Иккинчи суранинг тўққизинчи байти В. Брюсовда:

Но жаждушим душам жешчин любовь только горечь
сулит, как морская вода
В сладострастном томленье тн тело лобзал, не насынен
и с новыш желаньем всегда.

П. Антокольскийда:

О жеиская плоть! О бренность! О, хрупкий сосуд грехал
О ты, что черна как полночь, как наважденье глуха!

Таржимаси:

О, аёл зоти! Хаётнинг энг нафис, мўрт косаси,
Сен ярим тундек коронгу, сен хаёл васвасаси!

Биринчи мисрадаги «хаёт» сўзи «хаё» деб ўзгартирилган.

Тўртинчи сура, тўртинчи байтнинг иккинчи мисрасидаги *ўшқириб* сўзи ш а м о л г а нисбат берилгани учун «изгириб» деб тузатилган.

Еттинчи суранинг ўн бешинчи байти (П. Антокольский):

И в губн сухие впейся лобзанием огневнм,
И осчастлив меня, солнце, объятием светлнм твоим.

куйидагича ўгирилган эди:

Қовжираб лабларга бос оташ лабингни, офлоб,
Оч менга қайноқ оғушингни, менинг бахтимни топ.

Бнпинчи мисрадаги *қовжираб* сўзи қуёшга нисбат берилишинатнжасида маънога ҳалал етганди,бундаги «аб» қўшимчасини оқ деб ўзгартириш, яъни бир қалам туртиш билан равишдош-сифатга айланиб, сифат қуёшдан л а бга қўчган (қовжирок лаб!). Қисқаси, бу каби ўринли тузатиш, таҳрирлар таржимада жуда кўп, уларнинг аксарияти шоир Рауф Парфининг хизматидир. Лекин шу билан бирга, афсуски, тузатаман деб бузиб қўйиш ҳоллари ҳам бирмунча учрайди. Бунинг устига, йўл қўйилган «тузатишлар» жузъий бўлмай, гоҳо таржиманинг сифатига хийла сезиларли таъсир кўрсатган: маънога лат берган, вазнни шикастлантирган ёки шеърнинг тароватини хиралаштиришга сабаб бўлган.

Иккинчи суранинг ўн еттинчи байти дастлаб куйидаги куринишда эди:

То денгиз мавжи ураркан, то минг йиллар ўтар,
Мен кўнгил қўймам аёлга, ошён қўрмам, етар.

Бу П. Антокольский таржимаснга мос:

И столько веков, покуда моря прибоями бьют,—
Я женщин не пожелаю, у них не найду приют!

Биринчи мисрадаги *минг йиллар ўтар* жумласи китоб нашрида «минг йўллар ўтар»га айланиб, маъно бузилган — вақт масофага айланган.

Дунёнинг ибтидосию интихоси, ўтмишию кечмиши, минг турли сеҳр мўжизалари хусусида ал-Маъаррийни шундай муаммолар банд этади:

Кто же сплел эту сказу, роскошный рассказ, сплел
с ней вместе созвездья, бессчётность чудес?

Говорит беспрестанно с таким волшебством на
бессчётность ладов, говорит, но исчез?

П. Антокольскийда ўша мазмун ихчамроқ ифодалангак:

Но кто сложил эту сказку, кто вдумал звездный кров,
Кто создал в несчетных формах явления дивных миров?

Асқад Мухтор таржимаси:

Аммо ким эртақ тўқувчи, ё ҳокаму ё нажим,
Бехисоб шаклу шумул оламии барпо этди ким?

Ўзгартирилган:

Аммо ким эртақ тўқувчи, ё ҳакаму, ё нажим,
Бехисоб шаклу шамойил оламин барпо этди ким?

«Қто вдумал зве-зднш кров?» жумласини арабча *нажим* (юлдузлар) бунёдкори (худонинг 1001 сифатидан бири) сўзи билан ўгирилган. Бу жуда яхши, лекин дастлаб *ҳокам* деб берилган сўз нимани англатади? Мухаррир уни «хакам» деб тузатган. Тангрига нисбатан бу калимани қўллаш ҳам асосли кўринмайди. *Хакам*, *ҳоким*, *ҳаким*... Қай бири маъқул? *Ҳоким* — сифат, *ҳаким* эса от. Булардан яратувчининг ўша 1001 сифатини ифода этувчи- калимани танлаган маъқулга ўхшайди. Лекин асосий қусур бунда эмас. Иккинчи мисрада *шаклу шумул* бирикмаси бор. Шумул *ўраб олиш: ўз ичига қамраб олиш, ўрнашиш, жойлашиш* (НАЛ, 708) маъноларини беради. Икки бўғинли бу сўзни уч бўғинли *шамойил* билан алмаштириш, *оламини* калимасини *оламин* деб ўзгартириш орқасида вазн бузилган.

Кимсаки, ким | бўлмасин бир | кирдикори | бордур,
Бой такаббур | ва беор, каш | шок-лаганбар | дордур.

Биринчи мисра арузга яхши қойим бўлгани ҳолда, иккинчи мисранинг жаранглашида бир озгина оғирлик сезилади.

Кимсаки ким | бўлмасин, бир | кирдикори | бо-ордур,
Бой такаббур | ва беор каш | шок-лаганбар | до-ордур.

Лекин худди шу оғир иккинчи мисрадаги *бой* — «бою», *такаббур* — «ташббур» деб ўзгартирилиши, *ва* боғловчисини олиб ташлаш оқибатида вазн ноқислиги келиб чиққан.

Албатта, турган гап, арузнинг таржима учун бир қанча ўнғайсиз томонлари йўқ эмас. Бу, даставвал, бизнинг бадий

тарбиямизда **арузий талаффуз** масаласининг оксашидир. Бироқ, бу вазннинг камчилигидан кўра, шу вазнга муносабатда бўлувчи кишилар, мутахассисларнинг нуқсониди ўз ифодасини топади. Бундан ташқари, мазкур классик вазнда маълум шартлиликлар, «навбатчи» сўзлар мавжудки, булар сунъийлик, ғализликни келтириб чиқариши мумкин. Назарий томондан олиб қараганда, арузда ёзганда ёки таржима қилганда, ҳар хил «навбатчи» сўзлар, «шаблон» эвазига матн ҳажман кенгайиб кетиши керакдай туюлади. Лекин, масалан, Асқад Мухтор таржимасида ҳатто акс ҳолат кўзга ташланади. Буни исбот қилиш учун баъзи формал ҳисоб-китобларни ишга соламиз.

Валерий Брюсов, Павел Антокольский, Асқад Мухтор таржималарининг ҳажмини аниқлаш учун ҳар бир сурадан ихтиёрий бир байтни олиб, уларда сўзлар ва белгилар санаб чиқилди. Сўнгра уларни жамлаб, еттига тақсим қилиб, ўртача кўрсаткич аниқланди ва буни ҳар бир таржимада байтлар миқдорига зарб урилди. Чунончи, ҳар учала таржимадан: 1-суранинг 3-байти, 2-суранинг 8-байти, 3-сурашнг 1-байти, 4-суранинг 9-байти, 5-суранинг 2-байти, 6-суранинг 7-байти, 7-суранинг 4-байти ҳисоблаб чиқилди ва қуйидагилар аниқланди:

Кимнинг таржимаси	Сўзлар сони	Белгилар миқдори
Валерий Брюсов	166	978
Павел Антокольский	100	651
Асқад Мухтор	85	608

Маълум бўлишича, ўрта ҳисобда ҳар бир байтда В. Брюсовда — 24 сўз, 139 белги, П. Антокольскийда — 14 сўз, 93 белги, Асқад Мухторда — 12 сўз, 87 белги бор экан. Бутун дoston таржимасида:

Таржимоннинг номи	Сўзлар сони	Белгилар миқдори
В. Брюсов	3.912	22.657
П. Антокольский	2.030	13.485
А. Мухтор	1.908	13.833

Кизиғи шундаки, одатда, таржимада текст ҳажман муайян миқдорда кенгайди. Айни ҳолда эса аксинча ҳолат юз берган: Асқад Мухтор таржимасида дoston Валерий Брюсовникига қараганда ҳар иккала кўрсаткич бўйича ҳам салкам икки барабар қисқарган. П. Антокольский таржимасига эса қарийб тенгдир.

Текширишлар шуни кўрсатдики, Асқад Мухтор таржимасида аруз талаби билан асл нусха матнининг бирмунча қисқариши асар учун унчалик характерли бўлмаган тафсилотлар ҳисобига юз берган. Арман шоири Аветик Исаакян қасидаси (достони)нинг

фалсафий-эстетик моҳияти, бадиий қиймати, таъсир кучи, санъати ўзбек шоири Асқад Мухтор таржимасида ўз кучини мукаммал сақлаган.

Тожик-ўзбек адабий ^{ш а} Р ^ халқлари яратган маданият ёд-ҳамкорлигида таржама горликлари доимо ўртада баҳам кў-баҳси рйлган, улар барча гўзалликларни бирга яратиб, бирга баҳраманд бўлганлар. Академик-шоир Ғафур Ғулом ёзгакiday: «Эски Шарқ жўғрофиюнлари, сайёхлари Осиё, Африка ва Европадан иборат бўлган қадимги дунёни Шарқдан Ғарбга қараб тахминан етти барабар хаёлий чизикларга тақсим қилдилар. Бу чизиклар ўртасини иқлим деб атадилар. Шу етти иқлимдан чиққан олим бўлсин, шоир бўлсин, санъаткор бўлсин, давлат арбоби бўлсин, ҳеч қачон кишилар ўртасидаги диний, ирқий ва миллий айирмалар- ёки олийлик ва тубанлик тўғрисида сўз юритмаганлар... Шу етти **иқлим халқларининг тарихлари, маданиятлари, маишатлари бир-бирлари** билан шериклик, бир-бирларига оҳангдош эди, **Бунинг учун** жуда қадим мисолларга бориб ўтирмасдан, ҳинд **эртаги «Кали»** ла ва Димна», «Тўтинома», «Баҳори дониш»лар бизга қарийб минг йиллардан буён маълумлигини, Фирдавсий, Саъдий, Хайём, Ҳофиз асарларининг ҳатто дарслик каторида ўқилишини, «Алифлайло ва лайл» қисса.си, Абу Аъло ал Мааррий ғазаллари энг севиб ўқийдирган китобларимиз эканлигини баён қилмоқ кифоядир»¹.

Шу етти иқлимнинг бирида ўзбек ва тожиклар яшаб келганлар. Улар бирга ашъор айтиб, кураш ва галабаларда ёнма-ён туриб, гам ва шодлик айёмларини бирга ўтказганлар. Тарихий тақдири бир бўлган бу икки халқ кишилари қалбан ва руҳан шунчалик яқин, шунчалик инокки, уларни бир-биридан ажратиб тасаввур қилиш қийин. Абдурахмон Жомий ёзганлар:

...К-ин писар мешавад фарзанд?
Ё на шогирди тусту хешованд?
Гуфт: у турк асту ман тожик,
Лек дорем хешии наздик.

Мазмуни: бу ўғил сенга фарзанд бўладими ёки сенинг шогирдкнг ё қариндошингми? Деди:—у туркдир, мен эса тожик, лекин яқин қариндошлигимиз бор.

Алишер Навоий буюрадилар:

Нигори турку тожикам кунад сад хона вайрона,
Ба он чашмони тожиконаву мижғони туркона.

Мазмуни: турку тожик киёфали нигорим ўзининг тожикона кўзлари ва туркона киприклари билан юзлаб кўнгил уйини бузади.

Абдурахмон Жомий гўё жавоб берадилар:

Нестам чун ёр туркиғу, вале то зиндаам,
Чашми турку лаъли туркиғуи онро бандаам.

¹ Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. Тошкент, «Фан» нашриёти, 1971, 215-бет.

Мазмуни: ёр сингари туркиғу эмасман, аммо то тирикман, унинг туркона кўзлари-ю, туркиғу лабларининг бандасиман.

Жомий «ёри туркиғу» (туркиғу ёр) дея азиз дўсти Алишер Навоийни назарда тутлади. Жомий билан Навоий орасидаги шахсий дўстлик ва адабий ҳамкорлик — ўзбек ва тожик халқлари кардошлигининг ёркин ифодасидир. Алишер Навоий Абдурахмон Жомийни пир, устоз, мўътабар зот сифатида кадрлайди, истейдоди, асарларига юксак баҳо беради. Жомий эса Навоийни фарзанд деб, вафоли ва сафобахш дўст деб тилга олади, уни халқ мададкори, адолат ва шафқатнинг курашчан хомийси, шеърятнинг шери беназири, дея тавсифлайди.

Тожик шоири ўз» хабиби бўлмиш ўзбек шоирининг «Хамса» яратиш йўлидаги ижодий режалари, ватанпарварлик жасоратини кўллаб-қувватлайди, унга ок фотиҳа беради. Ўзбек шоирининг маслаҳати билан Жомий ўз шеърларини тўрт девон қилиб тузади. Тожик шоири Абдурахмон Жомий Лутфий билан Навоийнинг ўзбекча ва тожикча ғазалларига жавобиялар битади, ўз навбатида, Алишер Навоий улуғ тожик шоирининг шеърларига татаббуъ айтади, «Чихил хадис», «Нафахотул-унс» асарларини таржима қилади. Бу икки буюк мутафаккирнинг дунёкараши, ижодий принциплари якин бўлганидан, уларнинг асарларида муштарак томонлар, бир-бирини тўлдирувчи мотивлар равшан кўзга ташланиб туради.

Форс-тожик адабиётига кизикиш ўзбек халқи орасида совет даврида янада баравж бўлди. Янгича социалистик маданият яратилди, айни вақтда ўтмиш меросини ленинча таълимот асосида ўзлаштириш янада кучайди. Шарқ адабиёти классикларининг асарларини таржима қилиш, тадқиқ этиш ва нашр эттиришга Ўзбекистонда алоҳида эътибор берилмоқда. Хали йигирманчи йиллардаёқ таниқли ўзбек адиблари Хайём билан Бедил меросини тадқиқ этиб, аллақанча насрий ва назмий таржималар эълон қилган эдилар. Кейинчалик, бирин-кетин Абу Абдулло Рудакий (1957), Ҳофиз Шерозий (1958), Умар Хайём (1958), Шайх Саъдий («Бўстон»—1960, «Гулистон»—1968), Абдурахмон Жомий (1971), Мирзо Бедил («Комде ва Мудан»—1960, рубоийлари—1975), Камол Хўжандий (1962), Хусрав Дехлавий (1972), Абулкосим Фирдавсий («Шохнома», 1975—1977) асарлари ўзбек тилида чоп этилди. Бундан ташқари, Низомий, Носир Хусрав асарларидан намуналар таржима қилинди, Зебуннисо ғазаллари китоб холида босилиб чиқди.

Тожик совет шоирларидан Абулкосим Лохутий, Пайрав Сулаймоний, Мирзо Турсунзода, Мирсаид Миршакар каби шоирларнинг, хозирги эрон тараққийпарвар адабиёти вакиллари Маликушшуаро Баҳор, Ишқий, Жола ва бошқаларнинг шеърлари, ғазал ва дostonлари ўзбекчалаштирилди. Ҳиндистоннинг ғазалнавис шоирлари Мирзо Ғолиб ва Мухаммад Иқболларнинг меросидан ҳам намуналар таржима этилди.

Қадим Шарқ шеърятни дурдоналарини ўзбек тилига таржи-

ма қилишда Ғафур Ғулом, Шоислом Шомухаммедов, ғазалнавис шоирлар Хуришд, Васфий, Хабибий, Чустий, Муинзода, Анисий, Улфат, Бокир, шунингдек, Назармат, Эркин Воҳидовларнинг меҳнати сингган.

Ғазал таърифида Ғазал лириканинг энг мақбул жанри сифатида Урта ва Яқин Шарқда жуда кенг тарқалган. Шеърятда қалам тебратган ҳар бир киши ғазал ёзишдан бошлаган. Девонларнинг асосий қисми ғазалдан иборат эди. Шоирнинг маҳорати, иқтидори, аввало, ғазал ижод қилишда синалган.

Ғазалда уч киши тавридуру ул навъ,
Ки андин яхши йўқ назм эҳтимоли;
Бири мўъжазбаёнлик соҳири хипд,¹
Ки ишк аҳлини ўртар сўзи холи;
Бири нсонафаслик ринди Шероз²
Фано дайрида масту лоуболи;
Бири кудеинафаслик орифн жом³,
Ки жоми жамдурур снпгон сафоли.

Алишер Навоий номларини тилга олган бу уч шоир — Хусрав, Ҳофиз, Жомий форс-тожик адабиётида ғазалнинг учта беназир устаси бўлиб қолдилар. Хусрав Дехлавий ўз лирикасини уч девон, Жомий эса тўрт девонда тартиб берганлар. Аммо Ҳофиз ўз ғазалларини девон ҳолига келтирмаган. Кейинчалик Мухаммад Гуландом Ҳофиз ашъорининг бир қисмини йиғиб, девон тартиб берди. Навоийнинг китъасига диққат қилинса, унда ҳар бир шонрнинг услуби, ижодидаги хусусиятларга аниқ таъриф берилган: Хусрав — мўъжазбаён, шеърларида ишқий мавзу устун, сўзу гудоз (ёнпш, ўртапиш) кучли; Ҳофиз — ринд, нафаси ўликни тирилтирадиган, ижодининг хусусияти — бу дунё гўзаллигини қуйлаш, унга масту мафтун бўлиш, шеърларида бебошлик, кўркмаслик, бастакаллуфлик устун; Жомий — ориф, маърифат эгаси, фаришталик ҳислари бор, унинг маҳорати тенгсиз, мислсиз.

Улуғ ўзбек шонрининг бу уч сиймо ижодига берган баҳоси ҳозирги адабиётимиз учун ҳам бағоят қимматлидир. Ғазалнавис шоирларнинг услуби (Навоийча — *таври*, *тарзи*) қандай аниқланади? Ғазал бўлгандан кейин ҳаммаси бир«қолип»даги шеърларми? Ёхуд улардан ижодкорнинг қалби, ўзига ҳослигини англаб олса бўладими? Ниҳоят, ана шу ғазалнавислик тарзини таржимада бериб бўладими?

Ғазалнавис шоирнинг тавру тарзини назира (татаббуъ) айтувчи ҳам сақлайди. Чунончи, Алишер Навоийнинг форсий («Девони Фоний»)да ўзи айтган шу уч шоир—Ҳофиз, Хусрав ва Жомий ғазалларига татаббуъ серобдир (Булар орасида энг кўпини Ҳофизга қилинган татаббуълар ташкил этади). Навоий-Фоний ўз жавобияларида — «фалончи тарзида», «фалончи таврида», «фалончи татаббуъида» деб қайд этган.

¹ Хусрав Дехлавий.

² Шамсуддин Мухаммад Ҳофиз Шерозий.

³ Абдурахмон Жомий.

Филология фанлари кандидати А. Ш. Шомухаммедовнинг аниқлашича, «Девони Фоний»нинг турли нашрларида шоирнинг Абдурахмон Жомий номи билан боғланган шеърлари миқдори куйидагича¹:

Таббулар ва уларнинг прототиpleri	„Девони Фоний“нинг (ДФ) Техрон нашрида	„ДФ“нинг Тошкент нашрида	„ДФ“нинг Парижда сакланган микророльмида
„Жомийга“ деб қайд этилган газаллар	39	37	57
Жомийда Навоий газалларининг прототиpleri	32	31	44
Жомийда топилмаган Фоний газалларининг прототиpleri	7	6	13

Фақат тожикча газалларида эмас, ўзбекча газалларида ҳам Ҳофиз, Хусрав ва Жомийнинг таъсири борлигини Алишер Навоий юқорида келтирилган китъанинг охирида қайд этади.

Демак, услубга риоя қилиш таржимада ҳам, назирада ҳам зарур. Бас, булар орасидаги тафовут нимада, ўхшаш томонларчи? Бу проблема изчил қиёсий таҳлилни талаб этади.

Шарқ шеърятининг қасида, китъа, рубоий, фард, соқийнома, таржеъбанд, мухаммас каби лирик жанрлари ҳам бор. Хўш, газал булардан нимаси билан фарқ қилади? Фақат шаклий тузилиши биланми? Йўқ, фақат шугина эмас. Қасида — араб адабиётидан кирпик келган бўлиб, мадху сано, таъриф, тавсифга мўлжаллашган. Кейинчалик фалсафий мавзуларда ҳам қасидалар ёзилди. Китъа асосан, панд насихат ёзиш; ҳар хил фикрларни ифодалашда фойдаланилган. Фард ҳам шундай. Рубоий ишқий кечинмаларни баён этишда қўлланилади, лекин аксарият фалсафий ҳикматларни ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилган. Соқийномада жамият, ҳаёт ҳақидаги ўйлар, ҳулосалар, хотиротлар баён этилган. Таржеъбанд, таркибанд, мухаммас, мусаддас — газалдан ўсиб чиққан жанр турларидир.

Ҳазал нима? Ҳазал — бу 5 байтдан 9—11 байтгача бўладиган, биричи байтнинг мисралари ўзаро қофияланиб, қолган байтларининг иккинчи мисраси биринчи байт билан қофиядош бўлган шеър. Охири байтда муаллифнинг таҳаллуси келтирилади. Лекин бу шаклий белгиларига кўра берилган таърифдир. ҳолос. Ҳазалнинг бошқа таърифи ҳам бор. Чунончи, атоқли адабиётшунос Шамс Қайси Розий (XIII аср) ўзининг «Ал муъжам фи шеърул Ажам» китобида ёзади: «Ҳазалнинг луғавий маъноси — аёллар ҳақида гапириш, уларга нисбатан бизнинг вужудимизда пайдо бўлган ҳашторлик ва севгини изҳор этиш, дегани бўлади. Ҳазалнавислик катта ишқибозлик натижасида пайдо бўлади. Кўп шоирлар маъшуқа жамолининг зикрини ва севги ҳамда

¹ А. Ш. Шомухаммедов. Традиция таббу в творчестве Алишера Навои (на примерах Табабуат Фани на газели Джами). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Ташкент, 1981, с. 13.

жазманлик даражасининг тасвирини ғазал деб атайдилар. Ғазал-ёзишдан мақсад жонга роҳат ва дилга ҳаловат бағишлашдир.. Бинобарин, ғазал ёқимли, маъқул, ширин бир вазнда, очик,, ойдин ва нафис сўзлар билан олижаноб фикрларни қуйлаши лозим». Бу таъриф мазкур жанрга берилган асосий дастур ҳисобланиб келган.

Ғазал таржимасида Шеърий жанрлар ичида лирикани таржи-шакл билан мазмун бир-ма қилиш инжиқ иш. Айниқса, Шарқ/липи лирикасини ва, хусусан, ғазални таржи-ма қилиш янада мураккаб. Ғазални рус тилига ўгиришнинг мушкуллиги хусусида Е. Дунаевский ёзади: «Ғазал формасини рус тилида бериш ҳаддан ташқари оғир вазифа... Формани аниқ қайта яратишнинг иложи йўқ, деб ҳисоблаймиз... Одатдаги европача шеърий тузилиш билан таржима қилиш, гарчи тил имкониятларидан эркинроқ фойдаланишга йўл очса-да, лекин асл нусхашшг ташки киёфасини бутунлай ўзгартиради...»¹.

Шарқ лирикасининг жанр хусусиятлари уларнинг шаклий тузилиши билан чамбарчас алоқада. Бу формал жиҳатлар бузилиши билан ғазалнинг мавжудлик ҳолати, яшаш тарзи йўқолади. Ғазалнинг қофияланиш системаси, радифи, байтларининг жойлашуви, матлаъ ва мактаъи орасидаги яхлитлик, асрлар давомида қарор топган анъанавий шеърий тил, ҳар бир ғазал учун олинган аруз баҳри, шоир кайфиятини ифодалайдиган интонация, пафос — буларнинг барчаси таржимада ҳам мавжуд бўлиши лозим. Бундан ташқари, ҳар бир ғазалнависнинг «тарзи баёни», севган мажозий маънолари, сўз ўйинлари,, ёппасига оҳангдош мисралар колоритини ҳис қила олсагина таржимон муваффақият қозониши мумкин.

Ғазал — мусикий сатрлардан тузилган шеър, қуй матни,, унинг ўз образли ифодалари, ўз талаби, андазаси бор. Ғазални аруздан ташқари тасаввур қилиш қийин. Шундай бўлгач, модомики Европа халқлари адабиётида аруз йўқ экан, унда ғазални қандай таржима қилиш мумкин? Уз анъанавий шаклидан маҳрум этилиб, бўлак поэтик шаклга бурканган мазмунда муайян жиддий ўзгаришлар содир бўлиши қайд этиб ўтилди.

Шарқ адабиётидан немис, англиз, рус тилларига таржима қилувчилар бу борада кўп йиллар давомида тажриба олиб бордилар, бир неча намуналар яратдилар, ҳар хил усулларни синаб қўрдилар. Масалан, Фридрих Рюккерт Саъдийнинг «Бўстон» асарини мутақориб (*фаўлун, фаўлун, фаўлун, фаул*) баҳрини ва маснавий формасини {*аа, бб...* тарзида қофиялаш системаси) сақлашга ҳаракат қилган бўлса², Флессельман Ҳофиз ғазалларининг шаклини беришга бирмунча эришган (1856, Берлин нашри)³. Бу машқлар Европада умумий муваффақият

¹ Е. Дунаевский. О переводе газели. «Хафиз. Лприка», М., 1955, с. 39.

² Иржи Левный. Искусство перевода. М., Изд-во «Прогресс», 1974, с. 255.

³ К. Фрейтаг. Хафиз. В кн. «Хафиз. Лирика», М., 1955, с. П.

»хозонмади. Немис, англиз, рус ва бошқа тилларга қилинган аксарият таржималар ўша халқларнинг шеърӣй системалари --асосида бажарилган. Кўпчилик таржимонлар ғазалнинг байт тузилишини беришга риоя қилганлар. Гарчи арузнинг ўзи акс эттирилмаган бўлса-да, аммо шарқона оҳанги бир қадар ифодалайдиган шеърӣй интонация ҳосил қилишга уриниб кўрилган. Атоқли таржимашунос олим Иржи Левмӣй квантатив (метрик) вазнга асосланган қадимги шеърӣятни (юнон, рим, форс, туркий шеърлар) ҳозирги европа тилларига таржима қилиш тажрибаларини таҳлил қилиб, қуйидаги хулосаларни баён этган.

1. Вазни сақлаш: бунда шеърнинг ритмикаси фақат бир турух ўқувчиларга ҳазм бўлиши мумкин.

2. Ватан адабиётида шу хилдаги квантатив шеърларни таржима қилишга мўлжалланган бошқа вазнга ўтказиб ўгириш '(адаптация).

3. Эркин шеър билан таржима қилиш. Бу жўн тадбир ҳисобланади. Баъзи ҳолларда верлибр билан қилинган таржималар китобхонга вазни аниқ берилган таржималардай таъсир этади. Ҳар учала усул ҳам, моҳият эътиборига кўра, масалани муросасозлик билан ҳал қилишга уринишдан иборатдир¹.

Бу гаплар бир-биридан жиддий фарқ қиладиган шеърӣй «системалар, яъни узоқ адабиётлар таржимасига тааллуқли. Аммо яқин адабиётлардан таржимада-чи? Ғазал шарқ халқлари тилларига ҳам таржима қилинади. Ҳофиз ғазаллари ўзбек, озарбайжон, араб, татар тилларига ўгирилгани юкорида айтиб ўтилди. Хўш, бунда ҳам ўша европа таржимонлари бошдан кечирган қийинчиликлар содир бўладими? Ғазал ўзбек ва озарбайжон адабиётларида қадимдан мавжуд, уларнинг дилига сингиб кетган. Туркман, татар, бошқирд китобхонларига ҳам ғазал оҳанги таниш. Адабиётларнинг кўп асрлик яқин алоқаси, услублар, жанрлар, методларнинг бирлиги бу халқларнинг адабий тили луғатига ҳам таъсир этган. Форс-тожик шеърӣятидаги жуда кўп сўз ва иборалар ўзбек тилида ва ўзбек шоирларининг асарларида учраб туради.

Бундай адабий-луғавий муштараклик ғазал таржимасида -қулайлик туғдиради.Тожик тилидаги шеърни ўзбек тилига ёки ўзбек классик шеърӣятини тожикчага таржима қилиш бу халқлар адабиётидан европа тилларига таржима қилишга қараганда -анча осон. АммобуҲофиз ёкиЖомий ғазалини ўзбекчалаштириш хийла жўн иш экан, деган гап эмас. Бунинг яна ўз муаммолари ва талаблари бор. Аруздан аруз яшаш, форс ғазалидаги жозибани ҳозирги ўзбек адабий тили орқали бериш кўп меҳнат ва маҳорат -талаб қилиши маълум. Бунинг сабаби классик ғазалчилик эстетикасининг ҳозирги ўзбек китобхони учун бир қадар эскирганивакўпгина иборалар, сўзларнинг архаиклашиб қолгани бўлса, жккинчи томондан ва, асосан, тожик ва ўзбек тилининг грамма-

¹ Иржи Левий. Искусство перевода, с. 260.

тик курилиш тарафидан ўзаро фарқланиши билан изоҳланади.. Тожик тилида ёзилган шеърнинг сўзлари, ибора ва ифодаларю ўзбек тилига ўтказилганда, вазн, қофия, радиф кабиларнинг андазасига ҳар доим сиғавермайди. Дем-ақ., бунда лисониш тўсиқларни енгиб ўтишга тўғри келади. «...Таржима санъатининг бутун моҳияти, зиддиятлардан (тиллар орасидаги зиддиятлар) қочиш эмас, балки бу зиддиятларни ижодий енгишдан-иборатдир. Бу зиддиятлардан чўчишнинг ҳожати йўқ — зиддиятлар бизни олдинга қараб етаклайди»¹.

Шунинг учун ўзбек ва тожик адабиётларидаги анъанавиш тарихий яқинликлардан ғазал ва бошқа шеърий жанрлар таржимасида оқилона фойдаланиш лозим. Бунда фарқ ва ўхшашликларни аниқ ажрата билиш, формал жиҳатлар, сўз ва ибораларни таржимасиз қабул қилиш усуллари, меъёрни тўғри белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Бундай яқинлигу — узоклик, мувофиқлигу — номувофиқлик диалектикаси зўр маҳорат ва ижодий* меҳнат орқали, ўзига хос таржимонлик истеъдоди, классик адабиётнинг тараққиёт омиллари ва хусусиятларини чуқур идрок этадиган қалб саховати билан ҳал этилади.

Агар он турки шерозий ба даст орад
 Ҳофиз. «Агар он турки
 Шерозий...» ғазалининг таржималари

мб

л п

Ба холи хиндуяш бахшам Самарқанду
 Бухороро.

Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Мовароуннахрнинг бу икюғ азим шаҳрини шунчаки қофия ёки сўз ўйини учун шеърига киритгани йўқ. У жуда нозик йўл билан жаҳонгирлик ва талончиликка қарши норозилик билдирган. Уз умрида Шерозданчикмаган шоирнинг лутфи, исёнкор, эрқпарвар овози асрлар давомида Эрон ва Урта Осиё, Ҳиндистон ва Афғонистон, Туркия ва Арабистонда янграб турди; Россия ва Германия, Англия ВФ Америкада, Чехословакия ва Австрияда уни таржима қилиб ўқидилар. Ғазалларини кетма-кет нашр эттирдилар.

Биргина «Агар он турки шерозий...» ғазалининг тақдирини кузатайлик. Бу ғазал Ҳофиз ҳаётлиги давридаёқ бошқа тилга таржима қилинган зди. Унинг биринчи мутаржими озарбайжон шоираси Салмохонум бўлган. Шоира Ҳофизга замондош бўлиб, улар мактуб орқали алоқа қилиб туришган. XVI асрнинг ўрталарида яшаган Туркия шоири Судий Ҳофизнинг анча ғазалларини, шу жумладан «Агар он турки шерозий»ни таржима қилади ва шарҳлайди. XVII—XVIII асрлар орасида ғазал уч марта лотин тилига ўғирилган, 1791 йилда Валь деган киши уни немис тилига таржима қилади. «Агар он турки шерозий» инглиз тилига тўрт марта (Вильям Жонс —наср ва назмда, Ричардсон, Нотт, Оузли — назмда), француз тилига бир марта таржима бўлган. 1834 йилда ғазал Судийнинг шарҳи билан бирга Қоҳирада араб тилида босилади.

¹ И. С. Брагинский. Теория художественного перевода как наука. Сб. «Проблемн востоковедения». М., Изд-во «Наука», 1974, с. 443.

Биринчи бобда қайд этилганидай, атокли немис шарқшуноси Иозеф Хаммер (1774— 1856) Ҳофиз девонининг катта бир қисмини муваффақиятли таржима қилиб, чоп эттиргандан кейин шоир Германияда жуда, машхур бўлиб кетади. Айниқса, улуғ мутафаккир Гётенинг Ҳофизни ғоятда эъзозлаши, унинг таъсирида «Ғарбу Шарқ девони»ни ижод қилиши катта воқеа бўлди. Ҳофизнинг Европадаги ҳақиқий шуҳрати шундан кейин бошланди. Германияда ғазал ёзиш расм бўлди, ўнлаб шоирлар немисча ғазал битиб, девон шаклида нашр эттирдилар. Ҳофиз Европага ўзи билан бирга буюк Шарқни, унинг руҳи, фалсафаси ва тафаккурини олиб борди. У Шарқнинг Ғарб оламидаги биринчи тўла ҳуқуқли, тан олинган мухтор элчиси эди. Шарқшунос олим И. С. Брагинский Гётенинг Ҳофиз таъсирида яратган «Ғарбу Шарқ девони»ни икки буюк маданиятнинг қўшилиш нуктаси, синтезлашуви деб баҳолайди¹.

Немисча таржималар Россия, Франция, Англия, Австрия, Чехословакия, Финляндия, Булғория сингари мамлакатларга ёйилади.

Рус адабиёти классиклари В. А. Жуковский, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой, А. А. Фет, С. Есенин Ҳофиздан баҳра олдилар, «ҳофизона» оҳангларда шеър ижод қилдилар. А. Фет Ҳофизнинг 28 та ғазалини таржима қилди ва: «Эй Шамсуддин, биз ўз шаробимиз билан Шайх Ҳофизнинг муҳибимиз: биз, Ҳофиз ва унинг барча муридлари алоҳида хислатли, ғалати кишилармиз»,— деб ўзининг шоирга бўлган чуқур ихлосини ифода этади².

«Агар он турки шерозий» рус тилига уч марта (Е. Дунаевский, К. Липскеров), туркманчага икки марта (М. Ғойибий, О. Чориев), озарбайжон тилига тўрт марта (Ж. Мамадқулизода, М. Ходий, А. Султонали ва Ҳасрат), татарчага олти марта (Ж. Саид Аҳмад, А. Раҳим, Н. Арслонов, Л. Эҳсонова ва бошқалар), бошқирд тилига уч марта (А. Харисов, Р. Ғарипов ва бошқалар), грузин тилига уч марта (А. Челидзе, В. Котетишвили, М. Тодуа), бир мартадан козоқчага (С. Асанов) ва булғорчага (Й. Милев) таржима бўлган. Ўзбек тилида мазкур ғазалнинг Хуршид бажарган назмий ва Азиз Қаюмовнинг насрий (баъзи байтлари) таржимаси мавжуд. Максуд Шайхзода ғазалнинг биринчи байтини бир шеърида ўз таржимасида келтирган.

«Агар он турки шерозий» ғазали кўпдан-кўп жавобияларга сабаб бўлган. Бу жавобия-татаббуъларни бир ерга йиғилса, каттакон китоб холига келади, ўзига хос мушоирага айланади.

Юқорида номлари зикр этилганлардан ташқари, Абуисҳок, Жомий, Фузулий, Собир Термизий, Сайидо Насафий, Шавкат Бухорий, Нишотий, Хоразмий, Мунис, Оғахий, Амирий, Шавкий, Нозим Хиравий, Роқим Хоразмий, Мирзо Ғолиб, Муҳаммад

¹ И. С. Брагинский. Проблемн востоковедения (раздел «Гете»). М., Изд-во «Наука», 1974, с. 301.

² А. А. Фет. Полн. собр. стихотворений, т. II, СПб., 1901, с. 31.

Икбол, Сарфи Кашмирий, Носирали Маликушшуаро Файзий, Робиндранат Тагор каби шоир ва ёзувчилар Ҳофиздан таъсирланиб, шеърлар битганлар, ғазалларига мухаммаслар боғлаганлар. Шундай қилиб, Ҳофиз руҳи Шарқу Ғарбда, Осиё ва Европада кезиб юрибди, каломининг сеҳри янгидан-янги авлодлар қалбини банд этмоқда.

Ғазални таржима қилиш ^{Ғазал} таржимаси таҳлилида қуйидаги-техникаси ва таҳлил ларга эътибор қилинади: а) мазмун ва ^ методикаси маънонинг берилиши; б) образли ифодалар, сўз ўйинлари, киноя ва мажозларнинг акс этиши; в) интонация, пафоснинг ифодаланиши; г) вазннинг сақланиши; д) қофиянинг берилиши; е) радифнинг акс этиши.

Бундай схема асосида таҳлил қилишни айрим олимлар таржимани объектив таҳлил қилиш воситаси деб биладилар. Чунончи, Л. Брагинская Ҳофизнинг «Юсуфи гумашта...» ғазалининг бешта русча таржимасини шу принцип асосида ўзаро солиштириб текширади ва мазкур «объектив анализ»ни таржимани баҳолашнинг энг мақбул йўли деб ҳисоблайди¹. Л. Брагинскаянинг схемалари ишонарли, батафсил, пухта. Чунончи, у ғазални қуйидагича таҳлил қилади:

Схема А (асл нусха). Ғазал таржимасига доир қайдлар.

I. Дастлабки қайдлар.

1. Вазн (ғазалнинг вазни келтирилади).

2. Қофия (қофия элементи келтирилади):

а) ички қофиядошлик;

б) умуман оҳангдош товушлар.

3. Ҳажм (неча байтдан иборатлиги).

II. Таъриф.

4. Умумий характеристика (байтнинг тузилиш хусусияти, байтлар орасидаги алоқа, асосий ғоя):

а) мотивлари (ҳар бир байтнинг маъноси баён этилади);

б) қаҳрамонлари (лирик қаҳрамон, ошиқ, маъшуқа, рақиб ва ҳоказо).

5. Ғазалнинг композицион тузилиши (байтларни бир-бирига боғловчи воситалар, яхлитлик ҳосил қилиш усуллари).

Ғазалнинг ҳар хил шарҳланиши мумкинлиги.

6. Алоҳида байтларнинг хусусиятлари (санъатлар, сўз ўйинлари, ҳикмат ва бошқалар).

7. Оҳанг, интонация (қандай кайфият ҳосил қилиши, умумий руҳи).

Сўнгра ана шу Қолип асосида таржимага ёндашилиб, нима сақлангани ва нима сақланмагани қайд қилинади.

Бундай таҳлил усули, ҳақиқатан ҳам, академик изчилликка олиб боради ва тадқиқот жараёнида энг майда тафсилотларга қадар кўздан қочирмасликка имкон туғдиради. Тадқиқотчи

¹ Л. Брагинская. Об объективности в оценке поэтического перевода (на примере русских переводов газелей Хафиза). В кн. «Литература народов Востока». М., Изд-во «Наука», 1970, с. 19 — 30.

эхтиросларга берилмай, ўзининг субъектив таассуротларини яширган ҳолда кузатиш олиб бориши мумкин.

Албатта, адабий асар, санъат хусусида ёзганда нукул статистика, математика тили билан гапириш қийин. Зотан, таржимашуносликда, адабиётшуносликнинг бошқа соҳаларида бўлганидай, ҳар икки усулни қўшиб олиб бориш фойдали, яъни изчил таҳлилда қиёс ҳамда адабий-танқидий руҳ қўшиб олиб борилмоғи даркор. Бундан ташқари, ғазалнинг ҳар бир таркибий қисмини алоҳида-алоҳида олиб таҳлил қилгандан кўра, уни яхлит текшириш ва таржимага ҳам шу асосда баҳо бериш дуруст натижага олиб келади. Шунингдек, таржимани баҳолаганда кўпинча асл нусха мавқеида туриб фикр юритилади. Бу тўғри. Асосий талаб таржимани оригинал уфкига яқинлаштиришдан иборат. Шу билан бирга, ижодкор сифатида, таржимоннинг овози, она тилининг имкониятини ҳам унутиш ярамайди. Она тили талабини қондирмаган таржима аслига нисбатан олиб қараганда ҳам, китобхоннинг талаби ва диди тарафидан қараганда ҳам яроксиздир.

Ғазалнинг қийматини илгари кўпинча матлаъи билан белгиланганлар. Чунки оригинал, дилнишин чиққан матлаъ ўқувчини ром этиб, бутун ғазал ҳуснига ҳусн қўшиб турган.

Хуршид қаламига мансуб мана бу байтларни аъло таржималар қаторига қўшиш мумкин:

Қўл тортмоғум тилакдан, лутф этмағуича дилбар,
Е жон кетар танимдан, ё васл бўлур муяссар!
Улғач очиб мазорим, бокғил ўлук танимга
Бағрим ёниб кафандан, қўкка чнқар тутунлар.
Кўрсат юзингни, жопон, топг қолсип ахли олам,
Оч лабни, эр-аёллар қилсун фиғон баробар.
Жон лабга келди, кўнгул ҳасратдадур лабинигдаи,
Мақсадга восил ўлмай, жон чикмағи муқаррар.
Оғзингни шавқи бир-ла қийналди хаста жоним,
Йўқсуллар ул оғизда ҳеч ёд этилмағайлар.
Ед айласа ошиқлар яхши сифатларини,
Ҳар ерда, ҳар йиғинда Ҳофизни номи янграр.

Асл нухаси билан муқояса қилинг:

Даст аз талаб надорам то коми ман барояд,
Ё тан расад ба жонон, ё жоп зи тан барояд.
Бикшой турбатамро баъд аз вафоту бингар,
К-аз оташи дарунам дуд аз қафаи барояд!
Бинмой руҳ, ки халке, вола шаванду хайрон,
Бикшой лаб ки фарёд аз марду зан барояд.
Жон бар лабасту ҳасрат дар дил, ки аз лабонаш,
Нагрифта ҳеч коме жон аз бадан барояд.
Аз ҳасрати дахонаш омад ба танг жонам,
Худ коми тангдастон кай э-он даҳан барояд.
Гўянд зикри хайраш дар хайли ишқбозон,
Ҳар жо ки номи Ҳофиз дар анжуман барояд¹.

¹ Шамсуддин Мухаммад Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар. Тошкент, УЗССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1958, 118—119-бетлар.

Олти байтли бу мўъжиз ғазал ўз вазни-оханги, ибора-ифодалари, бутун латофати билан чиройли қилиб Ўзбекчалаштирилган. Таржиманинг ҳусни ҳам нуқсонларини аниқлаш мақсадида Ҳофиз ғазалини насрий баёнга кўчиришга тўғри келади.

I б а й т. Мақсадга етмагунча талабдан қўл тортмайман: ё таним жоннага етишади, ё жон танамдан чиқади.

II байт. Улганимдан кейин қабримни очиб қара: ичимдаги ўтнинг зўридан қабримдан тутун чиқмоқда.

III байт. Юзингни кўрсат, токи бутун халқ шайдо ва хайрон бўлсин, лаб оч (гапир), токи эркак ва аёллар фарёд кўтарсин.

IУбайт. Жон лабимга келган (чиқиш арафасида), аммо лабларингдан ҳеч мурод топмай (бўса олмай), жон бадандан чиқаётганида кўнгилда армон қолмоқда.

V б а й т. Оғзинг хасратида (умидида) жон кўйноқда қолди. Узи камбағалларнинг у оғиздан қачон муроди ҳосил бўлувди!

VI б а й т. Қаерда, қайси мажлисдаки Ҳофизнинг номи эшитилса, ошиқлар ахли уни яхшилиқ билан эсга олдилар.

Махсус ташбихлар, сўз ўйинларига эътибор қилинг.

Тўртинчи байтда: биринчи мисрадаги «жон бар лаб», «лабонаш» ва иккинчи мисрадаги «ком» сўзлари орасида таносиб санъати воситасида сўз ўйини ижод қилинган. «Жон бар лаб омад» иборасидаги «лаб» — ошиқнинг лаби, «лабонаш» деганда эса маъшуқа лаби назарда тутилади. Ошиқнинг ахvoli жуда душвор, — ўлим олдида турибди, аммо дилида бир армон бор: ёрнинг ширин лабларидан бирон марта бўса олмаган, яъни муроди ҳосил бўлмаган («ком» — мурод-мақсад, баҳра олиш, лаззат топиш маъноларида ҳам келади — НАЛ, 316).

• Бешинчи байт. «Даҳон» сўзи билан «ба танг омад» ва «тангдастон» сўзлари яна «ком» ва «даҳон» билан ўшандай чиройли ташбихотни вужудга келтирган. Чунки классик адабиётда махбуба оғзини тор (жуذا тор) деб таърифлаш анъанага айланган эди, бу Шарқ эстетикаси, дидага мувофиқдир (тор оғиз, юпка, қизил лаб, оқ-қизил юз, камондай эгилган ингичка кош, оху кўз, халқа-халқа зулф, сарв каби тик комат, ингичка бел ва ҳоказо). Бу тушунчаларни муболағадор тарзда бўрттириб ифодалашда шоирлар ким ўзарга мусобакалашиб келганлар. Лекин Ҳофизда бундай муболаға йўқ. У оғизнинг кичкина (тор)лигини қўли қискалик (камбағаллик) билан таносибга келтирган. Биринчи мисрада «оғзинг хасратида жоним танг бўлди» деб сўз ўйини қилса, шунинг иккинчи мисрада давом эттириб, «қўли қискаларнинг муроди тор оғиздан қачон ҳосил бўлган эди», дейди.

Кўришиб турибдики, сўз ўйинлари, таносиб санъати асосида яратилган ташбихларни ҳатто насрий таржимада ҳам ихчам баён этиш анча мушкул. Уларни махсус шарҳу изоҳларсиз тушунтириб бўлмайди. Шундай бўлгач, бу санъатни янги тил негизида ғазалда қайта тиклаш яна ҳам қийин бўлади. Зеро, бундай таносиблар ҳар бир тилнинг мутлақо ўзига хос ходисасидир. Шоир она тилидаги сўзларнинг кўп маънолиги («ком») ва ташқи ўхшашлигидан («ба танг омадан» — «танг дастий») усталик билан фойдаланган.

Бу сингари иборалар айнан ағдарилганда, аксарият, ўз хусусиятини йўқотади. «Қом» сўзини ё мурод-мақсад, ё баҳра олиш, ё оғиз бўшлиғи деб ўгиришга тўғри келади, лекин Ҳофизда қўрилганидай, шу маъноларнинг барчасини бир йўла ифода-лайдиган сўз топиш амри маҳолдир. Шу учун бўлса керак, ўзбек классик шоирлари бу сўзнинг ўзини қўллайверганлар. Хуршид ҳам шундай қилиши мумкин эди. Бироқ бу нарса ҳозирги китобхонга тушунарли бўлмасди. Натижада таржимон «ком» сўзидан воз кечган. Ҳўш, бундай тадбир таржиманинг сифатига таъсир этганми?

Тўртинчи байтда бу унчалик билинмайди. Хуршид «ком»нинг бир маъноси — «мақсадга восил ўлмок» орқали мақсадни ифода-лай олган. Лекин кейинги байтга келиб таржимон қийналган. Гап таносиб санъатининг акс этмаганида эмас. Эҳтимол бу-нинг иложи топилмас ҳам. Ишқал шундаки, «йўқсуллар ул оғизда ҳеч ёд этилмаганлар» мисраси биринчи мисра билан боғланмай қолган. Чунки бу икки мисрани боғлаб турган ип, есемантик ўқ ўша ташбиҳ эди. Ташбиҳ тушиб қолгач, «ип» ҳам узилган. Ажабмаски, таржимон аввалги мисраларда қўлла-ган тадбирини ишга солиб, ижодий эркинлик йўлини ихтиёр этганида, натижа бошқачароқ бўлармиди. Агар Хуршид таржи-масини Ҳофиз ғазалининг сўзма-сўз баёни билан қиёсланса, таржимоннинг топқирлиғи, маҳорати ярқ этиб кўзга ташлана-ди. Шуни айтиш керакки, Хуршид бунда радифни саклашдан воз кечган, қофияни бутунлай бошқа сўзлардан тузган. Аммо бунинг эвазига вазн сакланган, маъно берилган, оханг, руҳ акс этган:

Қўл тортмоғум тилақдан, лутф этмагунча дилбар,
Е жон кетар танимдан, ё васл ўлур муяссар.

Аниқлик, равонлик, параллелизм, бирдамлик руҳи — барчаси мухайё. Бундай байтлар ҳар қандай юксак талаб билан ёндош-ганда ҳам, аъло баҳолашга лойиқ. Бу таржималар ўзбек клас-сик ғазаллари билан бемалол беллаша олади.

Ўзбек таржимонлари ғазал таржимасида қуйидаги усуллар-ни синаб кўрганлар.

1. Ғазални ўз вазни билан таржима қилиш. 2. Вазни ўзгартириб (яъни бошқа баҳрга солиб) ўгириш. 3. Қофияларни айнан саклаб қолиш. 4. Қофия сўзларни бутунлай ўзгартириш. 5. Асл нусхадаги қофиялардан фойдаланиш баробарида қофия-да бошқа сўзларни истифода этиш. 6. Ғазалнинг ички қофияла-рини акс эттириш. 7. Ички қофияни бермасдан ўгириш. 8. Ра-дифларни саклаб қолиш. 9. Радифни соф ўзбекча радиф билан алмаштириш. 10. Радифни қолдириб таржима қилиш. 11. Ра-дифсиз ғазални радифли қилиб бериш.

Ўғзал, бадий баркамол таржималарни
Таржима ва татаббуъ хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий ва
Камол Ҳўжандийларнинг ўзбек тилида босилган китобларидан
топиш мумкин.

Қуйидаги икки асар билан танишинг.
Биринчи ғазал:

Қўлдан кетиб қолди дилим, эй дилрабо, додимга ет,
Тунларда хижрон жабридан бўлдим адо, додимга ет!
Тоқайгача жон олғувчи хижрон қилур менга ситам,
Ғар бокмасанг менга, санам, айлаб имо додимга ет.
Тун кечалар тонг отқуча хажринг ўтида ёнаман,
Доду фиғоним ойгача чикди расо, додимга ет.
Сенсиз, азизим, дилда ҳам ҳеч қолмади сабру қарор,
Бўлди жигар ҳам чок-чок, қилғил даво, додимга ет.
Жон олғучи ул икки қўз олди жаҳон-жоним бутун,
Хусрав жонига келмайин икки бало додимга ет!¹

Иккинчи ғазал:

Ишқинг тикони етказар сийнамга қўп озорлар,
Озорининг захми ила чехрам эрур гулзорлар.
Хаста таним чангдек буқик, қўққа фиғоним чирмашур,
Киприкда қўз ёшим равон гўё чийранган торлар...
Гулшан сари айла хиром, шавқингда гул гулшан аро
Айлаб яқосин чок-чок, қон айлосин рухсорлар.
Зоҳид юриб масжид сари, хожи биёбонни кезар,
Май топмаганлик дастидан шундай қилур бекорлар.
Ҳар дам сотарман жон сенга, бир бўсади унга баҳр,
Савдойиман, кезгум келур ҳар лаҳзада бозорлар.
Нокаса сен дил боғладинг, рашқдан мени этдинг ҳалок,
Ғар бпр йўла ўлса киши, Жо.мий ўлар минг борлар!²

Бу ғазалларга хос нарса шуки, иккаласи ҳам бир хил вазнда (разажи мусаммани солим: мустаъфилун, мустаъфилун, мустаъфилун, мустаъфилун), бир мавзуда (ошиқнинг ёр жабрида қийналишини изҳор этиш) ёзилган. Аммо шунга қарамай, бу икки шеърни ўқиган киши муаллифларнинг услубини дарҳол пайкаб олади. Хусравда «сўзу гудоз» (Навоий), фиғону нолалар (шунга яраша иборалар, ташбихлар) баралла эшитилса, Жомийда ошиқнинг ожизлиги, хаста, хоксор ва бенаволиги тасвирланган. Шу ернинг ўзида Хофизнинг тарзи баёни булардан бутунлай фарқ қилиб туриши ҳам аниқ сезилади.

Абдурахмон Жомийнинг мазкур ғазалига Алишер Навоий татаббуъ битган. Бу татаббуъни таржима билан солиштириб ўрганиш диққатга сазовор. Ғазалнинг асли билан танишишга тўғри келади:

Аз хор-хори ишқи ту дар сина дорам хорҳо,
Хардам шуқуфта бар руҳим з-он хорҳо гулзорҳо.
Аз бас фиғону шеванам, чангист ҳам гашта танам,
Ашқ омада то доманам аз ҳар мижа чун торҳо.
Раҳ жониби бўстон фиган, к-аз шавқи ту гул дар чаман,
Сад чок қарда пирахан, шуста ба хун рухсорҳо.

¹ А м и р Х у с р а в Д е х л а в н ӣ. Асарлар. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 40-бет. (Ғазалларни Васфий вэ Чустий таржима қилган.)

² А б д у р а х м о н Ж о м и й. Танланган асарлар. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971, 26-бет. (Ғазалларни Ғафур Ғулом, Шоислом Шомухамедов, Васфий, Чустий, Ҳабибий, Улфат, Бокир¹ ва Анисий таржима қилган.)
/:

То сўйи боғ ори гузар, сарву санавбарро нигар,
 Умре пайи наззора сар баркарда аз деворҳо.
 Зоҳид ба масҷид бурда пай, ҳожии бибон карда тай.
 Он жо ки бошад нуқлу май, бекори аст ин корҳо.
 Ҳар дам фурушам жон туро, бўса ситонам дар баҳо,
 Савдоням, бошад маро бо худ басте бозорҳо.
 Ту дода дил бо ҳар касе, ман мурда аз ғайрат басте.
 Якбора мирад ҳар касе, бечора Жомии борҳо¹.

Алишер Навоӣ татаббуъ:

Эй аз баҳори ҳусни ту бар чехраам гулзорҳо,
 Дар чехра з-он гулзорҳо дорам залида хорҳо.
 Аз неши ҳажраш муттасил, гӯ риштан жонам гусил,
 Чун дӯхт натвон чоки дил з-он сўзану з-он торҳо.
 Дар кулбаи ғам гар барам он наёби пайкарам,
 Бас ҳоки хори бар сарам, к-афтода аз деворҳо.
 Аз ҳумрати рухсор кай битвон шундан ҳамранги вай,
 Моро ба хун, ўро ба май чу ранг шуд рухсорҳо.
 Чун з-он бутӣ ошустахӯ, орам ба сўйи қибла рӯ,
 Баста чу аз ҳар тори мӯ бар гарданаи зуннорҳо.
 Бударам ба ақли зуфунун пири хирад пеш аз жунун,
 Тифлон давонандаи кунун дар кӯчаю бозорҳо.
 Зин назми нав, чархи кӯхун, якбора гӯ ҳайрат макун,
 Фоний чу таълими сухун дорад зи Жомии борҳо².

Жомийда ҳам, Навоӣда ҳам ғазал етти байтдан ибора
 Ваён бир хил, қофияларда (*хорҳо—гулзорҳо—гулзорҳо—хорҳо*
торҳо — торҳо; деворҳо — деворҳо) ва ҳатто мисралардаги ички
 қофияларда ҳам (*пай-тай-май — Жомийда, кай-вай-май — На*
воӣда) ўхшашлик бор. Турган гап, мазмун ва оҳангда ҳам яқин
 лик мавжуд. Булар татаббуъ — жавобиянинг талабларидир. Бе
 роқ Навоӣ ғазали Жомийнинг такрори эмас. Навоӣ оҳангни
 услубии сақлаган, ғазалнинг шаклий тузилишига эргашган
 лекин байтлар маъноси бошқа: янги, нозик маънолар янги
 шеърӣ ифодалар орқали баён этилган. Бу Жомий ғазалида
 таъсирланиб ёзилган, Жомий услубини эслатиб турадиган ғазал.
 Татаббуъ ҳам, таржима ҳам адабий алоқа формаларидир.
 Татаббуъда таъсир ва ижодий акс-садо, анъана ва новаторли
 биргаликда мужассамланган бўлади. Таржима эса бундан фар
 қилади. Таржима муаллифни ижодий давом эттириш эмас, балк
 унинг бошқа тилдаги такрори бўлмоғи лозим. Таржимон ҳам
 худди жавобия айтивчи каби, асл нусхадан таъсирланади
 илҳомланади. Аммо жавобия айтивчи бу илҳомни, таассуротни
 оригиналга ўхшаш асар яратишга сарф этса, таржимон ориги
 нални она тилида ифодалашга қаратади. Татаббуъ битувчи
 шоир салафнинг анъаналарини давом эттириб, бойитиб тарғи
 этса, таржимон шоирни бевосита ўз асарлари орқали тарғи
 этишга бел боғлаган киши сифатида майдонга чиқади. Татаббуъ
 ҳам, таржима ҳам — адабий ҳамкорлик, адабий мусобақа, куч

¹ Абдурахмон Жомий. Асарҳои мунтахаб, жилди якум: Душанбе, нашриёти «Ирфон», 1964, саҳ. 13.

² Алишер Навоӣ. Асарлар, 15 томлик, 5-жилд (1-китоб). «Девони Фоний». «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1965, 36-бет.

ХУЛОСА

Урта Осиё кўхна маданият ўчоқларидан биридир. Қадимги" даврларда ва ўрта асрларда Мовароуннахрда ўз даврига нисбатан юксак тараққий этган техника ва суғориш иншоотлари, фан, маданият, адабиёт ва санъат ёдгорликлари мавжуд эди. VIII асрда Урта Осиёни араблар забт этгандан сўнг, марказлашган ягона давлат, халифалик даврида араб тили умумий давлат тили бўлиб қолди. Халифалик составига кирган барча территорияларда илм-фан асарлари ҳам араб тилида ёзиладиган бўлди. Бу даврларда икки тарафлама ва кўп тарафлама бекиёс кўп таржималарнинг марказида ҳам араб тили мустаҳкам мавқени ишғол этган эди.

Бағдод шахрида қарор топган таржима мактаби «Дорул хикма»нинг фаолияти натижасида қадимги замон юнон классик фанининг жуда кўп асарлари араб тилига ўгирилди. Ана шу таржималар баъзи ҳолларда асл юнонча нусхаларида йўқолиб кетган нодир илмий асарларнинг бизнинг давримизгача етиб келишига сабаб бўлган. Испаниянинг Толедо шахрида қарор топган таржима мактаби эса Бағдод таржима мактабининг оламшумул самараларини Ғарбий Европага узатишда бениҳоя катта воситачилик ролини ўйнади. Бунинг натижасида ўрта асрларда араб тилида яратилган ёки арабчага ўгирилган илму хикмат асарлари, янги назарий ғоялар, фундаментал фанларнинг натижалари Европа заминига кўчиб, у ерда янада чуқур томир отди.

Математика, геометрия, механика, астрономия, физика, кимё, тиббиёт, тарих, санъат назарияси, адабиёт соҳаларида • араб тилида ёзилган, у орқали дунёнинг бошқа мамлакатларига, жумладан, Ғарбий Европага таржима қилиб тарқатилган жуда кўплаб ишлар орасида ўрта осийлик мутафаннын олимлар, мутафаккирлар Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абунаср Форобий, Улуғбек ва бошқаларнинг аллақанча асарлари ҳам бор. Бу олимларнинг асарлари таржималарини чуқур ўрганиш фан тарихини ёритиш, илғор илмий ва маърифий ғояларнинг пайдо бўлиш манбаини аниқлашда катта аҳамиятга эгадир.

Илмий сферадан **адабий алоқалар, турли миллий маданиятларнинг бир-бирига таъсири, шарқ-ғарб маданий муносабатлари тарихи ва таржима аспектига ўтилиб, бу масала Алишер Навоий, Христофор Арманий, Ҳофиз, Гёте, Жалолиддин Румий, Бобораҳим Машраб, Абдурахмон Жомийларнинг** ижодидаги инсонпарварлик **мотивларини типологик-қиёсий** асосда текшириш йўли билан оидинлаштирилди.

Қўлланманинг марксизм классикларининг таржимага қарашлари ёритилган қисмида асосий зътибор таржимага қўйиладиган талабларни аниқлашга қаратилган. Бу ерда таржимада тил маҳорати, таржимоннинг тил билиш қуввати, лисоний ва экстралингвистик омиллар таҳлил қилинди. В. И. Ленин ва таржима масалалари фаслида проблема икки аспектда қўйилди:

— В. И. Лениннинг таржимага қарашлари;

— дохий асарларининг миллий тилларга таржималари таҳлили.

Услуб ёзувчи ижодининг ўзига хослигини белгиловчи асосий кўрсаткич экан, унинг ижодий манераси, бадиий мушоҳада формаси, тасвирлаш мароми демакдир. Шу сабабли унинг даҳоси ва қалби ҳар бир асарининг алоҳида олинган бадиий воситаларидан тортиб, муддаоси, асар ғояси, мавзуи, сюжет-композицион қурилмаси, синтаксиси, оҳанги, ритмикасигача кенг қўламда ёхуд майда баёний-тасвирий унсурларда зухур кўрғазди. Бинобарин, услуб проблемасини хоҳ оригинал ижод асари, хоҳ бадиий таржимага татбиқан кенг, умумлаштирувчи ёки тор, коикрет план асосида ўрганиш мумкин. Ҳар бир асарнинг услубини автор танлаган мавзу белгилайди. Лекин айтиб бериш мумкин, турли адиблар ёки айтиб бериш мумкин, турли адибнинг ўзи ҳам турлича услуб билан ёритилган бадиий асарларни яратишлари мумкин. (Қайд этилган кейинги ҳолда бир ёзувчининг айтиб бериш мумкин, турли жанрларда яратган асарлари назарда тутилади.)

Созет адабиётида ижодий метод бирлиги (социалистик реализм) турли адибларга турлича мавзуларда ранг-баранг) 'слубларда ижодий бунёдкорлик фаолияти кўрғаздиш имкониятини чекламайди. Хусусан, бадиий яратувчилик тажрибасининг турли босқичларида турган кўп миллатли ва кўп тилли қардош адабиётларнинг атоқли намояндалари ижодида индивидуал услубнинг камалакдай товланиши кузатилади. Бадиий таржима адабий бунёдкорлик соҳаси, табиатан сўз санъатида қ а й т а я р а т и ш д а н и б о р а т ж а р а ё н экан, унда услуб фавқулодда катта аҳамиятга молик.

Қанчалик нафис ва пухта ишланган, узоқ йиллар давомида қарор топган бўлмасин, услубий яқрағлик бора-бора ёзувчининг бурдини кетказди. Шу боисдан ҳар бир йирик санъаткорнинг ижодида қарор топган бир нечта услуб йўналишлари мавжуд бўлади. Қайси давр каламга олинаётгани, қай бир мавзу ёриштирилгани ва қандай жанрда фаолият кўрсатилаётганига қараб, ўшанга мақбул услуб танланади. Бадиий таржимада буни муқаррар иноватга олиш керак. Бу эса таржимондан ўзи ўғирмоқчи бўлган санъаткорнинг ижодий эволюцияси, асарларининг индивидуал-услубий аломатлари ҳамда фазилатларини қунт билан кузатишни талаб қилади. Таржимон ҳар бир асар таржимасига мос услуб қалити топа билмоғи даркор. Акс ҳолда удратган таржима асл нусха (оригинал)нинг тасвирий-услубий бўёқлари ҳақида ҳаққоний тасаввур бера олмайди. Услубий силжиш ёки сохтакорлик ҳодисаси рўй берадики, бу ҳол адиб-

нинг бошқа мухитда тарбияланган миллионлаб ўқувчилар назаридан қолишига сабаб бўлиши мумкин.

Тил ва услуб бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, аммо улар бир хил ходисалар жумласига кирмайди. Таржима жараёнида асл нусха тили «алмашади», аммо муаллифнинг ифода тарзи, яъни индивидуал услуби акс этиши лозим. Бошқача айтганда, асл нусхада бир тил негизда муайянлашган индивидуал-услубий ўзига хослик бошқа тил ресурслари орқали қайта ифодаланади. Услубни қайта яратиш, асосан, бадиий таржимага хос проблемадир.

Қўлланмада бадиий таржима ходисаларини киёсий-услубий планда ўрганиш самарадор илмий методика эканлигига алоҳида аҳамият берилди. Киёслаш объектлари, миқёси ва даражаси тадқиқотчининг мақсадига боғлиқлиги уқтирилди.

Эквивалентлик ҳар қандай турдаги таржима сифатини белгиловчи мезондир. Бадиий таржиманинг асл нусхага муқобиллигини тайин этишда ғоявий-бадиий-услубий эквивалентлик хусусида гапириш мумкин. Муайян бир асарнинг турли тилларга қилинган таржималари асл нусхага нисбатан турлича эквивалентлик ҳолатида бўлади. Шунга кўра:

- воситали таржималарда эквивалентлик ҳолати оралик (медиум)-таржимага нисбатан белгиланади;

- генетик яқин тиллардан таржима жараёнида, мавжуд кардош тилдан эмас, балки оралик таржимадан ўгирганда, барпо этилган таржима гарчи ўша воситачи нусхага муқобил бўлса-да, аммо асл нусхадан анча узоклашади;

- юқоридаги моддада қайд этилган ҳолатга кўра, кардошлик тарафидан яқин тилларга ўгирганда воситачи-таржимачининг хизматига юзланиш тавсия этилмайди.

Муайян таржима турининг нисбатан қийинлиги ёки осонлиги, мураккаблиги ёки соддалиги ҳақида гап борганда, тилларнинг тузилиш ва кардошлик тарафидан узок-яқинлигини асос қилиб олгандан кўра, адабий тил сифатида таржимачи-тилнинг ўз имкониятлари қанчалик ишланганига қараб ҳукм чиқарилса дуруст бўлади. Бундан ташқари, таржимачи-тилда адабий-лисоний аъёналарнинг қарор топиши ёғидан унинг асл нусха тилига қанчалик мослиги ёки мос эмаслиги ҳам тилнинг таржимавий қувватини аниқлашда муҳим омил ҳисобланади.

Ҳар бир тилда бошқа тиллардан олиб ўзлаштирилган сўзларнинг лексик-грамматик-семантик структураси ва маъно функцияларида жуда катта фарқ сезилади. Араб ва форс тилларидан Урта Осиё халқлари тилларига кириб ўзлашган сўзларнинг ҳозир англатаётган маъноларида асл манбага нисбатан ҳам, уларни олиб ўзлаштирган бошқа тилларда англатаётган маъноларига нисбатан ҳам тафовутлар борлиги кўзга ташланади.

Тиллараро нисбий соддалик ва мураккабликни таржима категорияларидан бири сифатида эътироф қилиш лозим. Бугина эмас, мазкур тушунчалар адабиёт мазмунининг спецификасини

ифодалайдиган кўрсаткич сифатида ҳам қайд этилиши керак. Тиллараро нисбий соддалик ва мураккаблик (сирлилик) таржима жараёнида, ўгирилаётган асарнинг хусусиятига қараб, турлича меъёрдаги «авторлаштириш», «локализация», «модернизация» ва бошқа турли хил мослаштиришларга сабабчи бўлади.

Бадиий таржиманинг икки хусусияти: асл нусхага нисбатан тез эскириши ҳамда услубдош ва мактабдош адибларнинг асарларини ўгирганда аслига яқин таржима яратиш мумкинлиги шартларидан иккита амалий хулосага келиш мумкин.

— эскира бошлаган таржималарни бот-бот янгилаб туришга тўғри келади (хусусан, мактаб дарсликлари ва хрестоматияларга киритилган таржималарни муқаррар янгилаб бориш керак);

— бадиий бунёдкорлик соҳасида ўз услубини топган ижодкор «услубий ётлик» шароитида ҳам мукаммал таржима яратиши мумкин экан, бу истиснони барча таржимонларга нисбатан ёппасига қўллаш мумкин эмас.

Таржимашунослик таҳсили юзасидан яратилган ушбу дастурда яна бир проблемага диққат қилинди: бу бадиий таржимада асл нусхада акс этган миллий ўзига хосликни ифодалаш масаласидир. Бадиий асарда акс этган миллий колорит ўз мазмунини ва мундарижасига кўра жуда мураккаб бўлиб, хусусан, миллий адабиётлараро таржималарда бу ўзининг бутун зиддиятлари, чигалликлари, душворликлари билан тўла намойён бўлади. Миллийлик бадиий таржимада универсал хусусият касб этади. Масаланинг универсаллиги шунда ўз ифодасини топадики, алоҳида олинган сўздан тортиб, оҳанг, услуб, адабий шакл, жанр, тур ва ҳоказоларгача — қайси бир таржима бирлиги объекти ё компонентини олиб қараманг, аксарият у бевосита ёки билвосита миллий маъно касб этган бўлади, бинобарин, иш давомида соф таржима техникаси билан боғлиқ мураккаб профессионал масалалар каторида ҳар гал миллий бўёқ ифодасини акс эттириш билан боғлиқ махсус муаммоларни ҳам ечишга тўғри келади. Асл нусха ва таржима, муаллиф ва таржимон, таржимавий муносабатга киришаётган **икки ёки баъзан** ундан ҳам ортиқ миллий этнографик **муҳит, миллий адабиётлар** дучлашуви, пайвандлашувидан туғиладиган бош таржима принципини аниқлашда ҳам бу омил юзага қалқиб чиқади. Чунончи, ўгирилаётган асарда асл нусханинг миллий моҳиятини кўпроқ акс эттириш лозимми ёки у янги адабий муҳит талабларига кўпроқ мойил бўлиши керакми? Унда авторнинг овози баралла янграб турсинми ёки бошқа миллий муҳит бағрида етилган таржимоннинг ўзига хос услуби ўктамлик қилсинми? Шу сингари алоҳида олинган ҳар бир асар таржимаси муносабати билан ҳар гал туғиладиган ўнлаб принципиал масалалар ҳам миллийлик марказида фокусланади.

Таржима душворлиги, таржима имконияти, таржима бўлиш ёки таржима бўлмаслик акидаларининг манбаи ва сабаблари **ҳам кўпинча миллий мазмун ёки мундарижага бориб тақалади.**

Кузатишлар шуни кўрсатадики, миллий моҳият чуқур ва қуюқ ифодаланган шоир ва ёзувчиларнинг асарларини бошқа тилларга таржима қилиш қийин бўлади. Хусусан, икки тилда барабар ижод қилувчи зулнисонайн адибларда миллийлик кўрсаткичига қараб фарқлини диққатни ўзига тортади. Билингв-адибларнинг ўз эътирофларига кўра, улар умуминсоний, умумсоциал ва ҳоказо мавзуларни қаламга олганда рус тилида ёзишга рағбат пайдо қилсалар, конкрет миллий заминда пайдо бўлган, халқнинг тарихи, ўзига хос турмуш тахлити билан боғлиқ мавзуларда ижод қилганда ўз миллий тилларида қалам тебратишни ихтиёр этадилар.

Дарсликнинг ушбу бобида *колорит* тушунчасининг миллий мазмун, мундарижа ва моҳият билан боғлиқ жиҳатлари ойдинлаштирилиб, турли санъат ва адабий турларга қараб унинг дифференциациялашувини кўрсатишга, *ранг*, *бўёқ* туйғусининг таржимавий талқинини беришга ҳаракат қилинди. Психологик тасвир ва деталь мавзуида масаланинг миллийлик, маҳорат, индивидуал услуб билан боғлиқ томонлари ёритилди.

Миллий ранг ҳар бир тилдаги мақол, матал, идиомаларда ҳам инъикос этади. Гарчи 'бир нечта тиллар учун муштарак фразеологизмлар ҳам учраса-да (*Куй железно, пока горячо — темирни қизиғида бос, цыглят по осени считают — жўжани кузда санайди*лар ва ҳоказо), лекин халқ тилига хос бундай ихчам шаклга эга бўлган нуткий ходисалар кўпинча миллий хослик рангига бўялган бўладилар. Ҳикматли сўзлар (афоризмлар)да эса миллий хосликдан кўра умумий, муштарак жиҳатлар кўпроқ кўзга ташланади.

«Синтаксис ва таржима» фаслида қуйидаги тезислар илгари сурилди.

Биринчидан, муаллиф ёки бирон асар услуби она тилининг синтактик воситалари ва хусусиятларида ўз аксини топади. Автор услубини қайта яратиш бадиий таржиманинг асосий талабларидан бири экан, бу асл нусхада ўз аксини топган гап тузилиши хусусиятларини ҳам беришни тақозо этади.

Иккинчидан, таржимада бошқа тилнинг гап қурилмаси тартибини айнан ўзидай бериб бўлмайди. Бу таржимада формализмга олиб келган бўлар эди. Асл нусханинг гап қурилиши хусусиятларини таржима тилининг ўзига хос гап қурилиши асосида бериш жоиздир. Зеро, бошқа тилда табиий жаранглаган нарса таржима тилида ҳам табиий садо бермоғи лозим.

Учинчидан, муаллиф услубини акс эттиришда оригинал тилининг гап қурилмаси хусусиятларини беришнинг барча ҳоллар учун барабар мувофиқ келадиган қатъий темир қолипи йўқ. Ҳар бир мукамал таржима — бадиий баркамоллик сари қўйиладиган янги қадам, янги бадиий ихтиродир. Бинобарин, бу муаммони ҳар бир етук таржимон ўзича- хал қилиши мумкин.

Классик адабиёт асарларини таржима қилишнинг мураккаблиги уларда тасвирланган воқеаларнинг кўҳналиги тақозоси ўларок, мавҳумликлар тўлиб-тошиб ётганлигидан ташқари, боз

устига, хусусан воеита тил орқали ўгириш шароитида, фактик чигалликлар сони янада кўпайишида зоҳир бўлади. Бундан ташқари, узоқ ўтмиш замонларда кечмиш воқеалар тасвири шунга мувофиқ ва муқобил услубий тадбир, лисоний-грамматик воситалар қидириб топишни талаб қилади.

Классик адабиётда ифодаланган тарихийлик туйғусининг замонавий талкини ҳинд эпоси «Рамаяна», юнон • трагедияси «Занжирбанд Прометей», итальян романи «Декамерон», француз адиби Альфред Мюссенинг «Дил изхори» асарлари таржималарига асосланиб таҳлил этилди. «Рамаяна» таржимасида шоир Мухаммад Али, «Декамерон» таржимасида Қодир Мирмуҳаммедозларнинг муваффақиятини таъминлаган бош омил улар мансуб бўлган ижодий мактабнинг халқчиллик принциплари, **эпос таржимасида** катта тажриба орттирганлигида ўз ифодасини топади. Булардан ташқари, объектив омил, яъни фақат айни асарнинг ўзинигина эмас, балки ҳиндлар, итальянларнинг моддий ва маънавий ҳаёт тарзига тааллуқли жуда кўп нарсаларгаш кунт билан ўрганиш, тинимсиз меҳнат, шоирона талант, таржимонлик иқтидори ҳамда айни асарни ўзбекчалаштиришда муқобил услуб қалити топилганлиги ҳам анча муқаммал таржима яратилишига сабаб бўлган.

Классик адабиёт таржималари намунаси миллионлаб ўқувчиларга фақат бадий завқ берибгина қолмай, балки улкан д о н и ш и й-м а ъ р и ф и й аҳамиятга ҳам моликдир. Шу сабабли таржимонлар ўтқир дид, иқтидор, шоирона илҳомдан ташқари, чинакам тадқиқотчи сифатида, чуқур билим, завқ ва иштиёқ билан ишга киришганлар.

«Рамаяна» бошдан-оёқ ҳиндиёна миллийлик руҳи билан суғорилган асар. Бунда ўз ифодасини топган миллий ўзига хослик фақат зоҳирий ашёлар, безаклар, антика урф-одатларда-пша ёки фақат шулар орқали акс этган бўлмай, айни вақтда бу таркибий характерга эгадир. Унда тасвирланган қаҳрамонлар, афсонавий мавжудотлар, маъбудлар, инсонларгина эмас, балки фаунавий, флоравий, ахлоқий, диний, илохий, хурофий, табиий жамики нарсалар миллийлик супрасида йўғрилгандир.

Адабиёт ҳақида гапирилганда, дафъатан бадийликка эътибор қилинади. Бу тўғри. Лекин бадийлик эса м а ж о з и й л и к ва с и р л и л и к асосида пайдо бўлади. Шу сабаб, адабиётнинг спецификасини тайин этишда фақат бадийлик нуктасида тўхтаб қолмай, ундан — мажозийлик ва сирлиликка қараб юриш, ёки аксинча, мажозийлик ва сирлиликдан бадийликка ўтиш лозим.

Классик адабиёт асарлари таржимасида с и р л и л и к қуйидаги восита ва тадбирлар орқали ҳосил қилинади:

— ҳозирги адабий тил заминиде туриб, лисоний қўхналик тасаввурини туғдириш;

— баён ва тасвирда, асл нусханинг характерига қараб, услубий мослаштиришга юзланиш;

— оригиналда акс этган миллий колоритнинг биз учун 'Ғалат'лигини сақлаш;

— асл нусха тилига хос бадий тасвир воситалари: ўхшатиш, сифатлаш, муболаға, мажоз ва ҳоказоларни сийқалаштирмаган ҳолда, эҳтиёткорлик билан айнан ўзидай ёки она тили воситалари орқали қиёслаб, ё улар билан омухталаб таржима қилиш.

Тасвирланаётган давр, адабий метод, йўналиш, оқим, анъана жанр, мавзу ҳамда адибнинг мақсадига кўра, айни бир хил табиий, заминий, самовий объектлар турли-туман маъно ва ҳолатларда гавдаланиши мумкин. Афсонага кўра, ҳар бир кишининг «ўз юлдузи» бўлгани каби, ҳар бир халқ, тил ва унда яратилган адабиёт ҳамда ўзта санъат асарларининг ҳам «ўз юлдузи» мавжуддир. Масалан, Одил Ёкубовнинг реалистик тасвирида («Улуғбек хазинаси») Ой ва юлдузлар турли қаҳрамонларнинг тасвирида ҳар хил жилваланган бўлсалар, «Рамаяна»да самовий жисмлар тасвири анъанавий-романтик-мифологик характерга эгадир.

Валмики-Фирдавсий-Навоий адабий ҳамкорлиги, «Рамаяна» — «Шохнома» — «Хамса»ларда адабий тасвир излари борлиги шубҳасиз. Бадий таржима халқлар ва миллий мн-данийтлар ўртасида ўзаро адабий ҳамкорлик ифодаси ҳамда маҳсули ўлароқ майдонга чиқаркан, ўз навбатида, у ҳам адабий алоқалар равнакига жуда катта ҳисса бўлиб қўшилади. Қадимги адабиёт асарларининг таржималарида эса унинг ҳамкорлик, боғловчилик функциясининг яна бир қирраси очилади. Чунончи, янги даврда «Шохнома» ва «Рамаяна»нинг ўзбек тилига таржима қилиниши натижасида улар ўртасида адабий-тарихий ва анъанавий-услубий муштаракликлар мавжудлиги маълум бўлди. Демак, классик адабиёт асарларининг замонавий таржималари халқлар ўртасида мазийда ўрнатилган ва узок асрлар мобайнида ривожланиб келган адабий алоқаларнинг тарихий илдизларини очишга имкон яратади.

Классиканинг замонавий таржимаси мақсадсиз ва самарасиз ижодий жараён эмас, балки у ўзининг улкан дониший-маърифий аҳамиятидан ташқари, турли миллий маданиятлар тажрибаси, жаҳон адабий ҳаракатчилигида вориси йлик туйғусини ҳосил қилади.

Бадий таржима жаҳон адабий ҳаракати флотилиясини йўналтирувчи қудратли лангардир. У турфа миллатлар, халқлар, тиллар, маданиятлар билан бирга, турли қитъалар ва бири-бирдан узок масофада жойлашган, манзиллар, замонларни ҳам бири-бири билан туташтиради.

Услубий мослаштириш (стилизация) бадий таржимада муҳим омиллардан биридир. Бунда услубий мослаштириш ҳодисаси бадий ижоднинг турли соҳалари ва йўналишлари бўйича қараб чиқилди. Самарадор қиёсий-услубий методика асосида ўзбек таржимачилиги адабиётида услубий мослаштириш юзасидан синаб кўрилган бир қанча тажрибаларнинг натижалари ўрганилди.

Таржиманинг муваффақияти, аввало, таржимон истеъдоди алоқадор бўлса, бошқа тарафдан, объектив шарт-шароит / ҳисобланмиш ўгирилатган асар билан ватан адабиёти орасидаги даврий ва миллий «масофа», яқин-йироқлик, адабий-эстетик аҳъаналар, дид ва тушунчалар орасидаги тафовутлар, адабий; алоқа ва таъсирнинг характери, халқ тилининг бойлиги, адабий тилнинг тараққиёт босқичи, поэтик имкониятлар ҳамда китобхона-савияси, шунга мувофиқ талаб ва эҳтиёжларига вобастадир.

Таржимон асарни бутун салмоғи, ғоявий-бадиий нафосатини сақлаган ҳолда қалб қўри билан ўгиришга шайланади, ўз қалам тебратиш йўсинини авторнинг услуби «антенна»ларига мослаб ижод этишга киришади. Бунинг самараси ўлароқ, санъат асари бошқа тилга, ўзга адабий муҳитга, янги китобхонлар орасига қараб йўл олади. Энди бу меҳнатни, таржимон чеккан захматни қадрлай оладиган дидли китобхон керак. Мабодо таржимани китобхон тушуниб, севиб қаршиламаса, завқ олмаса, мутаржимнинг барча саъй-ҳаракати зое. Баъзилар бундан қочиб, асарни ватан адабиёти руҳига батамом мослаштириб, бус-бутун «ўзимизники» қилиб юборишга зўр берадилар. Бу муаллиф услубини сохталаштиради, унинг асарида ифодасини топган миллий-этнографик ўзига хосликдан маҳрум этади, давр нафасини сўндиради, натижада ўқувчи айни таржимадан кутган янгиликни ололмайди. Ваҳоланки, таржимадан мақсад ўзимизда мавжуд бадиий асарларнинг бошқачароқ талқини ёки «варианти»га эга бўлиш эмас, балки янги гўзаллик олами, янги адабиёт, янги ёзувчи кашф этиш, оммага янги эстетик олам эшигини очишдан иборат. Худди шундай таржиманинг ватан адабиётини бойитишга қурби етади. Ҳозирги ўзбек таржимонларининг қўпи ана шу иккинчи йўлни ихтиёр этганлар. Улар ўзга адабиётларга мансуб нодир бадиий обидаларнинг ўзига хос ғоявий, миллий мазмуни ва мундарижасини, услубий безакларини сақлаган ҳолда уларни ўзбек адабиёти бағрига ўтказиб, ўқувчиларни хушнуд этмоқдалар. Зотан, реалистик таржима принциплари шуни талаб қилади, бу эса ўзига хос таржимонлик уқуви, малакаси ва истеъдодини тақозо этадиган чинакам катта ижодий меҳнат оркали қўлга киритилади.

Шеърый асар насрий асардан нима билан фарқланса, назм таржимаси ҳам насрий таржимадан худди шундай ва шунчалик фарқланади. Шеърый асар, жанр тақозосига қўра, шаклан қатъий чегараланган. Назм таржимасида эса ана шу чегараланганлик янада қўпроқ воқе бўлади. Чунки маълум система, вазн, оҳангдорлик нуктаи назаридан муайян бир ўлчовга солинган бадиий асарни бошқа тилда қайта яратиш жуда мураккаб ижодий жараёндирки, бу муаммони шоирлик иқтидоридан ташқари, икки тилни мукаммал эгаллаган моҳир таржимон-адибгина ҳал қила олади.

Шеърый таржима проблемасининг мазмуни ва талаблари поэтик жанрнинг тур, хил, баҳр тармоқларига қўра ўзгаради. Бир шеърый тур таржимаси учун зарур ёки шарт ҳисобланган

вдрса бошқа баҳр, шахобчалар учун унчалик муҳим бўлмаслиги мумкин. Масалан, рубойда — хикмат, туюкда/— сўз ўйини, эпосда — мазмун ва салмоқ, қасидада — оҳангни қайта тиклаш талаби биринчи планга қалқиб чиқади.

Шеърӣ асарда луғат, услуб, вазн, қофия бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Ҳар бир конкрет асар таржимасида унинг жанр талабини ҳисобга олиб иш кўришга тўғри келади. Башарти, бу нарса инобатга олинмаса, таржимада шакл билан мазмун бирлигига жиддий путур етади, оригинал-таржима бирлигининг эквивалентлик ҳолати барҳам топади.

Бадиий таржимада эквивалентлик катъий зарурий талабдир. Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Усмон Носир, Максуд Шғйхзода, Миртемир, Аскад Мухтор, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Байрон, Ғете, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. А. Некрасов, Леся Украинка, В. В. Маяковский, Самад Вургун, Расул Ҳамзатов, Мустай Карим, Муса Ғали ва бошқа шоирлардан кўплаб мукаммал таржималар бердилар.

Ўзбек тилида муайян бир асарнинг икки ёки бир нечта таржималари мавжуд экан (А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Байрон, Ғете, Леся Украинкадан такрорий таржималар бизда кўп):

— бу таржималарнинг савияси ҳар хил, уларнинг баъзилари ҳозир эскирган;

— улар орасида тенг қийматлилари ҳам учрайди.

Леся Украинкадан айни бир шеърнинг Зулфия, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар қилган таржималари аслига яқинлиги тарафидан тенг қийматли. Демак, эквивалентлик ҳодисаси конкрет бир таржима ичра чегараланган эмас. Бошқача айтганда, айни бир асарнинг бир нечта тенг қийматли таржималарини яратиш мумкин. Фарқи шундаки, оригинал-таржима муносабатида эквивалентлик даражаси турли бадиий координаталарда воқе бўлади: бир таржимада — оҳанг, бошқасида — мазмун, яна бирида —ҳис-туйғу мукаммалроқ берилган бўлиши мумкин.

Эквивалентлик даврга қараб ҳам ўзгарадиган таржима категориясидир, унинг бу хусусияти таржима принципларининг тарихийлиги талаби билан чамбарчас боғлиқ. «Шоҳнома»нинг Хомуший таржимаси инқилобдан олдинги ўзбекларнинг талаб-би қондирган. Аммо у наср-назм аралаш таржима эди. Бинобарин, мазкур кўҳна таржима ҳозирги Ш. Шомухаммедов, Ҳ. Ғулом, Ж. Жабборов ва Назарматларнинг янги шеърӣ таржимаси билан тенглаша олмайди.

Орадан вақт ўтиши билан эскирган барча таржималарни ҳам буткул яроқсиз ҳолга келиб қолган, деб бўлмайди. Ҳар бир жиддий таржима асл нусхани бошқа тилда таржима йўли билан ўзлаштириш бобидаги бир тажрибадир. Ана шу маънода бу тажрибаларнинг ҳар бири таржимашунослик нуқтаи назаридан маълум қимматга эгадир.

Эскирган деб ҳисобланган таржиманинг ҳам айна асар-нинг янги таржимасига- иисбатан қисман афзаллиги бўлиши мумкин. Масалан, «Шохнома»нинг янги таржимаси қадимги, Хомуший таржимасига қараганда шак-шубҳасиз устунликка эга бўлса-да, наср-назм аралаш қилинган Хомуший таржимаси-нинг шеърӣ қисми а р у з да бўлганлиги тарафидан ҳозирги таржимокларга вазн калити ва, қисман, услубӣ калит бериши мумкин эди.

Юқорида айтилганлардан «Минг бир кеча» («Алф Лайл ва Лайла»), «Қалила ва Димна», «Қобуснома» сингари ҳамда бошқа кўплаб шарқ классик адабиёти обидаларининг Октябрь инкилобидан олдинги, шунингдек, ғарб адабиёти ва рус адабиёти асарларининг революциядан кейинги дастлабки даврларда яратилган таржмаларининг а к а д е м и к н а ш р и н и чикариш зарурати келиб чиқади. Тарих, тажриба, сабоқ ва, қисман, эстетик қиммат жиҳатидан бундай нашрлар катта аҳамиятга эга.

Эквивалентлик даврма-давр, поғонама-поғона, боскичма-боскич амалга ошади. Масалан, «Шохнома»нинг Хомуший таржимасига қараганда Шоислом Шомухаммедов раҳбарлигида амалга оширилган янги таржима ўзининг назмӣ тўқислиги билан асл нусхага яқин. Лекин бу таржиманинг Абулқосим Фирдавсий нусхасига яқинлиги ҳам би.рламчи шеърӣ тажриба эканлиги билан белгиланади. Бу тажриба келажакда мазкур эпопеянинг аруз вазнида яратилиши эҳтимоли бўлган улкан ижодий ишни та й ё р л а й д и, унга замин ҳозирлайди.

Таржимага қўйиладиган талаб, унинг приншлари тадрижий равишда ўзгариб боради. Ватан адабиётининг ўзи ҳам доимо бир маромда турмайди, ўсиб-улғайиб, ранг-баранг жанрлар, янги формалар ва услублар ҳисобига бойиб, жаҳон адабиёти ютуқларини ўзида сингдириб, унга уйғунлашиб бораверади. Демак, шунга мувофиқ тарзда, бегона адабиётни таржима қилишнинг характери, боскичлари ҳам ўзгаради. Адекват таржима яратиш жараёнига тадрижий тараққиёт давомида синаб қўрилган тажрибалар, эришилган ютуқлар кучли таъсир кўрсатади. Иатижада бора-бора бир йўла аниқ, бадий баркамол таржимани амалга ошириш имконияти туғилиши ҳам мумкин. «Илоҳий комедия», «Фауст», «Рамаяна», «Шох Эдип»га ўхшаш мураккаб санъат обидалари бизда хийла пухта, жодий аниқ таржима қилинди. Бу эса ўша А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, В. Шекспир, Ш. Руставели, Т. Шевченко, В. В. Маяковский ва бошқа кўплаб атоқли адиблар асарларини бир неча ўн йиллар давомида таржима қилиш борасида орттирилган анъаналар, бой тажриба заминида рўёбга чикди.

Бу тажриба яна шуни тасдиқлайдики, бадий таржима ўзбек адабиёти тараққиёти билан елкама-елка ривожланиб, баравар ўсиб-улғайиб борган тақдирдагина ўзга адиблар томонидан бино қилинган сўз санъати намунаси ўз салмоғи ва тароватини

саклаган ҳолда, эндиликда бизнинг ўзимизники бўлиб қолиши мумкин.

Асқад Мухторнинг Аветик Исаакяндан қилган таржимасида турли халқлар, адабиётлар, адабий-лисоний услублар, миллий ва интернационал алоқалар (араб-арман-рус-ўзбек) ажиб бир тарзда уйғунлашиб кетган. Тасвирланган • давр, танланган мавзу адабий жанр, объект ҳамда ўзбек тилининг объектив-тарихий имконияти «Абул Аъло Маъаррий» қасидасини ўгиришда Асқад Мухторга услубий мослаштириш тадбирини дадил қўлланиш имконини берган.

Таржима асарга янги лисоний қиёсра бағишлаб, она тилининг бадиий-тасвирий қувватини намоиш этувчи адабий ҳодиса бўлиб қолар экан, таржимоннинг маҳорати, санъаткорлиги ҳам кўпроқ ана шу тил соҳасидаги ижодкорликда кўзга ташланади.

Тилининг кашшоқ ва ғариблиги, бадиий ижод иктидорининг камлиги, шоирона заковат, дид ва истеъдод етишмаслиги таржиманинг рангпар, номукамал, бетаъсир бўлиб чиқишига сабаб бўлади, асар ички жозибасининг сўнишига олиб келади. Афсуски, завқбахш таржималар билан баробар, асл нусханинг соясинигина эслатувчи, бадиий фазилатдан маҳрум суюқ нарсалар ҳам учраб туради. Ҳолбуки, хом-хатала, бўш оригинал асарлар каби, қуруқ мазмунни баён этувчи, хароратсиз/шуурсиз таржималар қони зарардир.

Шундай қилиб, ушбу қўлланмада таржима проблемалари: адекватлик, муқобилот (эквивалентлик), миллий хослик, услуб ва услубий, мослаштириш, адабий жанр ва тур атрибутлари комплекс тарзда адабий-лисоний анъана билан ҳамбарчас боғлиқ ҳолда баён этилди. Ўзбек адабиёти, таржимашунослик ва таржимачилигимиз амалиётида масала биринчи марта таҳсил предмети сифатида шу тахлитда қўйилди ва конкрет натижаларга эришилди. Қўлланмани ёзишда қиёсий-услубий ва типологик таҳлил методикаси асос қилиб олинганлиги ишнинг назарий табиати, унга далил қилиб олинган фактик материалнинг хусусиятидан келиб чиқди.

Қўлланмада адабий-тарихий йўналиш билан назарий-филологик аспект бақамти олиб борилди. Қўйилган масалаларнинг мазмуни мундарижа жихатдан қуйидагича белгиланди:

— реалистик таржима принципларининг тарихан қарор топиш ва ривожланиш тенденциялари;

— таржима тараққиётининг тарихийлиги;

— ҳар бир давр таржима маданиятининг ўша давр адабий муҳити хусусиятлари билан боғлиқлиги;

— услубий ворислик;

— бадиий таржимачилик амалиётида ғарбу шарқ адабий анъаналарининг синтезлашуви;

— адабий алоқа, бадиий таржима ва таъсир (ижодий баҳрамандлик);

— таржима ва қиёсий услубиёт;

— услубий мослаштириш талаблари ва шарт-шароитлари;

— шеърӣй таржимада вазн (аруз ва силлабика трансформациялари).

Адабий анъана ва бадий таржима проблемаларини ўрганишда қўлга киритилган натижалар яна қуйидагилардан иборат.

Ҳозирги вақтда ўзбек совет адабиёти умумсовет адабиётида ўзига муносиб мавқе эгаллагани ҳолда тобора ривожланмоқда. Унда барча жанрлар — наср: романчилик, қиссачилик, ҳикоячилик; назм: бармоқ ва аруз системасидаги шеърятнинг барча формалари, дostonчилик, лирик ва эпик турлар; сахна асарлари: драма, комедия, тарихий мавзулардаги трагедиялар—баравар ривожланмоқда. Шаклан миллий, мазмунан социалистик ўзбек совет адабиёти тобора камол топмоқда. Унинг асосий ижодий дастури социалистик реализм методидир. Октябрь революциясидан олдинги ўзбек адабиёти билан ҳозирги ўзбек совет адабиёти барча кўрсаткичлар: мазмун (социалистик), шакл (миллий), метод (социалистик реализм) ҳамда савия, маҳорат, халқчиллик, партиявийлик ва ўзга сифатлари билан фарқ қилади. Ўзбек совет адабиёти арсеналидаги тараққийпарвар миллий анъаналар ҳозир ҳам сақланиб қолгани ҳолда, мазмунан янгиланиб бормоқда. Шу билан бирга, унда европача руҳ чуқур томир отмоқда. Бу жараён илғор рус адабиёти ва кўпинча у орқали қардош адабиётлар ҳамда тараққийпарвар хорижий ғарбу шарқ адабиётларининг таъсирида юз бермоқда. Бу жабҳада бадий таржима адабиётининг ҳаётбахш таъсири жуда катта. Бир сўз билан айтганда, барча соҳалар, жанрлар, турлар, даврлар ва қамраб олинган тиллар бўйича кенгайиб бораётган улкан таржима адабиёти ватан адабиёти тақдирида фаол роль ўйнамоқда. Таржималар кўп миллионли ўзбек китобхонлари учун катта дониш и аҳамият қозониши билан баробар, ўзбек адабиётининг рус классик ва совет адабиёти, қардош халқлар адабиётлари, социалистик ва халқ демократияси мамлакатлари адабиётлари ҳамда ғарбу шарқ хорижий прогрессив адабиётлари билан интернационал алоқаларини кенгайтирмоқда, айни вақтда бу таржималар ўзбек тилида бунёд этилаётган оригинал адабиётнинг мазмунини янада бойитиш, мундарижаси координаталарини кенгайтириш, ёзувчиларимизнинг маҳоратларини оширишда беҳад катта роль ўйнамоқда. Таржимачилик ўзбек адабиётига, янгича руҳ, янги адабий жанрлар ва турлар, илғор ижодий метод, изчил синфий ва партиявий моҳият, оммавийлик бағишлашда бебаҳо роль ўйнаши билан бирга, тилга олинган барча кўрсаткичлар бўйича унинг бундан муқаддам суст ривожланган пайларини чиниктирди. Ўзбек совет адабиётда, унинг ҳамма тараққиёт босқичларида реализм, жумладан, танкидий реализм, хусусан социалистик реализмнинг муайян даражада воқе бўлиши, кейингисининг эса узлуксиз, мунтазам, ижодий метод ва система тарзида барқарорлашувида таржима адабиёти мислсиз катта роль ўйнади.

Ўзбек совет адабиёти яхлит бир бутунликдан иборат бўлган, бир-бирини ўзаро тўлдирувчи ҳамда бойитувчи икки манба — йўналиш бўйлаб ривож топади: булар — оригинал адабиёт ва таржима адабиёти. Уларнинг ҳар иккаласи яхлит ҳолда в а т а н адабиётини ташкил этади (оригинал адабиётдан таржима адабиётини фарқлаш мақсадида биринчисининг ўзинигина «ватаи адабиёти» деб аталгани шартлидир).

Ушбу китобда адабий анъана — бадиий таржима — ижодий методнинг бир-бири билан узвий боғлиқлиги ва бу силсилада қатнашувчи адабий-тарихий, лисоний-эстетик тушунчаларининг ўзаро таъсирдорлигини таҳлилдан ўтказиш жараёнида яна бир ходисани аниқлашга, унинг табиатини очишга муяссар бўлинди.

Бизда социалистик реализм методи асосида барқ уриб ривожланаётган кўп миллатли ва кўп тилли барча қардош совет адабиётларида бадиий таржимачилик сифатига қўйилаётган талаблар бир хил. Лекин маълум объектив сабабларга кўра, турли тилда яратилаётган миллий адабиётлар таржимачилигида қарор топган ёки орттирилган адабий анъаналар ҳар хил. Инкилобдан олдинги даврда ўзбек адабиётида таржимачилик, асосан, шарқ ориентациясига қараб борган бўлса, ҳозирги даврда у ғарб ориентацияси бўйича бақамти ҳолда ривожланмоқда. Бизда шарқ адабиётларидан қилинаётган таржималарда (форс, хинд, турк, араб ва ҳоказо) маданий бисотимизда мавжуд адабий анъаналаримиз ҳозирда бирмунча асқотаётган бўлса-да, ғарб адабиётларидан (инглиз, немис, француз, испан, итальян) ўгирилаётган ишларда етаоли тажриба йўқлиги орқасида қийинчиликлар жуда кўп. Булардан энг мураккаби тил билан боғлиқ проблемадир. Рус, аксарият Закавказье ва Болтиқ бўйи халқларн адабиётларида хорижий ғарб бадиий асарлари бевосита тилдан-тилга ўгирилади. Аммо ўзбек адабиётида улар восита тил орқали таржима қилинади (бундай. ҳолда рус тили воситачилик ролини ўйнайди). Социалистик ҳамдўстлик шароитида, қардош халқлар ўртасида жаҳон маданияти обидаларини айирбошлаш ишини жадаллаштириш маъносида бу, шубҳасиз, тараққийпарвар аҳамиятга молик, ижобий ходиса. Бироқ соф профессионал маънода, таржима техникаси талаблари нуктаи назаридан воситали таржима имкониятлари чегаралангандир. Ўзбек адабиёти асарларининг рус тилига тағлама (подстрочник) орқали ўгирилиши ва бошқа кўпчилик халқлар тилларига ана шу таржималардан таржима қилинишини ҳам шундай баҳолаш керак.

Мустай Карим билан Арви Сийг диалогларига таяниб, ўз қўлида жамланган ва узок йиллар давомида олиб борган кузатишлари, мушоҳадалари, таҳлиliga таянган қўлланма автори қудратли социалистик ҳамдўстлик, ўзаро ҳамкорлик, қардошлик шароитида қадимда этник-территориал томондан бир-биридан йироқ, лисоний бегоналик, адабий-анъанавий ётлик шароитида яшаб келган маданий регионлар ҳам бир-бирлари

билан таржима тўфайли мулоқотга киришадилар, бир-бирларини тушунишга ҳаракат қиладилар, деган тезисни илгари суради. Бундан таржима фақат турли миллат адибларининг мактабдошлик, услубий уйғунлик ифодасигина эмас, балки бир миллатнинг маънавий ҳаётида мавжуд бўлмаган фазилатни бошқа халқлардан олиб ижодий ўзлаштириш қуроли эканлиги аниқланади.

Қўлланма автори шеърий таржимада вазн алмашувини нормал ҳол деб таърифларкан, бунда турли вазний-трансформацияларга эҳтиёт бўлишга даъват этади. Шеърий таржимада вазн-услубий мослаштиришлар ҳар гал лисоний-анъанавий, объектив асосланган бўлиши лозим.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
I Б О Б	
-Маданий-илмий ҳамкорлиҳ ва таржима	5
Миллий мансублик ва интернационал муштараклик туйғуси	-5
Илмий ҳамкорлик ва фан таракқиёти хизматида	14
Мароға мактаби ва Николай Коперник (16). Бағдод ва Тоledo таржима мактаблари (18). Алоқа—таржима — таъсир (21). Таржи-ма, терминология ва этимология (26). Ибн Сино ва Гегель. Беруний ва Ибнотон (30).	
Адабий алоқа ва бадиий таржима	36
Бадиий таржима ва адабий анъана (38). Жанр «айироошлaш» таж-рибалари (39).	
Таржима тарихи сабоклари	43
Назарий принципларнинг ворисийлиги (43). Алишер Навоий ва Христофор Арманий (45). Ҳофиз ва Гёге (46). Адабий муштараклик ва типологик киёс (48). Миллий адабиётларда инсонпарварлик ва озодлик ғояларининг ҳамоҳанглиги (54).	
Марксизм классиклари таржима ҳақида	58
В. И. Ленин ва таржима масалалари	60
II Б О Б	
=Бадиий таржимада услуб	64
Услубнинг таржимавий-типологик талқини ва татбиқи (64). Тил-нинг лексик-ифодавий қатламлари ва таржима (77). Образни образ билан бериш. Анъанавий-лисоний ва индивидуал-услубий ўхшатиш (92). Турли адабий жанрларда услубнинг ўзига хослиги сабаблари (95).	
III Б О Б	
-Миллий колоритни ифодалашнинг мазмуни ва мундарижаси	98
Сўз, мусика, ҳаракат ва ранг уйғунлиги (99). Бадиий таржимада миллийлаштириш (101). Психологик таъсир ва деталь (105). Юморни юмор билан бериш. Семантик (маъновий) номуқобилликка асосланган ломор таржимаси (114). Мақол, матал ва идиомалар таржимаси (116). Ҳикматли сўзлар (афоризмлар) таржимаси (121).	
IV Б О Б	
Услубий-миллий хослик ва стилизация. (Миллий мослаштириш прин-циплари).	126
Асл нусха дэражасида соддаликка эришиш талаби (120). Автор ва таржимон услуби. Субъективизмнинг икки хил кўриниши (127). 'Стилизация принципига икки хил қараш (128). Таржимада тушунар-лилик ва сирлилиқ, мураккаблиқ ва соддалик (138). Услубий мослаш-тириш антиномиялари. Пародия (143). Синтаксис ва таржима (147). Услубий мослаштиришда семантика, синонимия, идиоматика ва тер-минология (156).	
V Б О Б	
ЛИёрий таржимада вазн трансформацияси ва эквиритмия	163
Вазн ва қофия (163). Куйни куй билан бериш. Шеърий таржимада эвфония (166). Классик аруздан— хижовий системага (175). Миллий хосликнинг вазнда ифодаланиши (176). Анъанавий-поэтик муштарак-лик, аруз ва таржима (179). Шеърий таржимада миллий рух, вазн ва луғат (193). Тожиқ-ўзбек адабий ҳамкорлнгида таржима баҳси (203). Ғазал таржимасида шакл билан мазмун бирлиги (207). Ҳофиз. «Агар он турки Шерозий...» ғазалининг таржималари (209). Ғазални таржи-ма қилиш техникаси ва таҳлил методикаси (211). Таржима ва та-таббуъ (214).	
^Хулоса	218